Library IIAS, Shimla
S 294.1523 K 159
00045991

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

देवयाज्ञिकपद्धतिसहितम् ।

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥ फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥ सर्व्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥ मनुष्याणां वाऽऽरम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥ अङ्गहीना-ऽश्रोत्रिय-षण्ढ-शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यानाᳪ श्रुतेः ॥ ६ ॥ स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ८ ॥ रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥ नियतं च ॥ १० ॥ नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥ निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः ॥ १२ ॥ वाऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥ लौकिके ॥ १४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ १६ ॥ शिश्नात्प्राशित्रावदानम् ॥ १७ ॥ वैतानिकेषु सर्वं सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥ दर्शनाच्च ॥ १९ ॥ नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥ अधिश्रयणीये माᳪसप्रतिषेधः ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरूंश्च श्रीपतिं (१)तथा ॥
कात्यायनस्य सूत्रस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

[कर्मस्वधिकारः]

तत्राग्न्याधेयादिसर्वकर्मसु ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामधीतवेदानां वेदार्थज्ञानवतामङ्गहीनाऽश्रोत्रिय-षण्ढ-शूद्रवर्जितानां पत्नीसहितानामधिकारो भवति, रथकारस्य च । निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः । ब्रह्मचारी सन् यः स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णीत्युच्यते, तस्य प्रायश्चित्तार्थायां गर्दभेज्यायामधिकारः । गावेधुकचरुरवकीर्णिपशुश्च लौकिकेऽग्नौ भवतः(२) । तत्रावकीर्णिपशोः पुरोडाशश्रपणं भूमौ भवति न कपालेषु । अवदानहोम उदके भवति नाऽग्नौ, अन्यदाघाराद्यग्नावेव । प्राशित्रं गर्दभस्य शिश्नादवदेयम् ।

---

२. भवति ।

S
294.1523
K 159

यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ द्रव्यं देवता त्यागः ॥ २ ॥ तदङ्गमितरत्समभिव्याहार-प्रकरणाभ्याम् ॥ ३ ॥ यजत यश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ ४ ॥ यजति-जुहोतीनां को विशेषः ॥ ५ ॥ तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्या-पुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः ॥ ६ ॥ उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाऽऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ ८ ॥ दर्शनाच्च ॥ ९ ॥ फलयुक्तानामारम्भे याथाकामी फलार्थित्वात् ॥ १० ॥ न नियम-निमित्ता-

---

[अग्न्यधिकारः]

श्रौतं सर्वं कर्म वैतानिकेषु विहारार्हेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्तव्यम्, स्मार्तं चावसथ्येऽग्नौ ॥ १ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमा कण्डिका ॥

[यागस्वरूपम्]

देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । ये च यागा "यदाग्नेयोऽष्टाकपाल"(१) इत्यादिवाक्यैर्दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नास्ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः ।

[यागाङ्गनिरूपणम्]

तेषां च "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति"(२) फलसाधनत्वेन विधानात्प्रधानत्वम्, इतरत्सर्वं तत्प्रकरणपठितमग्न्याधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गम् । अफलयुक्ताः प्रयाजादियागाः पूर्वाघारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदङ्गम् ।

[यजति-जुहोत्योर्लक्षणम्]

यत्र यजतिशब्दः श्रूयते तत्र तिष्ठता होमो वषट्कारेण प्रदानम् याज्यापुरोऽनुवाक्ये च, एतावद् भवति । यत्र च जुहोतिशब्दस्तत्रोपविष्टेन होतव्यं स्वाहाकारेण च ।

[ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम्]

सर्वकर्मसु ऋत्विजो ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियवैश्याः, तेषां हविःशेषभक्षणप्रतिषेधात् ।

---

१. तै. सं. २. ६. ३ २. आप. श्रौ. ३. १४. ८

ऽग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणा-ऽऽग्रयण-पशुषु प्रवृत्तेः॥ ११ ॥ सोमे चैके॥ १२ ॥ चातुर्मास्येषु चतुर्मुखश्रुतेः॥ १३ ॥ नियतसहपाठात्॥ १४॥ दर्शनाच्च॥ १५॥ नोत्सर्गयोगात्॥ १६ ॥ स्यात्त्रिर्शब्दात्॥ १७ ॥ विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्॥ १८॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च॥ १९॥ तथा च दृष्टम्॥ २० ॥ न श्रुतिलक्षणत्वात्॥ २१ ॥ प्रायश्चित्तं तत्कालम्॥ २२ ॥ दृष्टे तत्परिमाणम्॥ २३ ॥ २ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः॥ १ ॥ तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्॥ २॥ मिथः सम्बद्धम्॥ ३ ॥ तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात्॥४॥ मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योऽभिधानात्॥ ५॥ अनियमं वात्स्यः॥ ६॥ आदिं

[काम्ये याथाकाम्यं न नित्ये]

काम्यानि कर्माणि फलेच्छायां सत्यां कर्तव्यानि नावश्यम्। नित्यानि तु अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणा-ऽऽग्रयण-पशु-चातुर्मास्या-ऽग्निष्टोमादीनि(१) अवश्यं कर्तव्यानि, अकरणे दोषश्रवणात्। सत्यवदना-ऽधःशयन-ब्रह्मचर्यादिनियमा अवश्यमनुष्ठेयाः। गेहदाह-भार्यागोयुगमजननादौ कर्माङ्गविनाशादौ च यानि नैमित्तिकानि विधीयन्ते तान्यवश्यमनुष्ठेयान्येव न तेषामिच्छया ऽनुष्ठानम्। नित्यानि कर्माणि अवश्यकर्तव्यत्वाद्यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यनुष्ठेयानि। काम्यानि तु सर्वाङ्गोपेतानि यथाश्रुतान्येव यदा कर्तुं शक्यन्ते फलेच्छायां सत्यामपि तदैवानुष्ठेयानि नान्यथा॥ २॥

इति प्रथमस्य द्वितीया कण्डिका॥

[मन्त्रलक्षणम्]

ऋचो यजूंषि सामानि प्रैषाश्चैते मन्त्रसंज्ञाः। यजुषां च यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति तावत्परिमाणमेकं वाक्यं कर्मकाले प्रयोक्तव्यम्। यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न जायते तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्वपठितं वाऽनुषज्य निराकाङ्क्षी-

१. अग्निहोमादीनि।

त्वाचार्याः ॥७॥ तऽ आशुक्ताः ॥ ८ ॥ परादिना पूर्वान्तः ॥ ९ ॥ उपाᳫँशु प्रयोगः श्रुतेः ॥१०॥ न संप्रैषाः ॥ ११ ॥ कौशं बर्हिः ॥१२॥ अर्थात्परिमाणम् ॥ १३ ॥ अयुग्धातूनि यूनानि ॥१४॥ प्रागग्रे यूनऽ उदगग्रं बर्हिराचिनोति ॥१५॥ उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम् ॥१६॥ प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति ॥१७॥ अष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम् ॥ १८ ॥ एकविᳫँशतिं वा ॥१९॥ ततः परिधीनेके ॥२०॥ अपरिमितं प्रणयनीयं त्रि-

---

कृत्य प्रयोज्यम् । प्रयोगकाले मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोज्याः । मन्त्राणामन्त एव कर्मारम्भणीयम् । ते मन्त्राः सूत्रमध्यऽ आदिमात्रेणोपात्ताः सन्तः कर्मकाले सकलाः प्रयोज्याः, सूत्रोपात्तेन परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तो ज्ञातव्यः । यजुर्वेदमन्त्रा उपांशु प्रयोज्याः, ऋग्वेद–सामवेद-योस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्याः, प्रैषास्तु यजुर्वेदविहिता अप्युच्चैरेव प्रयो-ज्याः, तेषामन्यसम्बोधनार्थत्वादुपांशुप्रयुक्तैरन्यसम्बोधनासिद्धेः ।

[बर्हिर्लक्षणम्]

"अथ बर्हीᳫँषि प्राचीनाग्राणि च" इत्यादौ(१) यत्र बर्हिःशब्देन विधानं दृश्यते तत्र तत्रासंस्कृतमेव कुशजातिमात्रं ग्राह्यम् ।

[परिमाणानुक्तौ]

अग्न्यगारादौ, वसोर्द्धाराहोमे स्रुक्स्रुवादौ च परिमाणविशेषानुक्तौ अर्थात्परिमाणं ज्ञेयम्, यावता परिमाणेन कार्यसिद्धिर्भवति ।

[इध्माबर्हिषोर्बन्धनप्रकारः]

इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानि सन्नहनान्ययुग्धातूनि भवन्ति = विषमसंख्यै-स्तृणमुष्टिभिर्युतानि भवन्तीत्यर्थः । प्रागग्रे सन्नहन उदगग्रं बर्हिर्निधाय सन्नहनेन बद्ध्वा बर्हिर्मूलभागे ग्रन्थिमवगूहेत् । "पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थि-मुपगूहति पश्चात् प्राञ्चं वा" इत्यापस्तम्बः(२) ।

[इध्मलक्षणम्]

इध्मश्च पालाशोऽष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः एकविंशतिसंख्यका-ष्ठको वा कार्यः । पालाशाभावे वैकङ्कत इध्मः कार्यः, तदभावे काश्मर्यमयः । काश्मर्यः = श्रीपर्णीवृक्षः । तदभावे बैल्वो वा औदुम्बरो वा खा-दिरो वा । एके आचार्या एकविंशतिकाष्ठकादिध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यर-

---

१. शत. ब्रा. ३. ७. १. ७ २. आप. श्रौ. १. ४. १४

यूनम् ॥२१॥ निरूप्याज्यं वेदोऽसीति यजमानो वेदं करोति ॥ २२ ॥ कुशमुष्टिरं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा(१)पशु-ब्रह्मवर्चसा-ऽन्नाद्यकामा यथासंख्यम्॥२३॥ आऽमुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ २४ ॥ अन्तवचने च ॥२५॥

त्निमात्राण्येवोपादाय तैः परिधिपरिधानमिच्छन्ति ।

सामिधेनीविवृद्धौ चेध्मकाष्ठान्यपि वर्धन्ते(२) तद्यथा;-सप्तदशसामिधेनीपक्षे विंशतिः काष्ठानि । इष्टकापशावेकविंशतिसंख्यसामिधेनीपक्षे चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिसामिधेनीपक्षे तु सप्तविंशतिः । पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासे च काष्ठह्रासो न भवति । अग्निप्रणयनार्थं इध्मस्त्वपरिमितकाष्ठकल्पितिभिः सन्नहनैर्मूलभागे बद्धः स्यात् । अपरिमितशब्देन पूर्वोक्तप्रमाणादतिशयेनाधिकमुच्यते, तेनेष्टकापशौ इध्मकाष्ठानां सप्तविंशतिसंख्यासद्भावाच्चतोऽप्यधिकैरष्टाविंशतिप्रभृतिभिः काष्ठैः प्रणयनार्थं इध्मः कार्यः । वेदकरणं दर्शपूर्णमास एव वक्ष्यते ।

[आङोऽभिविध्यर्थकत्वम्]

यत्र यत्र कर्मविषये आङ् प्रयुज्यते 'आ प्रयाजेभ्यः'(३) 'आ इडायाः' इत्यादौ(४) तत्र सर्वत्राङभिविधौ ज्ञेयो न मर्यादायाम् । तदपि कर्मकर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्ववधित्वेनेत्यर्थः । 'शंय्वन्तं भवति'(५) 'इडान्तं भवति'(६) इत्यादावप्यन्तशब्देन संयुक्तं शंय्विडादिकं कर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, नत्वन्तशब्दं समीपवाचिनं सम्भाव्य तत्समीपे ततोऽर्वाक् स्थीयते ।

[प्रतिकर्माग्न्युद्धरणम्]

वक्ष्यमाणेषु सर्वकर्मस्वनुक्तमपि आदौ आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं गार्हपत्यात् कर्तव्यम् । यत्र त्वन्यकर्मार्थं प्रसङ्गादुद्धृतौ भवतस्तत्कर्म च समाप्तं न भवति अस्मिन्नवसरे यत्कर्मापतति तत् पूर्वकर्मार्थोद्धृतयोरेव क्रियते न तदर्थं पृथगुद्धरणम् ; यथा दर्शपूर्णमासेष्ट्यर्थमुद्धृतयोरेवाग्निहोत्रहोम आगतोपस्थानादिकं च, पुनराधानानन्तरमग्निधारणे कृते विकृतेष्टि-नित्येष्ट्यादिकं च । यत्कर्मार्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृतौ भवतस्तत्कर्मसमाप्त्यनन्तरं लौकिकौ ज्ञेयौ; अत उर्ध्वं तयोराह-

---

१. कर्काचार्यैरिदं सूत्रं द्विधाकृत्य व्याख्यातम् ।

२. कर्काचार्यमते सामिधेनीविवृद्धौ नेध्मकाष्ठवर्द्धनम् ।

३. का. श्रौ. ६. ४. १

४. का. श्रौ. ५. ६. २७

५. का. श्रौ. ३. ७. ३

६. का. श्रौ. ५. ६. २५

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ २६ ॥ अपवृत्तकर्मा लौकिकोऽर्थसंयोगात् ॥२७॥ अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वात्सर्वगुणः ॥ २८ ॥ प्रकरणे चाविशेषात् ॥ २९ ॥ दर्शनाच्च ॥ ३० ॥ वैकङ्कतानि पात्राणि ॥ ३१ ॥ खादिरः स्रुवः ॥ ३२ ॥ स्फ्यश्च ॥३३॥ पालाशी जुहूः ॥३४॥ आश्वत्थ्यु

नीयादिशब्दविहितं कार्यं न करणीयम् । अत एव यदा पौर्णमासादौ बह्वय इष्टयः पृथक्तन्त्राः क्रियन्ते तदा प्रतीष्टि पृथगेवोद्धरणम्, न सकृदुद्धृतयोरेव सर्वत्रोपयोगः ।

[अनारभ्याधीतानां प्रकृतिमात्रगामित्वम्]

"खादिरः स्रुवः"(१) "पर्णमयी जुहूः" इत्येवमादि(२) यस्य कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे पठितं न भवति वाक्यान्तरेण च कर्मविशेषे विनियुक्तं न भवति अमुष्मिन् कर्मणि खादिरः स्रुवो भवतीत्येवं, तत्प्रकृतावेव निविशते, ततः प्रकृतिवन्न्यायेनेतराङ्गवद्विकृतावपि गच्छति ।

[स्रुवादिपात्राणां लक्षणम्]

अथ पात्राणां लक्षणमुच्यते, खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्वार्द्धखातो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः । स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डास्त्वग्बिला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पाणिमात्रपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्याः । पालाशी जुहूः । उपभृदाश्वत्थी । वैकङ्कती ध्रुवा । एतेषां वृक्षाणामेकस्य वा सर्वाः स्रुचः कारयेत् । "बाहुमात्र्यो ऽरत्निमात्र्यो वाऽग्राग्रास्त्वक्तोबिला हंसमुख्य" इत्यापस्तम्बः(३) । अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती । अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः । यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति । तानि चोलूखल-मुसल-कूर्च-इडापात्री-पिष्टपात्री-पुरोडाशपात्री-शम्या-शृतावदाना-ऽभ्युपवेषा-ऽन्तर्द्धानकट-प्राशित्रहरण-षडवत्त-ब्रह्मासनादीनि । तत्रोलूखलमुसलयोर्विशेषः—

"मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"(४) ॥

तथा—

"खादिरं मुसलं कार्यं पालाशः स्यादुलूखलः ।
यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ" इति ॥

---

१. का. श्रौ. १. ३. ३३ २. तै. सं. ३. ५. ७
३. आप. श्रौ. १. १५. १२ ४. का. स्मृ. १५. १६

पभृत् ॥३५॥ वारणान्यहोमसंयुक्तानि ॥३६॥ बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्ति ॥३७॥ अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः ॥ ३८ ॥ स्फ्योऽस्याकृतिः ॥३९॥ आदर्शाकृति प्राशित्रहरणम् ॥ ४० ॥ चमसाकृति वा ॥ ४१ ॥ चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः ॥४२॥ प्रणीतोत्करावितिष्ठिषु ॥४३॥३॥

चोदिताभावेऽनारम्भस्तात्सिद्धित्वात्तस्य ॥ १ ॥ नि-

कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापात्री-पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ मध्यसंगृहीते । पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती । शम्या प्रादेशमात्री । प्रादेशमात्रं तीक्ष्णाङ्गुष्ठपर्वमात्रपृथुमुखं श्रृतावदानम् । अभ्रिररत्निमात्रस्तीक्ष्णमुखः । उपवेषोऽरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा हस्ताकृतिः । अन्तर्धानकटस्त्वर्द्धचन्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः । प्राशित्रहरणं वृत्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा, तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम् । षडवत्तं चोभयत्र खातवत् । आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं वृन्तानि कार्याणि । अनादेशे होमसाधनभूतानि पात्राणि वैकङ्कतानि भवन्ति; यथा सोमयागे ग्रह-चमस-द्रोणकलशादीनि । तत्रापि हविर्धानाऽधिषवणफलक-संभरणी-परिप्लवादीन्यहोमसंयुक्तानि वारणान्येव । षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम् । अंश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरं वचनात्(१) । वाजपेये सप्तदशानां सोमग्रहाणां पात्राणि वारणानि, अहोमसंयुक्तत्वात् । सुराग्रहपात्राण्यपि वारणानि, शाखान्तरान्मृन्मयानि वा, इत्येवमादि सर्वमूहनीयम् ।

[इष्टिषु गमनागमनमार्गः]

इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां गमनागमनाय मार्गः । सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन ॥ ३ ॥

इति प्रथमस्य तृतीया कण्डिका ॥

[काम्ये न प्रतिनिधिः किन्तु नित्ये]

विहितद्रव्याभावे काम्यस्य कर्मण आरम्भ एव न कार्यः, नित्यं च

१. का. श्रौ. १२. ५. ६

यते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥२॥ आरम्भान्नियमः ॥ ३ ॥ दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ४ ॥ दर्शनाच्च ॥ ५ ॥ अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ६ ॥ अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ व्रते प्रसङ्गो, ननियमशब्दात् ॥ ८ ॥ शब्देऽविप्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥ सोमेन जात्यभावात् ॥ १० ॥ आज्ये चादर्शनात् ॥ ११ ॥ पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ १२ ॥ श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

कर्म मुख्यद्रव्याभावेऽपि प्रतिनिधिनाऽप्यारम्भणीयमेव ।

[आरब्धे काम्ये प्रतिनिधिः]

काम्ये मुख्यद्रव्यस्य सद्भावं ज्ञात्वा आरब्धे आरम्भानन्तरं मुख्यद्रव्यालाभे काम्यमपि नित्यवत्प्रतिनिधिमुपादायावश्यं समापनीयमेव, असमाप्तस्यैव परित्यागो न कार्यः । नित्ये कर्मण्यवश्यकर्तव्यत्वादारब्धे अनारब्धे च प्रतिनिध्युपादानं भवति । काम्ये चावश्यकर्तव्यत्वाभावात्प्रतिनिधिना आरम्भो न भवति । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

[पयोव्रतादौ प्रतिनिधिः]

दीक्षितस्य पयआदिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिर्भवति । 'व्रतं होव''(१)इत्येवकारस्येष्टाशनस्तुतिपरत्वेन व्रतप्रतिनिधिव्युदासपरत्वाभावात् ।

[प्रतिनिहितद्रव्यस्य श्रुतशब्देनोच्चारणम्]

यदा मुख्यद्रव्यालाभे प्रतिनिधिभूतं द्रव्यान्तरं गृह्यते, यथा अग्नीषोमीये छागाभावे मेषः, यथा वा परिक्रयादौ वासोगवादीनामलाभे द्रव्यम्, तदा अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादौ वासोऽसि गौरसीत्यादौ च मुख्यद्रव्यवाचिशब्दस्याविपरिणामोऽनूह एव कार्यः, नतु छागस्येत्यस्य स्थाने मेषस्येत्यादिविपरिणतरूपं प्रयोज्यम् । यत्र पुनर्जात्यन्तरं विहितं भवति तत्र विपरिणामो भवत्येव, यथा "ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि" इत्यादौ(२) ।

[पूतीक-पृषदाज्ययोः स्वशब्देनोच्चारणम्]

तथा सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेष्वपि "अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोम"इत्यादौ(३)सोमशब्द एव प्रयोज्यो न पूतीकशब्दः, पूतीकानामपूर्वविध्यभावात् । तथा पश्वादौ पृषदाज्यसाधनकेष्वनुयाजेषु सत्स्वपि "देवा आज्यपा"(४) इत्यत्राज्यशब्दस्यानूह एव, आज्यस्यैव कर्बुरस्य पृषदाज्यशब्दवाच्यत्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् ।

---

१. श. ब्रा. ३. १. २. १ २. का. श्रौ. ९. ८. ४ ३. शु. य. ५. ७ ४. शु. य. २१. ४२

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात् ॥ १४ ॥ प्रतिनिधौ तत्काला त् ॥ १५ ॥ अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात्

(वैकल्पिकोपात्तद्रव्यापचारे)

तथा 'व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत'(१),तथा आग्रयणे द्यावापृथिवीययागे "पुरोडाशेनाज्येन वा यजेत"(२) तथा "सरस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वे"त्यादौ(३) वैकल्पिकद्रव्यविधाने समविकल्पत्वादन्यतरेण कर्मणि प्रारब्धे सति येन द्रव्येण कर्मारब्धं तस्य नाशदोषादौ जाते पश्चात्तज्जातीयद्रव्यालाभे वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं नोपादेयमेव, किन्तु येनारब्धं तत्सदृशमेव प्रतिनिधित्वेनोपादेयम् ।

(प्रतिनिधिनाशे)

अतो व्रीहिभिः कर्मणि आरब्धे व्रीहिषु विनष्टेषु व्रीह्यन्तरालाभे सति व्रीहिसदृशान् नीवारादीनुपादाय कर्म समापनीयम्, विकल्पेन विहिता अपि यवा नोपादेयाः । एवं सर्ववैकल्पिकेषूह्यम्(४) ।

एवं व्रीह्यभावे नीवारः प्रयोगे प्रारब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथंचिद् व्रीहिप्राप्तौ सत्यां व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ च व्रीहिसदृशैरेव कर्म समापनीयम्, न नीवारसदृशैः, नापि वैकल्पिकैर्यवैः ।

(कार्यासमर्थविहितद्रव्यसत्वेऽपि प्रतिनिधिः)

यत्र मुख्यद्रव्येण प्रयोजनसिद्धिर्न भवति प्रतिनिधिद्रव्येण च भवति, तदा मुख्यद्रव्यमनादृत्य प्रतिनिधिनैव कर्म कर्तव्यम्, यथा पुरोडाशनिष्पत्यर्थं व्रीहय उपादीयन्ते, ते च न पुरोडाशनिष्पत्तिसमर्थाः, नीवाराश्च पुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था विद्यन्ते, तदा व्रीहीननादृत्य नीवारैरेव पुरोडाशो निष्पादनीयः ।

(विहितगुणकेऽपि प्रतिनिधौ अविहितगुणकस्यापि श्रुतद्रव्यस्यैवोपादानम्)

अथ यदा "नैर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णव्रीहीणा" मित्यत्र(५) कृष्णानां व्रीहीणामभावे अकृष्णा व्रीहयः सन्ति, कृष्णाश्च नीवारा इति यदा कृष्णगुणमनादृत्य व्रीहयो गृह्यन्ते, तदा गुणानामनुग्रहः कृतो न भवति; यदा च कृष्णनीवारा गृह्यन्ते न तदा व्रीहयः; तत्रैवं गुणद्रव्ययोर्विरोधे गुणं हित्वा व्रीहय एव कृष्णा अप्युपादेयाः ।

(१) का. श्रौ. १.९.१

(२) का. श्रौ. ४.६.६

(३) का. श्रौ. ९.८.५-६

(४) एवं वै सर्वै वैक इति ख पुस्तके पाठः

(५) का. श्रौ. १५।३।१४

॥ १६ ॥ गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १७ ॥ न सम-त्वात् ॥ १८ ॥ गुणानुग्रहात् ॥ १९ ॥ ४ ॥

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १ ॥ अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ २ ॥ स्याद्वाऽऽनुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ ३ ॥ प्राकृतं च विकृतौ ॥ ४ ॥ विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् ॥ ५ ॥ श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ६ ॥ मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ ७ ॥ न समत्वात् ॥ ८ ॥ गुणानां तु भूयस्त्वात् ॥९॥ तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्-

एवमेवाग्निहोत्रेऽपि पुंवत्साया अग्निहोत्र्याः पयसोऽभावे(१) पुंवत्सलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्साया अपि पय उपादेयम् ।

एवं पालाशानां परिधीनामार्द्राणामभावे(२) आर्द्रस्वरूपं गुणं हित्वा शुष्का अपि पालाशा ग्राह्याः । एवं सर्वत्र प्रतिनिधिरूह्यम् ।

एवं व्रीहीणामपि प्राशित्रेडादिप्रतिपत्तिकर्मपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्थानामभावेऽवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिमात्रा अपि व्रीहयो ग्राह्याः ।

इति प्रथमस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

[क्रमनियमे कारणम्]

पदार्थानुष्ठानं सर्वत्र श्रुतिपाठक्रमेण मन्त्रपाठक्रमेण च कर्तव्यम्, अर्थसिद्धिक्रमेण च ।

[अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वम्]

यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधो भवति यथा—"स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ती"ति(३) तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रम एवाश्रयणीयः, पूर्वं छेदनं ततो वत्सापाकरणमिति ।

[श्रौतक्रमो बलवान्]

यत्र श्रुति-पाठक्रमयोर्विरोधः यथा—"सꣳस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूया"दितिश्रुतिः (४)संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं विदधाति, पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात्पूर्वम्, तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थित एव कर्तव्यं न पाठक्रमेण ।

(१) का. श्रौ. ४।१४.१ (२) का. श्रौ २.८.१.
(३) श. ब्रा. १.७.१.१-२ (४) श. ब्रा. १।७।३।२८

॥१०॥ नैककर्म्मणि सम्बन्धात् ॥११॥ ग्रहणसादनाऽवदानप्रदानेषु तु वचनात्॥ १२ ॥ न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ १३ ॥ प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥१४॥ षोड-

[मन्त्रपाठो बलवान्]

यत्र च श्रुतिपाठ-मन्त्रपाठयोर्विरोधो भवति यथा "सोऽसावाज्यमधिश्रयती"त्यधिश्रयणं विधाय तत्समनन्तरमेवोद्वासनं विदधाति "तत्पुनरुद्वासयती"ति(१) । 'मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसन्नहनान्ते "विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्ज्जे त्वाऽदब्धेने"ति(२), तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनं कर्तव्यम् ।

[पदार्थानुसमयः]

अथ यत्र बहूनां प्रधानानां सहप्रयोगो भवति तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमयेन कर्तव्याः, तद्यथा--सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथममुपाकरणम्, ततः सर्वेषां नियोजनम्, ततः सर्वेषां प्रोक्षणमिति । यथा बहुषु हविष्षु सर्वेषां प्रथममभिघारणम, ततः सर्वेषामुद्वासनम्, ततः सर्वेषां प्राणदानम्, ततः सर्वेषामासादनम्, ततः सर्वेषामालम्भ इति । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण भवन्तीति न तेषु क्रमचिन्ता ।

चतुर्मुष्टिकनिर्वापस्यैकपदार्थत्वम्, एकादशकपालोपधानस्य च । तेनैकैकमुष्टिना एकैककपालोपधानेन च नानुसमयः, किन्तु प्रतिप्रधानं चतुर्मुष्टिको निर्वाप उक्तसंख्यककपालोपधानं चैकैकस्य कर्तव्यम् । सोमे चैकैकस्य ग्रहस्य ग्रहणं सादनान्तं कर्तव्यम् । सर्वत्र हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कर्तव्यम् । अत्र वचनात्काण्डानुसमय एव, न पदार्थानुसमयः, तथा हविर्मात्रभेदे देवतायामभिन्नायां देवतागुणे चोपांश्वादिके अभिन्ने अवदानं प्रदानान्तं न भवति, किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय ततः प्रदानं कार्यम, यथा वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु, दर्शेष्टौ दधिपयसोश्च, स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के । तथा बहुषु प्रधानेषु सप्तदशप्राजापत्यपश्वादिषु प्रथमस्य पदार्थस्य सर्वेष्वनियमः, प्रथमे पदार्थे उपाकरणलक्षणे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम एवाश्रयणीयो न क्रमान्तरम्; अयं प्रावृत्तिकः क्रमः । तथा मुख्यानां प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादीनां क्रमो भवति यथा प्रथमं पठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि, पश्चात्पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चादिति, अयं मुख्यक्रमः ।

(१) श. ब्रा. १।२।२।६ (२) शु. य०१।३०

शिनि त्वानुपूर्व्यं भूयस्त्वात् ॥ १५ ॥ अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १६ ॥ क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १७ ॥ ५ ॥

अवत्तनाशेऽन्यद् गुणानुग्रहात् ॥ १ ॥ न पूर्वशेषात् ॥ २ ॥ अचोदितत्वाच्च ॥ ३ ॥ स्विष्टकृद्दानुपूर्व्ययोगात् ॥ ४ ॥ गुणहानौ तु शेषभावात् ॥ ५ ॥ न देवताऽग्नि-शब्द-क्रियाः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥ कामं देवताम् ॥ ७ ॥ प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ ८ ॥ स्वामी फलयोगात् ॥ ९ ॥

[नित्यस्य स्वकालेऽनुष्ठानम्]

दर्शपूर्णमासादावनेकाहःसाध्ये कर्मणि क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काल आयाते मध्येऽपि तत्कर्म कर्तव्यमेव, तस्य कालातिक्रमो न कार्यः । एवं-पशु-चातुर्मास्य-सौत्रामण्यादौ ज्ञेयम् । अमावास्यायां सौत्रामण्यादिविकृतिमध्य एव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानं कर्तव्यं तद्दक्षिणाग्नौ ।

[षोडशिस्तोत्रे विशेषः]

तथा षोडश्यतिरात्रादौ षोडशिना नियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे उक्थ्यानन्तरमेव षोडशियागो भवति न कालानुरोधात्ततः पूर्वम् ।

[क्रमविचारः]

अग्निष्टोमादीनां प्रधानकर्मणां सत्रपर्यन्तानां हविर्यज्ञानां वाऽनुष्ठाने क्रमनियमो नास्ति, यदा यस्येच्छा भवति तदा तदनुष्ठीयते, अध्ययनार्थं एवैषां पाठक्रमो नानुष्ठानार्थः, सर्वस्वारादूर्ध्वं पठितेषु पाठक्रमेणानुष्ठानासंभवात ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

[अवत्तस्य हविषो नाशे]

अवत्तस्य हविषो नाशे हविरन्तरमेवोत्पाद्य तेन स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिसहितो यागः कार्यो न पुनः शेषादवदेयम् ।

[अग्न्यादौ प्रतिनिध्यभावः]

अग्न्यादीनां देवतानाम्, आहवनीयादीनामग्नीनाम्, इषे त्वादिमन्त्राणाम्, अदृष्टार्थानां प्रयाजानुयाजादिक्रियाणां च प्रतिनिधिर्न भवति । कुतः अदृष्टार्थत्वात् । दृष्टार्थानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १० ॥ सत्रेषु तु श्रुतेः ॥ ११ ॥ स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १२ ॥ सत्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥१३॥एककल्पानामवैगुण्यात् ॥१४॥ न परार्थत्वात् ॥ १५ ॥ वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १६ ॥ सहस्रसम्वत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १७ ॥ स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १७ ॥ तस्य च कार्यत्वात् ॥ १९ ॥ नासम्भवात् ॥ २० ॥ शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥२१॥ नादर्शनात् ॥ २२ ॥ कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः ॥ २३ ॥ साम्युत्थानमिति लौगाक्षिः ॥ २४ ॥ अह्नां वा शक्यत्वात् ॥२५॥ श्रुतिसामर्थ्यात् ॥२६॥ प्रकृत्यनुग्रहाच्च॥२७॥६॥

प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि प्रतिनिधित्वेन न ग्राह्यम् । यथा–श्यामाकचरौ कोद्रववरटादि, यथा वा मौद्गे चरौ माषादि ।

[अङ्गकार्ये प्रतिनिधिः]

यजमानस्यापि त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्मणि च प्रतिनिधिर्न भवति । गुणकर्मसु पात्रासादना–ऽऽज्यावेक्षणा–ऽग्न्यन्वाधान–व्यूहन–वेदबन्धनादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिर्भवत्येव, क्रत्वर्थत्वात् । एवं पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणा–ऽन्वारम्भा–ऽऽत्तोपाञ्जनादौ गुणकर्मणि प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

[सत्रेषु प्रतिनिधिः]

सत्रेषु च श्रुतिवचनबलाद्यजमानस्यापि प्रतिनिधिर्भवति । यजमानकर्मणा सम्बन्धाद्यजमानधर्मा दीक्षणादयोऽपि तस्य प्रतिनिहितस्य भवन्ति ।

[सत्रे ब्राह्मणोऽधिकारी]

सत्रेषु "य ऋत्विजस्ते यजमाना" इति यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानाद् ब्राह्मणानामेव सत्राणि भवन्ति न क्षत्रियवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् ।

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः, ब्रह्मसामादिकल्पभेदेन ब्राह्मणैः सह विरोधात् ।

[संवत्सरशब्दस्य दिनपरत्वम्]

सहस्रसम्वत्सरं सत्रं मनुष्याणामपि भवति, सम्वत्सरशब्देन

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ १ ॥ शक्य- पुरुषार्थ- कृतत्वै-कार्थसमवायश्रुतिभ्यः ॥२॥ फल-कर्म-देश-काल-द्रव्य-देवता-गुणसामान्ये ॥ ३ ॥ तद्भेदे भेदः ॥४॥ देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ ५ ॥ अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् ॥ ६ ॥ तन्त्र का-

लक्षणया वृत्याऽह्नां प्रतीयमानत्वात् । अतः सहस्रसम्वत्सरे सहस्रं सौत्याम्यहानि भवन्ति ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य षष्ठी कण्डिका ।

[तन्त्रविचारः]

यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानान्येकफलार्थं विधीयन्ते यथा "वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजये"दिति, (१) "मित्रविन्दया आयुःकामो यजेते"त्यादौ(२), तत्र तेषां सहप्रयोगो भवति । यदि च तेषां देश-काल-फल-कर्मादि समानं भवति, तदा तेषां प्रधानानां यान्याराद्रुपकारकाणि आघार-प्रयाजा-ऽऽज्यभागादीन्यङ्गानि तानि सकृदेव भवन्ति, न प्रतिप्रधानं पृथक् क्रियन्ते । देशभेदे च कालभेदे तन्त्रभेद एव भवति, न सहक्रिया । यथा दर्शपूर्णमासयोः कालभेदे, वरुणप्रघासे च माहत्या देशभेदे ।

अहर्गणे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यामागच्छेत्येतत्कालसंयुक्तं कर्म तन्त्रेणैव सकृत्सुत्याशब्दोच्चारणेनैव भवति न प्रतिसुत्यम्, त्रयोदशाहे चतुर्दशाह इत्येवम्(३) ।

[एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ]

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कर्तव्यम् , न प्रतिक्रियम् । यथा "स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वे"त्यत्रैकवारं मन्त्रेण, वारद्वयं तूष्णीम्(४) । यथा वा "दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयती"त्यत्रैकवारं(५) मन्त्रेणोत्कम्पनम् , वारद्वयं तूष्णीम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

[क्वचिन्मन्त्रावृत्तिः]

हविर्ग्रहणे बर्हिषो लवने तस्यैव स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिर्भवति न सकृत् । आज्यग्रहणे तु वचनात् (६)सकृत्त्रिर्वा मन्त्रेण ग्र-

---

(१) का. श्रौ. ५.२.२० (२) श. ब्रा. ११.४.३.२०
(३) श० ब्रा० ३. ३. ४. १९ (४) ७. ६. १९
(५) २६. ६. ५. (६) श. ब्रा. १३.५.१८

ल कर्म प्रत्यहमविधानात्॥७॥ एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वात्॥८॥न ग्रहण-लवन-स्तरणा-ऽऽज्य-ग्रहणेषु तु ॥९॥ वचनादाज्ये ॥१०॥ मुष्टौ चोत्तमे ॥११॥ स्वप्न-नदीतरणा-ऽवर्षणा-ऽमेध्यदर्शन-प्रयाणेषु तु सकृत् काल-द्रव्यै-कार्थत्वात् ॥ १२ ॥ न निमित्तभेदात् ॥ १३ ॥ अप्रधानकाले सकृदसन्निपातात् ॥ १४ ॥ यूपः ॥ १५ ॥ स्वरुश्च सर्ंस्थावचनात् ॥ १६ ॥ तन्निवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

हणं, शेषं तूष्णीम् । हविर्ग्रहणे च "चतुर्थं तूष्णीमि"ति(१) वचनादुत्तमे मुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः ।

दीक्षितस्य युगपदनेकामनोज्ञस्वप्नदर्शने "पर्यावर्त्ते दुष्वप्न्यादि" ति(२) मन्त्रं सकृदेव पठेत्, कालैकत्वात् । तथा एकस्या नद्या अनेकप्रवाहतरणे उन्दतीरित्यनुमन्त्रणं(३) सकृदेव, स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यस्यैकत्वात् । अवर्षणे युगपदनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि उन्दतीरित्यनुमन्त्रणं सकृदेव भवति, कालैक्यात् । युगपदनेकामेध्यदर्शने अबद्धं मन इति(४) सूर्योपस्थानं सकृदेव, कालैक्यात् । वनीवाहने तु विश्रम्य विश्रम्य पुनःप्रयाणे च प्रेदग्ने इति(५) मन्त्रवचनं सकृत् आदिमे प्रयाण एव भवति, न प्रतिप्रयाणं, कुतः ? अर्थैकत्वात् प्रयोजनैकत्वादित्यर्थः । तथा अग्ने त्वर्ठ० सुजागृहीत्ययमपि मन्त्रः (६)सकृदेव प्रयोज्यः, नैकरात्रिमध्ये पुनःपुनः स्वापादौ । अमेध्यदर्शनादिषु कालभेदे भेदेनैव भवति न सकृत् ।

[आधानादीनां सकृत्क्रिया]

अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव भवति न प्रतिप्रधानमावर्तते, यथाऽग्न्याधेयम् । परमार्थतस्त्वग्न्याधेयमुत्तरकर्माङ्गं न भवतीति कृत्वाचिन्तेयम् ।

तथा यूपोऽप्यप्रधानकालीनत्वादग्नीषोमीय-सवनीया-ऽऽनूबन्ध्यपशूनां साधारण एव । स्वरुरपि यूपवत् सर्वपशुसाधारण एव ।

[ऋत्विक्कर्तव्यम्]

आधानादिसर्वकर्मसु पुरुषा एव कर्त्तारो भवन्ति न स्वयं यजमानः ।

---

(१) आप श्रौ. १.१७.२ (२) २५.११.२०
(३) २५. ११. २२ (४) २५. ११. २४
(५) १६. ६. १८ (६) शु. य. ४. १४.

कर्मणि पुरुषाणाम् ॥ १८ ॥ प्रधानᳬ स्वामी फलयोगात् ॥ १९ ॥ पुरुषयोगिमन्त्र—संस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् ॥ २० ॥ वचनादन्यत् ॥ २१ ॥ शेषमितरे यथाऽऽख्यम् ॥ २२ ॥ उपवीतिनः ॥ २३ ॥ प्राञ्च्युदग्वा ॥ २४ ॥ आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥ विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृद्दक्षिणा च ॥ २६ ॥ प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥ २७ ॥ ७ ॥

[यजमानकर्तव्यं कर्म]

केवलं यत्प्रधानकर्म देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं तत्स्वामी करोति, फलयोगात् । पुरुषयोगिमन्त्राः तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि,(१)रायस्पोषस्य ददितारः स्यामेत्येवमादीन्यजमानो(२) जपेत् । संस्काराश्च वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव भवन्ति वचनाभावे । वचनेनर्त्विजामपि संस्काराः भवन्ति, यथा–हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्ति(३) । उक्तव्यतिरिक्तमपि वचनाद्यजमानस्य भवति, यथा–यजमानो वसोर्धारां जुहोति(४) । यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि(५) । शेषं कर्माध्वर्य्वादयो यथा समाख्यम्, अध्वर्युराध्वर्यवम्, होता हौत्रम्, उद्गातौद्गात्रम्, ब्रह्मा ब्रह्मत्वमित्येवं यथाख्यं कुर्वन्ति ।

[दैवे प्रदक्षिणं विपरीतं पित्र्ये]

यज्ञोपवीतिनः सर्वाणि कर्माणि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वा कुर्वन्ति, यत्र यत्रावृत्तिर्विधीयते सूर्यस्येत्यावर्तत इत्यादौ(६) यच्च कर्म सर्वतो विधीयते यथा परिस्तरणं पर्युक्षणं समन्तं त्रिः पर्युषतीत्यादौ(७) तत्र सर्वत्र प्रदक्षिणं कर्तव्यम् । पितृदेवत्येषु कर्मसु विपर्यासेनापसव्येनाप्रदक्षिणं च । यद्दैवे आवृत्या क्रियते तच्च पित्र्ये सकृत्, यथा परिसमुह्येत्यादि फलीकरणादि च । दक्षिणा च दिक्पित्र्ये । यद्दैवे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा पित्र्ये तद्दक्षिणसंस्थं भवति ।

[प्रधानद्रव्यनाशे]

प्रधानद्रव्यनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिर्भवति नारादुपकारकसहितस्य ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमी कण्डिका ।

(१) ३, १७.
(२) शु. य. ७. १४ (३) १४. १. २३ (४) १८. ५. १.
(५) २. ३. ७ (६) ३. ८. २३ (७) ६. ३. ११.

गुणानामेकार्थानाᳫ सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥ १ ॥ न कृतत्वात् ॥ २ ॥ अनारभ्यत्वात् ॥ ३ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४ ॥ श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५ ॥ कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ ६ ॥ धर्ममात्रेषु समुच्चयोऽविरोधे ॥ ७ ॥ हौत्राधानयोः ॥ ८ ॥ न याज्याऽनुवाक्यासु विरोधात् ॥ ९ ॥ दर्शनाच्च ॥१०॥ प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ ११ ॥ नाश्रुतेः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षाच्च ॥१३॥ स्याद्वा दर्शनात् ॥१४॥ नान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥ मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥ १६ ॥ भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात् ॥ १७ ॥ तानो वा नित्यत्वात् ॥ १८ ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या–साम—जप–न्यूङ्ख—याजमानवर्जम् ॥ १९ ॥ संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृ

[एककार्यार्थमनेकद्रव्यविधाने]

एकप्रयोजनार्थं यत्र द्रव्यद्वयं श्रूयते यथा–व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेते(१)तत्रोभयोरेककार्यत्वादेकेन तस्मिन् कार्य्ये कृते द्वितीयेन तस्यैव करणासम्भवाद्विकल्पो व्रीहिभिर्वा यवैर्वा इति ।

अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु सर्वेषां समुच्चयो भवति, कुतः, अविरोधात्, यथाऽऽघारे ऋजु प्राक् दीर्घसन्ततेषु(२) ।

हौतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीना(३)मदृष्टार्थत्वात्समुच्चयो भवति ।

अग्निस्थापनमन्त्राणां च भूर्भुवः स्वरित्येवमादीनां (४)वचनेन समुच्चयः ।

हौतृमन्त्रत्वेऽपि याज्याऽनुवाक्यासु समुच्चयो न भवति। पुरोऽनुवाक्या याज्या चैकस्मिन्यागे एकैकैव भवति(५) ।

एकस्मिन्निमित्ते पठितानां सर्वेषां प्रायश्चित्तानां समुच्चयो भवति ।

[स्वरनिर्णयः]

यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां तानेनैकश्रुत्यैव प्रयोगो, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्या–साम–जप–न्यूङ्ख–याजमानानां कर्मणि प्रयुज्यमानानामपि संहितावदेव स्वरो, नैकश्रुतिः ।

(१) श० ब्रा० १. १. ४. २० (२) तै. सं० २. ५. ११ (३) का. श्रौ. प. ३. २
(४) तै. ब्रा. १. १. ५ (५) श० ब्रा० १. ७. २. १७

तत्वात् ॥ २० ॥ ऊवध्य-वसा-ऽध्यूध्नी-वनिष्ठुषु समुच्चयो द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ २१ ॥ चोदनागुणेषु च प्रक्लृप्त्युपबन्धाभ्याम् ॥ २२ ॥ गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ २३ ॥ विवृत्याप्यावृत्य चेतरथावृत्तिः ॥ २४ ॥ अतीत्य निष्क्रमणम् ॥२५॥ उत्तरतउपचारो यज्ञः ॥२६॥ दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २७ ॥ पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २८ ॥ अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २९ ॥

[दक्षिणायां विकल्पः]

आध्याने-"ता वै षड् दद्यात् द्वादश दद्यात्, चतुर्विंशतिं दद्यादि"त्येवमाद्या दक्षिणा (१)विकल्पेन भवन्ति न समुच्चयेन, एकयैव दक्षिणाकार्यस्य कृतत्वात् ।

अनेकपशुसाधनके कर्मण्यूवध्य-वसा-ऽध्यूध्नी-वनिष्ठु-पुरीतत्-प्लीह-क्लोमादीनां समुच्चयो भवति, सर्वपशूनामेतानि सर्वाण्यपि प्रतिपाद्यानि इत्यर्थः ।

सोमक्रये यानि गवादीनि दश द्रव्याणि श्रूयन्ते तेषामपि समुच्चयो भवति, क्रयस्याद्रष्टार्थत्वात्, दशभिरिति (२)संख्योपबन्धाच्च ।

गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ।

[इतरथाऽऽवृत्तिविचारः]

सर्वत्र प्रदक्षिणीकृत्याप्रदक्षिणमावृत्तिः कार्या, अप्रदक्षिणीकृत्य च प्रदक्षिणमावृत्तिः कार्येति ।

सर्वं कर्म विहारस्योत्तरतः कार्यम्(३) ।

[ब्रह्मयजमानस्थानम्]

ब्रह्मयजमानयोरासने विहारस्य दक्षिणतो भवतः,(४) तयोर्मध्ये यजमानो वेदिं स्पृष्ट्वा पश्चादुपविशति, वेदिमध्ये पादाग्रे निधायेत्यर्थः, पुरस्तात् ब्रह्मोपविशति(५) ।

[यजुर्वेदेऽध्वर्योः कर्तृत्वम्]

अनादेशे यजुर्वेदविहितस्य कर्मणोऽध्वर्युरेव कर्त्ता, वचनादन्योऽपि भवति, यथा-"प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति"(६) । विरोधाच्चाध्वर्योरन्यः

(१) श० ब्रा० २. २. २. ३ (२) श० ब्रा० ३. ३. ३. १८
(३) श० ब्रा० ३.४.३.१९ (४) श० ब्रा० १.७.४.१८.
(५) श० ब्रा० ११. २. ७. ३३ (६) श० ब्रा० ४. २. १. १३.

वचनाविरोधाभ्यामन्यः ॥ ३० ॥ हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ ३१ ॥ ऋत्विजां च यथापूर्वम् ॥ ३२ ॥ न वाऽचोदितत्वात् ॥ ३३ ॥ गार्हपत्ये संस्काराः ॥ ३४ ॥ श्रपणं वाऽऽहवनीये ॥३५॥ घृतमाज्ये ॥३६॥ लिङ्गात् ॥३७॥ तस्य होमोऽनादेशे ॥ ३८ ॥ चात्वालात्पुरीषम् ॥ ३९ ॥ आहवनीययजतयो ध्रुवायाः ॥ ४० ॥ इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥ ४१ प्राञ्चावाघारौ ॥ ४२ ॥ विदिशावेके ॥ ४३ ॥ आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥ ४४ ॥ जु

कर्त्ता भवति, यथा-पेषणेऽध्वर्योर्व्यापृतत्वाद्विरोधात् कपालोपधानेऽग्नीत्।

[अन्तरङ्गवहिरङ्गभावः]

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजामेकत्र समावेशे यत्पूर्वं तत्तदन्तरं भवति, यद्यदुत्तरं तद् बहिर्भवति। ऋत्विजामपि मध्ये एकत्र समावेशे पूर्वः पूर्वोऽन्तरो भवति, उत्तर उत्तरो बहिर्भवति, हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हविरन्तरं कार्यम्, उत्तरमुत्तरं वहिः।

प्रतपनाद्योऽग्निसाध्याः संस्कारा गार्हपत्ये भवन्ति(१)।

हविःश्रपणं सर्वकर्मस्वाहवनीये गार्हपत्ये वा भवति।

आज्यशब्दे श्रुते सर्वत्र संस्काररहितं घृतमात्रं ग्राह्यम्, तच्चापि गव्यं ग्राह्यम्, कुतः? महीनां पयोऽसीति(२) मन्त्रलिङ्गात्।

यत्र सूत्रमध्ये जुहोतीत्येतावदेवोच्यते द्रव्यं किञ्चिन्नोच्यते तत्र सर्वत्राज्यस्य होमः कार्यः।

[होमद्रव्यानादेशे]

यत्र मध्ये पुरीषं निवपतीत्येवमादौ(३) पुरीषेण कार्यं तत्र पुरीषं चात्वालाद् ग्राह्यम्।

[ध्रुवाकार्यम्]

आहवनीये ये यजतय आज्यभागोपांशुयाजपथ्यास्वस्त्यादियागादय आज्यहविष्कास्ते ध्रुवायाः सकाशादाज्यं चतुरवदायावदाय कार्याः।

इडाप्राशित्राघारानप्येके ध्रुवायाः कुर्वन्ति।

आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ। उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च।

अनादेशे सर्वे होमा आहवनीय एव कर्तव्याः।

---

(१) १.७.३.२६ (२) ४.३. (३) ८.१.४.१०

ह्वाऽवचने ॥ ४५ ॥ सकृद्गृहीतार्थवाप्तेः ॥ ४६ ॥ अवषट्कारातिरेकाच्च ॥ ४७ ॥ ८ ॥

व्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ १ ॥ तस्य द्विरवद्यति ॥२॥ त्रिर्जमदग्नीनाम् ॥ ३ ॥ पश्चात्तृतीयम् ॥ ४ ॥ सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ ५ ॥ मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् ॥ ६ ॥ मात्रावद्दधिपयसोः ॥ ७ ॥ आद्यन्तयोराज्यम् ॥८॥ एकप्रत्यवायं स्विष्टकृतः ॥९॥ द्विश्चाभिघारणम् ॥ १० ॥ अवदाय प्रत्यभिघारणं प्राक्

[जुह्वा होमः]

वचनादन्यत्रापि वचनाभावे सर्वत्र होमो जुह्वा कर्तव्यः। वचनाभावे सर्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्य अष्टमी कण्डिका।

[आग्रयणद्रव्यम्]

व्रीहीणां यवानां वा हविः सर्वत्र भवति। व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ। यवाग्रयणानन्तरं च प्राक् व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव। अथवा सदा व्रीहिभिरेवेत्यापस्तम्बः। दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः विकृतिष्वनियमः।

तस्य हविषो द्विरवद्यति।

[हविर्ग्राह्यप्रदेशः]

पुरोडाशचर्वादेर्मध्यप्रदेशादेकमङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनमवदानमवद्यति, तथैव द्वितीयं हविः पूर्वभागात्, कथम्—असम्भिन्दन् अवदानयोर्मर्यादाभङ्गमकुर्वन्नित्यर्थः।

[अवदानसङ्ख्या]

पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणां च हविषस्त्रिरवद्यति, एकं मध्यात्, द्वितीयं पूर्वभागात्, तृतीयं पश्चाद्भागात्। यत्र यत्र चतुरवत्तं दृश्यते, आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादावपि तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव भवति। अथवा जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव, इतरेषां चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा(१)। दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम्, अतस्तदवदानमप्यङ्गुष्ठपर्वमात्रमेव भवति, हविषोऽवदानात्प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततो हविरवदेयम् पुनरप्यन्ते

---

(१) १. ७. २. ७

स्विष्टकृतः ॥ ११ ॥ सर्वहुत एककपालः ॥ १२ ॥ अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति ॥ १३ ॥ आश्राव्यप्रैषे च ॥ १४ ॥ अमुं यजेति ॥ १५ ॥ प्रैषानुवाचने षष्ठी 'वपायै धानासोमेभ्य' इति परिहाप्य ॥ १६ ॥ असावित्यपनोदे ॥ १७ ॥ सवषट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ्प्राङ् वषट्कृते ॥ १८ ॥ सह वा ॥ १९ ॥ उभयत आज्यं हविषः ॥ २० ॥ सह वा ॥ २१ ॥ ९ ॥

आज्यं सकृदेवादेयम्(१)। स्विष्टकृति तु प्रधानावदानादेकेनोनं हविषोऽवदानं भवति, येषां प्रधानयागे अवदानद्वयं तेषां स्विष्टकृत्येकमवदानम्, येषामवदानत्रयं प्रधानयागे, तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृत्यवदानद्वयम्, उपस्तारः सकृत्, उपर्यभिघारणं द्विर्वारं भवति। हविषोऽवदायावदानयोः प्रत्यभिघारणम्। स्विष्टकृदवदानानन्तरं हविषः प्रत्यभिघारणं न भवति। एककपालः पुरोडाशः सर्वहुतः कर्तव्यः।

चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवाचनप्रैषः कर्तव्यः अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानुब्रूहीत्येवम्। आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रेष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तमेव देवतापदं प्रयोज्यम् अग्नये प्रेष्य सोमाय प्रेष्येत्येवम्। आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदमुच्चारणीयम्, अग्निं यज सोमं यजेत्येवम्। प्रैषसंबन्धिन्यनुवाचने द्रव्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति, 'यथा "इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि"(२)। इति, वपायै(३) धानासोमेभ्य(४) इति प्रैषद्वयं वर्जयित्वा।

यत्रासौ यजेति विहितं भवति, यथा—"नामग्राहं यज यजेति प्रशास्त्रादी"निति,(५) तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् प्रशास्तर्यज पोतर्यज नेष्टर्यजेत्येव वक्तव्यम्। अथवा यत्र यत्र मन्त्रे असाविति सर्वनामपदं श्रूयते, तत्र तत्र तत्तत्पदमपनीय तस्य स्थाने तद्वाच्यस्य नामोच्चारणीयम्, यथा "इममुष्य पुत्र"मित्यादौ(६)।

सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदङ्ङीशानाभिमुखस्तिष्ठन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात्(७)। यत्राज्यमिश्रं हविस्तत्र पूर्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्याज्यं जुहुयात्, अथवा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च जुहुयात्(८) ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य नवमी कण्डिका ॥

---

(१) १. ६. १. २१ (२) ३. ८. २. २६ (३) ४. ५. ३. ९ (४) ६. ८. १४
(५) ९. ११. ७ (६) ९. ४० (७) १. ७. २. २ (८) ११. ४. २. १६

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावात्तवैचेति वचनान्निर्देशात्कर्मचोदकः ॥ १ ॥ मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥२॥ अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥३॥ चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ ४ ॥ अवरोक्तमुत्तरं हविषि ॥ ५ ॥ एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ॥ ६ ॥ स्फ्येनान्यत्र ॥ ७ ॥ कुशैरसत्सु ॥ ८ ॥ पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाले ऽसंह्लादयन् ॥ ९ ॥ वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ १० ॥ एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ ११ ॥ दान-वाचनाऽन्वारम्भण-

---

यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादिः पञ्चमलकारपरिकल्पनया कर्मविधायको भवति ।

दर्शपूर्णमासपश्वादौ कर्मणि करिष्यमाणे एतावद्भिर्द्रव्यैरत्र प्रयोजनमस्ति इत्येवं पात्रहविःप्रभृतिद्रव्याणां प्रयोजनं विचिन्त्य कर्मारम्भात्प्रागेव तावतामुपकल्पनम् आनीय समीपे कर्मकरणप्रदेशे स्थापनं कर्तव्यम् ।

चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि सर्वत्रास्तरणीयानि, (१)यथा "नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाती"त्यादौ(२) ।

हविषां मध्ये यत्पश्चात्पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कर्तव्यम् ग्रहणादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वमुत्तरपठितस्योत्तरम्, अधिश्रयणासादनाद्यपि पूर्वपठितस्य दक्षिणतः, पश्चात्पठितस्योत्तरत इति(३) ।

एकद्रव्ये स्थालीस्रुवादौ साज्ये दक्षिणहस्तेन गृहीते सति सव्येन वेदस्योपग्रहणं कर्तव्यम्(४) । एकद्रव्य इत्युक्तत्वादुपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः । अन्यत्र सर्वत्र स्फ्येन अन्यद्रव्येषु द्रव्यवति जपोपस्थानादौ च असत्सु वेदवज्रद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम्, यथा समिष्टयजुर्होमे वेदाभावे कुशैः, वेदबन्धनात्प्राक् प्रायश्चित्ताहुतौ च । यथा च स्फ्ये अन्यत्र व्यापृते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम् ।

---

(१) ९. ३. ४. १४ (२) श० ३. ३. ४. १.
(३) २. १. १. १७ (४) ४. २. २. ११

वर—वरण—व्रत-प्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात् ॥ १२ ॥ खात—लून-च्छिन्ना-ऽवहत-पिष्ट-दुग्ध-दग्धेषु यजुष्क्रियाऽसम्भवात् ॥ १३ ॥ रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप उपस्पृशेदपः ॥ १४ ॥ १० ॥

स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुचं जुहूं पाणिभ्यां परिगृह्योपभृत उपरि निदध्यात्, परस्परसंस्पर्शने शब्दमनुत्पादयन्(१) ।

उद्भिदा यजेत बलभिदा यजेतेत्येवमादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते, तस्य सर्वेषामपीष्टत्वात् ।

एकस्मिन् कर्मणि वैकल्पिकेष्वङ्गेष्वधिकेष्वाम्नातेष्वधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे फलाधिक्यं भवति, यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैमृधाद्यधिकाङ्गानुष्ठाने फलाधिक्यं भवति । यथा वा तनूहविःष्वधिकदक्षिणादानपक्षाश्रयणे, बृहस्पतिसवे च, एवं सर्वत्र ।

अन्वाहार्यादिदक्षिणादाने आ वो देवास इत्यादिवाचने(२) स्थालयन्वारब्ध इत्यादावन्वारम्भणे, (३)वरप्रार्थने, ऋत्विग्वरणे, सत्यवादी स्यात् पयोव्रतो दीक्षितः स्यादित्यादौ(४) व्रते, ऽयरत्निश्चतुरत्निर्वेत्यादिप्रमाणे च(५) सर्वत्रानुक्तमपि यजमानं कर्तारं जानीयात्,

खाते यूपावटोपरवादौ, लूने बर्हिषि, छिन्ने शाखायूपादौ, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरोखादौ असंभवाल्लोकनिष्पत्तेर्गृहीते यजुःक्रिया भवति, यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्धत्वात्, लौकिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धत्वात् ।

रुद्रदेवतं रक्षोदेवतमसुरदेवतमाभिचरणिकं पितृदेवत्यं च मन्त्रमुक्त्वा एतद्देवत्यममन्त्रकं कर्म च कृत्वाऽऽत्मानमालभ्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य दशमी कण्डिका ।

इति श्रीयाज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनसूत्रपद्धतौ
आदिमोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) ११. ४. २. १　(२) ७. ३. ६　(३) ४. २. २३
(४) ९. ५. १. १.　(५) ११. ७. ४. १.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत् ॥१॥ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥२॥ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥३॥ तूष्णीं द्वितीयाम् ॥४॥ एवमितरयोरग्न्योः ॥५॥ महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्संस्थम् ॥६॥ तूष्णीं वा यथा-

---

अथ दर्शपूर्णमासयोः पद्धतिर्लिख्यते ।

कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ततो मुख्यायामेव पौर्णमास्यां सद्योऽन्वारम्भणीयेष्टिः, तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । "समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिम्पन्त्यग्न्यातनान्यलङ्कुर्वत" इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः । तत्र पूर्वमाहवनीयखरे पञ्च भूसंस्काराः कर्त्तव्याः, तद्यथा—दर्भैः खरं प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा त्रिः परिसमुह्य गोमयेन त्रिरुपलिप्य स्फ्येन प्रागायता उदक्संस्था उदगायताः प्राक्संस्था वा तिस्रो लेखाः खरप्रमाणाः कृत्वा अनामिकाङ्गुष्ठेन ताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्याद्भिस्त्रिरभ्युक्षेत्, एवमेव दक्षिणाग्नेः खरे पञ्च भूसंस्काराः कार्याः । ततो गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणम्, तत्र पौर्णमासेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामीति मनसि संकल्प्य गार्हपत्यात्कर्परेण ज्वलन्तमग्निं कर्परादिना आहवनीयखरे प्राञ्चं स्थापयेत् । ततः पौर्णमासेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमुद्धरामीति संकल्प्य गार्हपत्यात्कर्परेणाग्निमादाय दक्षिणाग्नेः खरे स्थापयेत् ।

अथाग्न्यन्वाधानमुच्यते—तत्र षट् समिधो हस्ते गृहीत्वा स्फ्यं सव्ये हस्ते धृत्वा ममाग्न इति मन्त्रेणाहवनीये एकां समिधमादधाति. ततस्तूष्णीं द्वितीयां समिधमादधाति, एवमेव गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च द्वे द्वे समिधावादधाति, एकोऽयं पक्षः ।

अथवा भूरित्येतावता मन्त्रेण प्रथमं गार्हपत्ये एकां समिधमादधाति तूष्णीं द्वितीयाम्, ततो भुव इति दक्षिणाग्नावेकां तूष्णीं द्वितीयाम्, ततः स्वरित्याहवनीय एकां तूष्णीं द्वितीयाम्, अयं द्वितीयः पक्षः ।

अथवा तूष्णीमेव युगपत्समिद्द्वयं गार्हपत्ये, तत आहवनीये, ततो दक्षिणाग्नौ, इति तृतीयः पक्षः

पूर्वम् ॥७॥ अहनि मांऽसमैथुने वर्जयेत् ॥८॥ केशश्मश्रु वपते वाऽशिखम् ॥९॥ अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा ऽसुहितौ॥१०॥ अन्तरेणापराग्नी गत्वाऽपरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने

प्रयोगकाले सर्वमन्त्रादौ ॐकारोच्चारणं कार्यम्, एतच्चाग्न्यन्वाधानपक्षेऽपि । यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैथुनवर्जनसंकल्पः ।

केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा । कर्कमते-वपनस्य विकल्पः । भर्तृयज्ञ-मते वपनं नियमेन । अशिखं वा सशिखं वेति विकल्पः ।

मानवे विशेषः-केशश्मश्रु यजमानो वापयते दक्षिणोपक्रमान्केशान्सव्योपक्रमान्नखानध्यात्मं कनिष्ठिकातः कारयते न कर्त्ता, पत्नी नखांश्च कारयीतेति ।

अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्होष्यमाणद्रव्यव्यतिरिक्तं घृतसंयुक्तमल्पमश्नीतो न तृप्तिपर्यन्तम् ।

परिशिष्टे-शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकान् ।
माषान् मधु परान्नं च वर्जयेदौपवस्तके ।
तथा-लवणं मधु मांसं च क्षारान् श्वो येन हूयते ।
उपवासे न भुञ्जीत नोत्तरात्रौ न किञ्चनेति ।
तथा-तिलमुद्गादृते शैम्ब्यं सस्यं गोधूमकोद्रवौ ।
चीणकं देवधान्यं च सर्वशाकं तथैत्तवम् ।
सज्जीक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथेति(१) ।

अत एव सामुद्रविशेषणात्सैन्धवमानसादेरसामुद्रस्य न निषेध इति केचिदाहुः ।

हविष्ट्वमपि तस्योक्तं स्मृतौ-मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते(२) ।
अक्षारलवणं सैन्धवमिति सर्वे निबन्धकारा व्याख्यातवन्तः ।
तथा-सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससंभवम् ।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि सर्वश इति ।

[व्रतग्रहणम्]

व्रत्याशनानन्तरं यजमानः स्फ्यमादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनीयस्य पश्चात्समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं

---

(१) कर्मप्रदीप ३. ८. ६. । (२) मनु० ३. २५७. ।

व्रतपत इदमहमिति वा सत्यवाग्यतः ॥११॥ कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम् ॥१२॥ वृक्षारण्यौषधीनामश्नीयाद्वा ॥१३॥ आहवनीयगृहशाय्यधः ॥१४॥ गार्हपत्यस्य वा ॥१५॥ सन्यो वा ॥१६॥ प्रातः ॥१७॥ अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्राह्मिष्ठं'भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥१८॥ वृतो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनप·

विलोकयन्नुदकं दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा—अग्ने व्रतपते व्रतमिति—मन्त्रेण(१) व्रतमुपैति सत्यवदनादिनियममङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन (२)मन्त्रेण व्रतमुपैति न पूर्वोक्तेन ।

अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयमेवाग्निहोत्रहोमः ।

सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तरमारण्यौषधीनां नीवारश्यामाककङ्ग्वादीनामशनं वा । आरण्यवृक्षाणामाम्रराजादनादीनां फलानि वाऽश्नीयात् नाश्नीयाद्वा ।

रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्थान्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः । व्रतग्रहणे कृते अयमारण्याशनशय्यानियमो नापरथेति हरिस्वामिनः । आपस्तम्बोऽपि-"अमावास्यायां रात्रिं जागर्त्यपि वा सुप्यादुपरि त्वेव न शयीतापि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यादुभयत्र जागरणमेके समामनन्तीति(३)" । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयमेवाग्निहोत्रहोमः ।

[ब्रह्मवरणम्]

तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः । ततः पूर्वं षडासनान्युपकल्पयेत् । ब्रह्मवरणार्थं ब्रह्मयजमानयोर्द्वे आसने विहारस्योत्तरतो दर्भास्तृते स्थापनीये । आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मोपवेशनार्थमेकं दर्भास्तृतमासनं, तथैव पश्चाद् द्वितीयं यजमानस्योपवेशनार्थं, तथा गार्हपत्यस्योत्तरत एकमध्वर्योरुपवेशनार्थम् , आहवनीयस्योत्तरतो द्वितीयं च । एतदासनद्वयं प्रणीताप्रणयनार्थम् ।

ततो ब्रह्मवरणम्—विहारस्योत्तरत उदङ्मुखोपविष्टो यजमानः प्राङ्मुखोपविष्टं ब्रह्माणं वृणीते । तत्रैवमाचारः—सात्तेन दक्षिण

---

(१) यजुर्वे० १. ५. (२) शु० यजु० १. ५. (३) ४. ३. १३-१६.

तिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवः स्वर्देव सवितरेतं त्वा व्वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्रीं त्रिष्टुभे त्रिष्टुब् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणामिति ॥१९॥ व्वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥२०॥ अपरेण वाऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामति ॥२१॥ 'अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाकतर' इति ब्रह्मसदनमीक्षते ॥ २२ ॥ ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति 'निरस्तः पाप्मा सह तेन यं द्विष्म' इति ॥२३॥ 'इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या' इति ॥ २४ ॥ १ ॥

हस्तेन ब्रह्मणो दक्षिणजानुमालभ्य अमुकगोत्रामुकशर्मन् पौर्णमासेष्ट्या वयं यक्ष्यामहे—"तत्र भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह" इति अनेन मन्त्रेण वृणीते। ततो वृतो ब्रह्मा "अहं भूपतिरित्यादि मनुष्याणा" मित्यन्तं जपति। सूत्रे व्रतग्रहणाच्च यत्रधानेष्टि-दीक्षणीयादौ वरणाभावस्तत्राहं भूपतिरिति जपस्याप्यभावः। ततो ब्रह्मैव वाचस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्रं पठति। ततो ब्रह्मा वरणस्थानादुत्थायाहवनीयात्पूर्वमार्गेणापरमार्गेण वा वेदेर्दक्षिणतः स्थापितं ब्रह्मासनं प्रति गच्छति। तत्समीपे उत्तरतः प्राङ्मुखः स्थित्वा "अहे दैधिषव्य" इति मन्त्रेण ब्रह्मसदनमीक्षते। ततो ब्रह्मसदनादेकं तृणं गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दिशि निरस्यति—"निरस्तः पाप्मेति"। "समानं होत्रा तृणनिरसन"मिति शाङ्खायनः(१) काठके—तस्मात्तृणमादायोभयतः प्रच्छिद्य दक्षिणा प्रत्यक् तृणं निरस्यतीति। मानवे प्येवमेवास्ति ॥१॥

इति द्वितीयस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

तत इदमहं बृहस्पतेरिति मन्त्रेण ब्रह्मसदने आहवनीयाभिमुखो ब्रह्मा उपविशति। मानवे विशेषः-"ब्रह्मण्युपचरत्यन्यस्य वा कर्म कुर्वाणे यो नेदिष्ठो ऋत्विजां स्यात्स उपासीतापि वा दर्भमुष्टिमुदपात्रं वा ब्रह्मासने

---

(१) शां० ४. १. ३ (२) ४. ६. ९.

ब्रह्मसदनऽ आहवनीयमभिमुखऽ उपविशति ॥१॥ वाग्यतऽ आऽनुयाजप्रसवात् ॥ २ ॥ भागपरिहरणादि वा ॥ ३ ॥ आवृताऽवषट्कारासु ॥ ४ ॥ अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ ५ ॥ व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ ६ ॥ अध्वर्युश्च ॥ ७ ॥ "प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्योम् प्रणये"ति प्रणीताः प्रसौति ॥८॥ एवमामन्त्रित ओँकारेण॥९॥ प्रोक्ष यज्ञमिति हविंषि॥१०॥ इध्माबर्हिषोश्च ॥११॥ "बृहस्पते परिगृहाण वेदिꣳ सुगा वो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां बर्हिः प्रथताꣳ साध्वन्तर्हिꣳस्रा पृथिवी देवी देव्यस्त्वि"ति वेदिं परिगृह्णन्तम् ॥ १२ ॥ प्रजापतेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥ १३ ॥ देवता वर्द्धय त्वामिति सर्वत्रानुषजति ॥ १४ ॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष' इति प्राशित्रं प्रतीक्षते ॥१५॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥१६॥ पृथिव्यास्त्वेति सादयत्यपोह्य बर्हीꣳषि ॥ १७॥ पुनरादाय देवस्य त्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्नत्र चेत् ॥ १८ ॥ निदधाति वाऽꣳसदेशे ॥ १९ ॥ प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते 'या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदꣳ शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिना मे मा संपृक्था ऽऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामी'ति ॥ २० ॥ 'एतं त' इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ २१ ॥ प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ २२ ॥ कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा 'नमः

न्यस्येदशून्यासनमेवꣳ स्यादिति"। अत्रवा यथोक्तं व्रतग्रहणं यजमानः करोति ।

अथवा सद्य एव प्रतिपद्युक्तश्चान्यथाऽऽधानादि कर्त्तव्यम् । अ-

कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः । अयाड् यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य । सन्वꣳ सनिꣳ सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः स्वाहेति' यथेतमेत्य ॥ २३ ॥ एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ २४ ॥ २ ॥

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते 'भूतस्त्वा भूत करिष्यामीति' ॥१॥ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान व्वाचं यच्छेत्याह ॥ २ ॥ अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीयꣳ सम्प्रति निदधाति कस्त्वेति ॥ ३ ॥ नान्तरेण गच्छेयुः ॥४॥ कांस्य—च्वानस्पत्य—मार्त्तिकैरभिचार—ब्रह्मवर्चस—प्रतिष्ठाकामा यथासङ्ख्यम् ॥ ५ ॥ तृणैरग्नीन्प-

स्मिन्पक्षे अर्थाद् व्रतोपायनीयाशन-शयनयोरभावः । रागप्राप्त एवाशने सर्पिरादिगुणविधानात्, यागात्प्राग्भोजनशयनकालाभावाच्च । अन्यत्सर्वं वपनादि भवत्येव ॥ २ ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

[प्रणीताप्रणयनम्]

ततोऽध्वर्युर्वारणं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नुदकमासिच्य दक्षिणहस्तेन तं चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय तदनन्तरं भूतस्त्वेति मन्त्रेण हस्तेन चमसस्थमुदकमालभते । चमसस्यालम्भ इति कर्कः । उदकस्यालम्भ इति याज्ञिकाः । ततो ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । यजमान वाचं यच्छेति यजमानं प्रेष्यति । सर्वेषु प्रैषेषु कृतेषु ब्रह्मा प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) यजमानं च धेहीत्यन्तमुपांशु पठित्वा ओ३म्प्रणयेत्युच्चैरनुज्ञां करोति, यथाऽध्वर्युः शृणोति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीयादुत्तरस्यां दिशि बहिर्वेदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति कस्त्वा युनक्ति (१. ६.) मन्त्रेण, नाहवनीयमतिक्रम्य न चाप्राप्य, किन्त्वाहवनीयमुत्तरेणार्जवेन समतयैवासादयेत्, तत उपरिष्टादपि दर्भैराच्छादयेत् ।

[परिस्तरणम्]

तत आहवनीयस्य प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैः परिस्तरणं, प्रथमं पुरस्तात् उदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, पश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैः । एवं

रिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि सꣳसादयति ॥६॥ यजमानो वा ॥ ७ ॥ शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यकपालꣳ शम्याकृष्णाजिनमुलूखलमुसलं दृषदुपलमथैवच ॥ ८ ॥ श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा ॥ ९ ॥ कर्म्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय वाचं यच्छति ॥ १० ॥ प्रतप्तं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ॥ ११ ॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनास्तिष्ठत्समङ्घि ॥ १२ ॥ धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ १३ ॥ देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम् ॥ १४ ॥ विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ १५ ॥ प्रेक्षत उरु

गार्हपत्यस्य परिस्तरणं, ततो दक्षिणाग्नेरप्येवमेव । आपस्तंबः–"उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन् परिस्तृणात्युदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेति" (१.१४.१४-५)।

[पात्रासादनम्]

ततोऽध्वर्युर्यजमानो वा द्विशः पात्राण्यासादयति विनियोगक्रमेण। आहवनीये गार्हपत्ये वा यत्र हविःश्रपणं करिष्यन् भवति तस्योत्तरतः पश्चाद्वा । उत्तरतश्चेदुदक्संस्थम् , असम्भवे प्राक्संस्थमपि, पश्चाच्चेत्प्राक्संस्थम्, असम्भवे उदक्संस्थमपि। द्विश इत्येकेन प्रयत्नेन द्वे द्वे पात्रे गृहीत्वा निदध्यातीत्यर्थः।आसादनं च समीपे निधानम्। तथाहि–शूर्पाग्निहोत्रहवणि, स्फ्यकपालं, शम्याकृष्णाजिनम् , उलूखलमुसलम्, दृषदुपलम् , अनो वा, पात्री वा, धान्यमिति व्रीहयो वा, यवा वा।तत्र व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणात्प्राग्व्रीहय एव । तथा यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवा एव । अयं नियमो दर्शपूर्णमासयोरेव, न तद्विकारेषु । तथा चाह्यापस्तंबः । "व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेतायवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेवं यवैराव्रीहिभ्योऽपि वा व्रीहिभिरेवोभयत्रैते ह वै सूपचरतमा भवन्तीति बह्वृचब्राह्मणम् इति (६.३१.१३.) । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे च । धृष्टिः संवयनोदकं, स्थाली, आज्यं च, वेदो दक्षिणार्थश्च, उदकतृणमध्रिः, इध्मावर्हिः, स्रुवश्चेत्यत्र स्रुवो जुहूः । उपभृतद्ध्रुवा । संमार्गार्हाणि यानि वेत्यत्र द्वे प्राशित्रहरणे, शृतावदानं, द्वयोः पुरोडाशयोः साधारणी एका पुरोडाशपात्री, न द्वे, योक्त्रं यूनकुशाश्च, पक्षे परिधयस्त्रयः, पीठं कुशास्तीर्णम् , इडापात्री षडवत्तम् , अन्तर्द्धानकटः , पूर्णपात्रं , पक्षे कर्मापवर्गा समित्।

एवं पात्राण्यासाद्य हविष्यसहितमनो गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङीष-

त्वातायेति हविष्यान् ॥ १६ ॥ अपहृतामिति निरस्यत्य-न्यत् ॥ १७ ॥ अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ १८ ॥ य च्छन्तामित्यालभते ॥ १९ ॥ देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीन् ॥ २० ॥ एवमग्नीषोमीयम् ॥ २१ ॥ यथा देवतन्यत् ॥ २२ ॥ भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥२३॥

मवस्थापयेत् । अनः शकटं, तच्च युगयोक्तृसंयुक्तं वरत्रापरिवेष्टितं च स्थापनीयम् ।

[हविर्ग्रहणादि]

ततः कर्मणे वामिति(१. ६.) मन्त्रेणाध्वर्युः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानं करोति । तत आरभ्य हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वाऽध्वर्यो-र्वाग्यमनम् । ततः प्रत्युष्टं० रक्ष इति (१.७.) मन्त्रेण शूर्पाग्निहोत्रहवण्यो-र्गार्हपत्ये प्रतपनं निष्टप्तमिति (१. ७.) मन्त्रेण वा । तत उदकोपस्पर्शनम् ।

तत उर्वन्तरिक्षमिति(१. ७.) शकटं प्रति गच्छति । शकटाग्रसमीप उप-विश्य धूरसीति (१. ७.) मन्त्रेण तस्य दक्षिणामुत्तरां वा एकां धुरमभिमृ-शति । ततस्तत्र स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चादुत्तरामीषामालभ्य देवा-नामसीति (१. ७–९.) मन्त्रं जपति । ततः शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा विष्णुस्त्वा क्रमतामिति (१. ९.) मन्त्रेण दक्षिणचक्र-स्योपर्यारोहति । आरुह्योरु वातायेति (१.९.) हविष्यान्व्रीहियवादी-न्प्रेक्षते । ततो हविर्मध्ये यदि किञ्चित्तृणलोष्टाद्यन्यत्पतितं भवति तदा ततस्तद् गृहीत्वाऽपहतमिति (१.९) निरस्यति । अन्यस्याभावे अनेनैव मन्त्रेण हविरालभते । ततोऽपः स्पृशति । ततो यच्छन्तामिति (१. ९.) हविरालभते ।

ततः सव्यहस्ते शूर्पं निधाय तस्योपर्यग्निहोत्रहवणीमुत्तानां निधाय प्राङासीनो मुष्ट्या अनसः सकाशात्तूष्णीं हविर्गृहीत्वा देवस्य त्वा अग्नये जुष्टमिति (१.१०.) मन्त्रेण अग्निहोत्रहवण्यां प्रक्षिपति । एवमपरं मुष्टिद्वय मनेनैव मन्त्रेण प्रक्षिप्य चतुर्थं मुष्टिं तूष्णीं प्रक्षिपति । ततो गृहीतं हविः शूर्पमध्ये दक्षिणपार्श्वे प्रक्षेपणीयं यथा हविरन्तरेण संकरो न भवति । ततोऽग्नीषोमीयपुरोडाशार्थं देवस्य त्वा अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति (१. १०.) मन्त्रेण त्रिर्गृह्णाति चतुर्थं तूष्णीम् ।

ततः शूर्पमध्ये पृथगुत्तरतस्तद्धविः प्रक्षिप्य भूताय त्वेति मन्त्रेण (१. ११.) शकटे यत्परिशिष्टं हविस्तदभिमृशति । तच्च गृहीतहविर्मध्ये न मिश्रयणीयम् । ततोऽनस्युपविष्ट एव स्वरभिविख्येषमिति (१. ११.)

स्वरिति प्राङ्‌ीक्षते ॥ २४ ॥दृꣳहन्तामित्यवरोहति ॥२५॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥२६॥ अपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति ॥२७॥ पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥२८॥ धूरीषारोहणानि पात्रीबिले जपति ॥ २९ ॥ दृꣳहन्ता-मित्युत्थानम् ॥ ३० ॥ कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्त-गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति ॥ ३१ ॥ त्रीन् वा ॥ ३२ ॥ हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ॥ ३३ ॥ ता स्थानं तयोः ॥ ३४ ॥ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति ॥३५॥ प्रोक्षिता-

---

प्राचीमीक्षते । ततो दृꣳ० हन्तामिति (१. ११.) मन्त्रेण शकटादवरोहति । तत उर्वन्तरिक्षमिति (१. ११.) मन्त्रेण गार्हपत्यसमीपे उत्तरस्यां गच्छति । ततस्तच्छूर्पं सहविष्कं पृथिव्यास्त्वेति (१. ११.) मन्त्रेण अपणस्य पश्चात्सादयति निदधाति । अपणशब्देनात्र यस्मिन्हविःश्रपणं क्रियते-गार्हपत्ये वा आहवनीये वा सोऽभिधीयते ।

अथवा अनसः कार्यं पात्र्यां कर्त्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे अनस आसादना-भावः । तत्स्थाने पात्री आसादनीया, तदा पात्र्यासादनानन्तरं सहवि-ष्कां पात्रीं गार्हपत्यस्य पश्चात्प्रागग्रामुदगग्रां वा स्थापयित्वा तस्या अधस्तात्स्फ्यं प्रागग्रमुदगग्रं वा प्रेरयित्वोपधेयम् ।

ततः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि । अस्मिन्पक्षे उर्वन्तरिक्षमिति पात्रीसमीपे गत्वा धूरसि देवानामसि विष्णुस्त्वा क्रमतामित्येतान् त्री-न्मन्त्रान् पात्रीबिले जपति पात्र्याः पूर्वार्द्धमभिमृश्य जपति । बिलं पात्रीमुखम् ।

तैत्तिरीयसूत्रे—"यद्यु वैतानो भवति जघनेन गार्हपत्यं स्फ्यं निदधाति स्फ्य उपरि पात्रीं पात्र्यां पुरोडाशीयानावपत्यथ पूर्वार्द्धं पात्र्या अभिमृ-शति धूरसी"त्यादि । पात्र्या उत्तरतः पश्चाद्दक्षिणतो वा यथासम्भवं प्राङ्मुख उपविष्टो हविरीक्षणमपद्रव्यनिरसनमालम्भनं च कृत्वाऽ-प उपस्पृश्य हविरालभ्य ग्रहणं शेषाभिमर्शनं प्राङीक्षणं च कृत्वा दृꣳ०हन्तामित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठति, तत उत्तरतो गत्वा अपणस्य पश्चा-दासादयति ।

[पवित्रकरणम्]

ततः समप्रमाणौ साग्रौ अनन्तर्गर्भौ अच्छिन्नाग्रौ कुशौ पवित्रे स्थ

स्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ३५ ॥ हविश्चाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥३६॥ यथादेवतमन्यत् ॥३७॥ पात्राणि दैव्यायेति ॥ ३८ ॥ असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥३९॥३॥

इति (१. १२.) मन्त्रेण कुशैः स्रुचिकास्थानीयैश्छिनत्ति । अथ वा एवंविधान् त्रीन्कुशाननेनैव मन्त्रेणानुहितेन कुशैश्छिनत्ति ।

[प्रोक्षणीसंस्कारः]

ततोऽग्निहोत्रहवण्यां सशूकायामनिर्मृष्टायां स्वयमेवोदकमासिच्य सवितुर्व इति (१. १२.) मन्त्रेण ताभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति उत्क्षिपति । पवित्रयोर्हविर्ग्रहण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्तेऽग्निहोत्रहवणीं निधाय सव्यहस्तस्थामेव संलग्नामेव दक्षिणहस्तेनोदिङ्गयति ऊर्ध्वं चालयति । ततः प्रोक्षिता स्थेति (१. १३.) ताभिरेव स्रुक्स्थाभिस्तासामेव प्रोक्षणं हस्तेनैव कार्यम् ।

[पात्रप्रोक्षणम्]

ततो ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ततो ब्रह्मा प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्तमुपांशूक्त्वा ॐ३ प्रोक्षेत्युच्चैः प्रसौति(२.२.१०.)। ततोऽध्वर्युरग्निहोत्रहवण्याः सकाशादुदकं हस्तेनादाय शूर्पस्थे हविषी प्रोक्षति अग्नये त्वा जुष्टमिति (१.१३.) प्रथमम्, अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टमिति(१.१३.) द्वितीयम् । ततः सर्वाणि पात्राण्येकत्र राशीकृत्य दैव्याय कर्मण इति (१. १३.) मन्त्रेण सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । अत्र बहु उदकमादाय तथा प्रोक्षणं कार्यं यथा सर्वेषां प्रोक्षणीबिन्दवः स्पृशन्ति । प्रतिपात्रं प्रोक्षणावृत्तिपक्षस्तु युक्ततरः, प्रोक्षणस्य पात्रसंस्कारत्वात् । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तेरयाश्यत्वादिति । मन्त्रे तु बहुवचनं पूजार्थम् । पात्राणि न्युब्जान्यासादनीयानि उत्तानानि कृत्वा त्रिः प्रोक्षनीति सर्वेषु सूत्रान्तरेषु । तत्र सकृन्मन्त्रः द्विस्तूष्णीम् । ततोऽसंचरे प्रणीताहवनीयान्तराले (१. १. १. २१.) गार्हपत्याहवनीयान्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कर्त्तव्यम् । आपस्तम्बः—प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधायेति(१) । अयमध्यसंचरो भवति । "गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयादि"त्यनयोरन्तराले संचरणप्रतिषेधात् (१. ८. २३.) । पवित्रयोः प्रोक्षणीष्वेव निधानम् ॥३॥

इति द्वितीयस्य तृतीया कण्डिका ॥

---

(१) १. १९. ३.

शर्मास्यसीति कृष्णाजिनादानम् ॥ १ ॥ अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति ॥ २ ॥ प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति ॥ ३ ॥ सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि, ग्रावाऽसीति वा ॥ ४ ॥ प्रति त्वेत्युभयोः ॥ ५ ॥ हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ६ ॥ वाचं विसृजते ॥ ७ ॥ यजमानश्च ॥ ८ ॥ हविष्कृता वा ॥ ९ ॥ नानाबीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥ १० ॥ बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ ११ ॥ स इदमित्यवदधाति ॥ १२ ॥ हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ १३ ॥ अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ १४ ॥ आह्वयत्याहन्त्यन्यो दृष-

[हविः संस्कारः]

ततोऽध्वर्युः शर्मास्यसीति (१. १४.) मन्त्रेण कृष्णाजिनं हस्तेन गृह्णाति । तत आसादितपात्रेभ्यः परतो गत्वा कृष्णाजिनमवधूनोति अवधूतमिति (१. १४.) मन्त्रेण । उदकोपस्पर्शनम् ।

तत उत्तरेण गार्हपत्यमुत्तरदेशे वा प्रत्यग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तृणाति, अदित्यास्त्वगसीति (१।१४) द्वाभ्यां हस्ताभ्यां विस्तारयति । सव्येन हस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने दक्षिणेन हस्तेनोलूखलमाहृत्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति अद्रिरसि वानस्पत्य इत्यनेन मन्त्रेण (१. १४) ग्रावासि पृथुबुध्न इत्यनेन वा । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्युभयोर्मन्त्रयोः शेषः कार्यः ।

ततः शूर्पे पृथक् स्थापितं हविर्द्वयं मिश्रीकृत्य सव्येनाविमुक्तोलूखलमध्ये अग्नेस्तनूरिति (१०१५)मन्त्रेण शूर्पेणैव हविरावपति । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः ।

ततोऽध्वर्युर्बृहद्ग्रावेति (१. १५) मुसलं हस्तेन गृह्णाति । स इदं देवेभ्य इत्युलूखलमध्ये (१. १५) मुसलं प्रवेशयति ।

ततः स्वयमेव कण्डने प्रवृत्तः कण्डनं कुर्वन्नेव हविष्कृदेहीति (१।१५) त्रिर्हविःकण्डनकर्त्रीं पत्नीं हविषः कण्डनार्थमाह्वयति । अत्र वाऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः ।

यस्मिन्कालेऽध्वर्युर्हविष्कृदेहीत्याह्वयति तस्मिन्नेव काले सहैवाग्नीध्रः कुक्कुटोऽसीति (१. १६) मन्त्रेण शम्यया द्विर्दृषदं कुट्टयति । मन्त्रावृत्तिः । उपलां शम्यया एकवारं कुट्टयति अनेनैव मन्त्रेण । तदनन्तरं पत्नी वा आग्नीध्रो वा कण्डनं करोति । कण्डनं तूत्थाय कर्त्तव्यम् । "हविष्कृदुपोत्ति-

दुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया, द्विर्दृषदं सकृदुपलाम् ॥१५॥ वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते ॥१६॥ प्रति त्वेति हविरुद्वपति ॥१७॥ परापूतमिति निष्पुनाति ॥१८॥ अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥१९॥ वायुर्व इति विविनक्ति ॥२०॥ देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥२१॥ त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ॥२२॥ फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥२३॥ पेषणोपधाने युगपत् ॥२४॥ धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति ॥२५॥ आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्य

घ्नतीऽऽति वचनात्(१)।

वितुषीभूतेषु व्रीहिषु अध्वर्युर्वर्षवृद्धमिति (१. १६.) मन्त्रेण हस्तेन शूर्पं गृह्णाति। ततः प्रति त्वा वर्षवृद्धमिति (१.१६) मन्त्रेण कण्डितं हविरुलूखलमध्याद्बहिर्निःकाश्य तूष्णीं शूर्पे निदधाति। ततः परापूतमिति (१. १६) मन्त्रेण शूर्पेण निष्पुनाति तुषान् पृथक्करोति। ततोऽप उपस्पृश्य वायुर्व इति (१. १६) मन्त्रेण तण्डुलान् कण्डितांश्च विविनक्ति पृथक् पृथक्करोति। ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान्पुनरुलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य शूर्पे कृत्वा तुषान् पृथक्कुर्यात्। ततः सर्वांस्तुषानपहतमिति (१. १६) मन्त्रेणोत्करदेशे निरस्येत्।

अत्र शाखान्तरेषु पुरोडाशकपालेनाधः कृष्णाजिनमिति कणवन्निरसनमुक्तमस्ति।

तुषनिरसनानन्तरमुदकस्पर्शनम्। ततः शूर्पस्थांस्तण्डुलान्पात्र्यां प्रक्षिप्य देवो वः सवितेत्यभिमन्त्रयते (१. १६)। तण्डुलाननामिकाग्रेण स्पृशन्विलोकयन्वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः। तथा चोक्तं कात्यायनेन (३. १. १९)—

"स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण क्वचिद्विलोकयन्नपि।
अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेदिति"॥

ततस्त्रिः फलीकरोति त्रिः कण्डनेन सूक्ष्मकणिकाभ्यो वियोज्योज्ज्वलान् करोतीत्यर्थः। तच्चैवं पूर्वं हविरुलूखलमध्ये न्युप्य कण्डनं कृत्वा निष्काश्य शूर्पेण निष्पूय कणान् निदधाति। एवमेव वारद्वयम्। प्रतिफलीकरणं च कणनिधानं कर्त्तव्यम्।

(१) श. ब्रा. १. १. ४. १३.

कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ॥२६॥ अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन् ॥२७॥ अन्यत्रापि ॥ २८ ॥ सव्याङ्गुल्याऽशून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥२९॥ धरुणामिति पश्चात् ॥३०॥ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥३१॥ विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥३२॥ समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित स्थेति ॥३३॥ तूष्णीं वा ॥३४॥ एवमेकादशाग्नीषो-

---

ततः पेषणोपधाने सह भवतः। तत्र विरोधादध्वर्युः पेषणं करोति, अग्नीध्र कपालोपधानम्। तत्र सूत्रक्रमेण प्रथमं कपालोपधानमुच्यते—तत्राग्नीत्प्रथमं कपालानि प्रक्षालयति। तैत्तिरिसूत्रे—

"अथैतानि कपालानि प्रक्षालितानि जघनेन गार्हपत्यमुपसादयत्यष्टौ दक्षिणत एकादशोत्तरतो गार्हपत्यमुपविश्य धृष्टिमादत्ते धृष्टिरसीति।" अतो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य कपालोपधानं कार्यं वचनात्। तत्र धृष्टिरसीत्यनेनोपवेषं (१. १७.) हस्तेन गृह्णाति। ततोऽपाग्नेऽग्निमिति (१. १७) मन्त्रेणोपवेषेण आमस्याङ्गारान्स्वस्थानात्प्राच्यां प्रेरयति खरमध्य एव। यथाऽङ्गारस्थानेऽतितप्तभूमौ कपालान्युपधीयन्ते। तत आ देवयजमित्युपवेषेणैव (१. १७) प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एकमङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति। ततो ध्रुवमसीत्यनेन (१. १७) मन्त्रेण तस्यानीतस्याङ्गारस्योपर्युत्तानं मध्यमं कपालमुपदधाति। तत्राभिचारं कुर्वन् भ्रातृव्यस्य वधायेत्यत्र भ्रातृव्यस्येति पदस्य स्थाने अमुकस्य वधायेति शत्रोर्नाम गृह्णीयात्। तदा चोदकोपस्पर्शनम्। अभिचारबुध्यभावे उदकोपस्पर्शनाभावः। मन्त्रस्यानभिचरणिकत्वात्। ततः सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अशून्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एकमङ्गारं निदधाति अग्ने ब्रह्मेति (१. १८) मन्त्रेण। ततो धरुणमसीति (१. १८) मन्त्रेण मध्यमकपालस्य पश्चाद् द्वितीयं कपालमुपदधाति। ततो मध्यमकपालस्य पुरस्तात्तृतीयं कपालमुपदधाति धर्त्रमसीति (१. १८.) मन्त्रेण। ततो विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य इति (१. १८) मन्त्रेण मध्यमकपालस्य दक्षिणतश्चतुर्थं कपालमुपदधाति। ततश्चित स्थेति (१. १८) चतुर्थात्पूर्वं पञ्चमं कपालमुपदधाति। चतुर्थादपरं षष्ठम्। उत्तरतो द्वे प्राक्संस्थे। पञ्चमप्रभृतीनां सर्वेषां चित स्थेत्युपधानमन्त्रः। तूष्णीं वा पञ्चमादीनामुपधानं न चित स्थेति।

मीयस्य ॥३५॥ अधिकं दक्षिणतः ॥ ३६ ॥ भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति ॥१॥ कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनम् ॥ २ ॥ तस्मिन्दृषदं धिषणाऽसीति ॥३॥ पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥४॥ दृषदु-

चित ११	धर्त्रमसि ३	५ चित / ६ त्रित		चित ८	धर्त्रम ३	चितस्थ५
१० चित	ध्रुवम् १	चित ४			१ ध्रुवम	विश्वा०४
९ चित	धरुण २	चित ७ / चित ८		चित ७	धरुण २	चित ६

एवमेकादश कपालान्यग्नाषामायस्योपदधाति तैरेव मन्त्रैः। अत्रैवं पूर्वं मध्यममुपदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयं, ततः पुरस्तात्तृतीयं, मध्यमाद्दक्षिणतश्चतुर्थं, चतुर्थात्पूर्वमकस्य कपालस्यान्तराले परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयारन्तराले षष्ठं, चतुर्थस्य पश्चात्सप्तमं, तस्य पश्चादष्टमं, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो भृगूणामित्यनेन (१. १८.) ज्वलद्भिरङ्गारैः सर्वाणि कपाल्याच्छादयति । प्रतिचिति मन्त्रपाठः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

ततस्तद्वदेवोपसर्जनीरग्नौ दे गार्हपत्येऽधिश्रयति । पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जनीशब्देनोच्यन्ते ।

अथ पेषणमुच्यते—तत्राध्वर्युः शर्मासीति (१. १९) कृष्णाजिनमादायावधूतमिति (१. १९) पूर्ववदवधूनोति । ततोऽप उपस्पृश्य प्रत्यग्ग्रीवमदित्या इत्यास्तीर्य (१. १९.) सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषदं कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति धिषणाऽसीति (१.१९) । ततो दिव स्कम्भनीरसीति (१. १९.) दृषदः पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शम्यां प्रेरयति यथा दृषदः प्राचीनप्रवणता जायते । ततो धिषणाऽसि पार्वतेयीत्यु-

पत्नी धिषणाऽसीति ॥ ५ ॥ धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६ ॥ दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥७॥ चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ ८ ॥ पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ॥९॥ पात्र्याᳪ सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति ॥१०॥ अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥११॥ उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १२ ॥ पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप

पत्नीं (१. १९) दृषदुपर्युदगग्रामुपदधाति । ततो धान्यमसीति (१. २०) दृषदि तण्डुलानोप्य प्राणाय त्वेति (१. २०) प्रतिमन्त्रं पिनष्टि । पिष्यमाणेषु तण्डुलेषु कपालेषु च भृगूणामिति (१. १८) ताप्यमानेषु यजमानो महीनामिति (१. २०) पात्रान्तरादाज्यमाज्यस्थाल्यां प्रक्षिपति ।

ततो वेदोऽसीति (२. २१) मन्त्रेण वेदं करोति । तत्र पशुकामो यजमानः कुशमुष्टिं प्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं प्रादेशमात्रं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चसकामस्त्रिवृतं त्रिगुणम् , अन्नाद्यकामो मूताकरम् ।

काठके—"वेदं करोति दर्भमुष्टिं प्रसव्यमावेष्ट्योदभुज्याग्राणां शुल्वं कृत्वा त्रिः परिहृत्य गुणेषु शुल्वान्तमवकृष्यायम्य शुल्वं प्रादेशे छित्त्वाऽग्रागीध्मे निधायोत्करे मूलानी"ति । वत्सजानुर्वत्सजानुतुल्यः । मूतकार्यो मूतवत्क्रियते । मूतः तृणवर्त्र्यादिनिर्मितं धान्यावपनपात्रम् । कामाभावेऽप्येत एव वेदस्याकारा भवन्ति निष्कामस्याकारान्तरानुपदेशादिति धूर्त्तस्वामिनः ।

ततोऽध्वर्युर्दीर्घामनु प्रसितिमिति (१. २०) दृषद उपरि वर्त्तमानानि पिष्टान्युपलयैव कृष्णाजिने प्रोहति प्रेरणयाऽधः पातयति । ततश्चक्षुषे त्वेति(१. २०) कृष्णाजिने पतितानि विलोकयति । ततः पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्णाजिनात्पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्यामावपति । कृष्णाजिनमुत्थाप्य तेनैवावपेदिति हरिस्वामिनः । देवस्य त्वेति (१. २१) संवपामीत्यन्तेन मन्त्रेणावापः । तत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति वेदिमध्ये वा ।

तत आग्नीध्रः स्वयं सव्ये गृहीत्वोपसर्जनीरुद्धास्याध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टानामुपरि धृतस्य सपवित्रस्याध्वर्योर्हस्तस्योपरि निनयति । ततोऽध्वर्युराग्नीध्रा निनीयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तधृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप आषधीभिरिति । आग्नीध्रा च तथा नीयमानं कार्यं यथा-

इति ॥ १३ ॥ संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १४ ॥ समं विभज्याभिहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ १५ ॥ यथादेवतमन्यत् ॥ १६ ॥ इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १७ ॥ अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥१८॥ घर्मोऽसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १९ ॥ उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनातिपृथुम् ॥ २० ॥

ऽध्वर्योर्मन्त्रान्ते ग्रहणं संपद्यते । ततो जनयत्यै त्वेति (१. २२) मन्त्रेणोदकं पिष्टानि च संयौति मिश्रयति । समं विभज्य द्वौ पिण्डौ कृत्वा पात्र्यामुदक्संस्थौ निधाय क्रमेणालभते–इदमग्नेरिति (१२२) प्रथमम्, इदमग्नीषोमयोरिति (१२२) द्वितीयम् । ततोऽग्नीद्वेदं सव्यहस्ते गृहीत्वा इषे त्वेति (१।२२) मन्त्रेण दक्षिणत आज्यमधिश्रयति अग्नेरुपर्याज्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः ।

अध्वर्युः सहैवाष्टसु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशमधिश्रयति घर्मोऽसीति (१।२२) स्फ्योपग्रहेण। तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयं पुरोडाशमधिश्रयति घर्मोऽसीति । तत उरुप्रथा इति (१२२) मन्त्रेण यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । "अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृति"मित्यापस्तम्बः(१) । अतिपृथुं न करोति । एवमेव द्वितीयमपि पुरोडाशं प्रथयति ।

ततोऽग्निष्टे त्वचमिति (१।२२) मन्त्रेण पुरोडाशमद्भिरभिमृशति सकृद्वा त्रिर्वा । त्रिःपक्षेपि मन्त्रः सकृदेव । एवं द्वितीयमपि अद्भिरभिमृशति श्लक्ष्णयति । प्रथने क्रियमाणे यत्र क्वचन दीर्णं भवति तं सन्दधातीत्यर्थः ।

ततः पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । ततो गार्हपत्यादङ्गारमादायान्तरितं० रक्ष इति मन्त्रेण पर्यग्निकरणं करोति आज्यस्थालीं पुरोडाशान्परितः प्रदक्षिणमङ्गारं परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रदक्षिणेनानयनम् । तत उदकस्पर्शः ।

ततो देवस्त्वेति (१२२) मन्त्रेण ज्वलद्भिर्दर्भतृणैः प्रथमं पुरोडाशं श्रपयति, एवमेव द्वितीयम् । "दर्भैर्ज्वलयति ज्वालैर्वे"त्यापस्तम्ब(२) ।

ततः श्रुताश्रुतज्ञानाय माभेर्मा संविक्था इति (१. २३) मन्त्रेण द्वौ पुरोडाशावालभते । अश्रुतौ चेत्पुनः श्रपणप्रक्षेपः । श्रुतौ चेदतमेरुरिति

---

(१) १. २५. ४ (२) १. २५. ९

अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ २१ ॥ पर्यग्निकरोत्यन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सहाज्यम् ॥२२॥ देवस्त्वेति श्रपणम् ॥२३॥ मा भेरित्यालभते ॥२४॥ अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा ॥२५॥ पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्पन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥२६॥ अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥२७॥ अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २८ ॥ ५ ॥

(१. २३) वेदेनोपवेषेण वा तयतरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाऽऽच्छादयति । ततः पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनजलं पात्रीस्थमेव गार्हपत्यादीप्तैस्तृणैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्फ्येन तिस्रो लेखाः प्राक्संस्थाः कृत्वा तासु लेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गमप्राप्नुवन् त्रिताय त्वेति (१. २३) प्रतिमन्त्रं निनयति । इदं त्रिताया प्त्याय, इदं द्विताया प्त्याय, इदमेकताया प्त्यायेति त्रयस्त्यागाः । तथा च स्मृतिः—

"आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते ।
प्रयोग इदमिन्द्राय नममेति यथार्थतः ॥
अदत्तं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसाऽपि च ।
ततश्च प्रक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः ॥
अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥
यत्किञ्चिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकम् ।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति" इति ॥

सर्वत्र त्यागादोङ्कारप्रयोगः कार्यः । यागहोमादिष्विति वचनात् । शाट्यायनः—दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तयेदिति । दाल्भ्यपरिशिष्टे च—

"ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।
अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकमिति" ॥

ततोऽन्वाहार्यं दक्षिणार्थमोदनं चतुर्णामृत्विजां तृप्तिपर्यन्तभोजनसमर्थं दक्षिणाग्नावधिश्रयति श्रपणार्थम् । अत्रावसरे वा व्रतग्रहणम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभितोऽंसौ ॥१॥ आमूलोच्छेदनादोषधीनाम्॥२॥ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात् ॥३॥ आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥४॥ वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति ॥ ५ ॥ देवस्य त्वेति

ततो वेदिमानम्—प्रथमं पश्चात्तिर्यक् व्याममात्रीं मिमीते । चतुर्भिररत्निभिर्व्यामो भवति। ततो मध्ये त्र्यरत्निं प्राचीं मिमीते—"पुनः पुरस्तादुर्वी"ति(१) वचनात् । वरुणप्रघासेषु "त्र्यः पुरस्ता"दिति(२) पुरस्तान्माने त्र्यरत्निदर्शनाच्च । ततः श्रोणेरारभ्य दक्षिणत उत्तरतश्च वेदिं मध्यसंगृहीतां कुर्यात्। ततोऽग्निमभितोऽंसौ च कुर्यात् । वेदिकरणोपायो लिख्यते—

"षडरत्निर्द्विपाशा च मध्ये पञ्चसु लक्षिता ।
द्विहस्तेऽङ्गुलषट्के च त्रिष्वष्टादशकेषु च ॥
सार्द्धहस्ते च पाशः स्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासिकी ।
आनीय रज्जुं पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धं यावदेव तु ॥
द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तस्यास्तु शङ्कुकौ ।
भ्रामयेत्तेन मानेन तया रज्वाऽष्टभागया ॥
वा पृथुत्वतुरीयेण भागेनालिख्य संग्रहो" इति ।

अथवा—

"वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्वाऽष्टभागया ॥
विलिखेन्मध्यतो वेदौ स ज्ञेयो मध्यसंग्रह" इति ।

ततोऽग्नीद्वेदेः परिसमूहनं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्योत्तर पूर्ववितृतीये उत्करं तृणधूल्यादिराशिं करोति । तच्च गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षड्धा सप्तधा वाऽऽगन्तुसमं त्रेधा विभज्य पूर्ववितृतीयलक्षणेनोत्तरत आयम्य तत्रोत्करं कुर्यात् "विपर्यस्योत्तरत उत्कर" इति वचनात(३) ।

प्रकारान्तरं चोक्तम्-"अपिवाऽन्तरत्रिभागोनया रज्वा पूर्वार्द्धे समचतुरश्रं कृत्वा तस्य चतुरश्रस्योत्तरांस उत्करो भवति "विपर्यस्योत्तरांस

(१) १. २. ५. १६ (२) का. श्रौ. ५.३. १३.
(३) कात्या. शुल्ब. प. १. २७

स्फ्यमादाय सतृणꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति ॥ ६ ॥ नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन् ॥ ७ ॥ वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्माऽसीति ॥ ८ ॥ पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥९॥ व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥१०॥ वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥११॥ बधानेत्युत्करे करोति ॥१२॥ प्रहरणशेषो वाऽविशेषोपदेशात् ॥१३॥ अपारुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥१४॥ अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो

उत्कर" इति वचनात्(१) । वेदिपूर्वापरायामस्यैव पूर्वंवितृतीये उत्तरत उत्करोभवतीति कर्कः ।

ततोऽध्वर्युर्देवस्य त्वा आददेऽध्वरकृतमिति (१.२४.) मन्त्रेणाऽऽसादिततृणसहितं स्फ्यमादाय सव्ये हस्ते सतृणं स्फ्यं निधाय दक्षिणेन हस्तेनालभ्येन्द्रस्य बाहुरिति (१. २४.) स्वरेण जपति । अत्र हस्तमार्जनेन स्फ्यस्य तीक्ष्णीकरणं कार्यम्—"सꣳश्यत्येवैनमेत"दिति श्रुतेः(२) । तेन वज्रेण स्तम्बयजुर्हरणादर्वाक् पृथिव्यात्मनोः स्पर्शो न कर्त्तव्यः । अभिचरतो क्षिपत इत्यस्य स्थाने अमुष्य वध इति शत्रोर्नाम गृह्णीयात् । तत उदकोपस्पर्शनम् । अभिचाराभावे उदकोपस्पर्शनाभावः ।

ततः पृथिव्यै वर्माऽसीति मन्त्रेण तत्तृणमुदगग्रं निदधाति । पृथिवि देवयजनीति (१. २५) मन्त्रेण तृणस्याधस्ताद् भुवि स्फ्येन प्रहरति । ततो व्रजं गच्छेति (१. २५) प्रहरणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । ततो वर्षतु त इति (१. २५) मन्त्रेण वेदिप्रहरणदेशे प्रेक्षते । ततो बधान देवेत्यनेन (१. २५) तद् गृहीतं पुरीषमुत्करे प्रक्षिपति । अत्राभिचरतस्तमतो मामौगित्यत्र तमित्यस्य पदस्य स्थानेऽमुकमिति शत्रुनाम गृह्णीयात् । तत उदकोपस्पर्शनम् । अभिचाराभावे उदकोपस्पर्शनाभावः ।

ततोऽपारुमिति (१. २६) मन्त्रेण पूर्वप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात् स्फ्येन द्वितीयं प्रहरति । मन्त्रस्याऽऽसुरत्वादुदकस्पर्शः । ततः पूर्ववत्पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषप्रक्षेपणानि ।

ततोऽग्नीत् स्फ्यं गृहीत्वा द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्करमभिन्यस्यति पाणिभ्यामधः पीडयतीत्यर्थः । उदकोपस्पर्शनम् ।

---

(१) कात्या. शु. १. २८ (२) १. २. ४. ७

दिवमिति ॥१५॥ द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥१६॥ तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् ॥१७॥ पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् ॥१८॥ वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥१९॥ हृत्वाऽग्नील्लेखाः सम्मृशति ॥२०॥ पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥२१॥ अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥२२॥ उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥२३॥ पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि ॥२४॥ अध्यधिवेदि

ततो द्रप्सस्त इति (१.२६) मन्त्रेण द्वितीयप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात्तृतीयं प्रहरति । अत्रापि पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषनिरसनानि पूर्ववत् । ततस्तृतीयप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात्तूष्णीं चतुर्थं प्रहरति । तूष्णीमेव सतृणपुरीषादानम् । तूष्णीमेवोत्खातप्रदेशप्रेक्षणम् । सतृणस्य पुरीषस्योत्करे प्रक्षेपस्तूष्णीमेव ।

ततो ब्रह्मन्पूर्वं परिग्रहं परिगृहीष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परि गृहाणेतीमं मन्त्रं धेहीत्यन्तमुपांशु पठित्वा ॐ परि गृहाणेत्युच्चैरध्वर्युमनुजानाति । ततोऽनुज्ञातोऽध्वर्युः स्फ्येन श्रोणेरारभ्य दक्षिणतो गायत्रेण त्वेति । (१. २७) वेदिं परि गृह्णाति आहवनीयखरपर्यन्तां रेखां करोतीत्यर्थः । त्रैष्टुभेनेति (१. २७) दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरश्रोणिं यावत् परिगृह्णाति । ततो जागतेनेत्यनेनोत्तरश्रोणेरारभ्योत्तरपार्श्वे परिगृह्णाति आहवनीयखरं यावत् ।

ततो वेद्यां प्रागायता उदक्संस्थास्तिस्रो लेखास्तूष्णीं स्फ्येन लिखित्वा हर त्रिरित्याग्नीध्रं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्योत्करे प्रक्षिप्य ता लेखाः संमृशेत् मार्जनेन स्फोटयेत् ।

ततोऽभ्रिमादाय प्रदक्षिणां सर्वतो वेदिं खनति त्र्यङ्गुलम् । ओषधिमूलोच्छेदनपर्यन्तं वा । अस्मिन्पक्षे ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवा इति प्रैषमध्वर्युराग्नीध्रं प्रति ब्रूयात् । स च प्रेषितो मूलच्छेदनपर्यन्तं खननं करोति ।

ततो ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ब्रह्मा च पूर्ववद् बृहस्पते परिगृहाणेति पठित्वा ॐ ३ परिगृहाणेति प्रसौति । ततः पूर्ववत् स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु वेदिं परिगृह्णाति । सुक्ष्मा चासीति (१. २७) दक्षिणतः स्योना चासीति पश्चात्, ऊर्जस्वती-

प्रोक्षणीर्धारयति ॥२५॥ अन्योऽथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्ष-णीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीᳬं स-न्नह्याज्येनोदेहीति यदीच्छेत् ॥२६॥ यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥२७॥ स्वयं वाऽविरोधात् ॥२८॥ सम्प्रै-षावचनाच्च ॥२९॥ प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥३०॥ शृतानि च हवीᳬंष्याप्रचरणात् ॥३१॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां माᳬंससᳬंहिताभ्यामवद्यन्त्येके ॥३२॥ आपन्नᳬं स्तृणन् निरस्येत् ॥३३॥ द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रह-रति ॥३४॥ अवनिज्य पाणी अपरेण प्रणीता स्फ्यं नि-दधाति ॥३५॥ इध्माबर्हिश्च ॥३६॥ पूर्वमिध्मम् ॥३७॥

त्युत्तरतः ।

ततः स्फ्येन दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीषमुदुह्य पुरा क्रूरस्येति (१.२८) मन्त्रेणानुमार्ष्टि प्रत्यक्संस्थम्, पुरस्तादारभ्य प्रतीचीं दिशं प्रति पुरा क्रूरस्येति अनुमार्ष्टि । शाखान्तरसूत्रेषु सर्वेषु प्रत्यक्संस्थमेवानुमार्जनमुक्तमस्तीति तथैवानुष्ठेयम् । स्वशाखायां विशेषानुपदेशात् । अनुमार्जनं चात्र खननेन विषमस्य समीकरणम् । पशुकामस्य यजमानस्य प्रागनुमार्जनाद्वेदिपुरीषं निष्काश्योत्करे प्रक्षिप्यान्यत्पुरीषमानीय वेदेः पूरणं, ततोऽनुमार्जनेन समीकरणम् ।

ततोऽग्नीत्प्रोक्षणीर्गृहीत्वा वेदेरुपरिष्टात् समीप एव धारयति । ततो धार्यमाणासु प्रोक्षणीष्वध्वर्युः स्फ्यमुद्यम्य सर्वं प्रैषजातमाह—'प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीᳬं सन्नह्याज्येनोदेही'ति । अनेकपत्नीकेऽपि पत्नीशब्दस्य नोहः । यदि प्रेषणेच्छा भवति तदा प्रेषणं कुर्यात् । यदि नेच्छेत्तदा अप्रेषितोऽप्याग्नीध्र एव कुक्कुटाहननादिवत् प्रोक्षण्यासादनादि पदार्थान्कुर्यात् इति हरिस्वामिनः । अप्रैषपक्षेऽध्वर्युः पदार्थान्करोतीत्यपरे ।

ततो द्विषतो वध इति (१. २८) मन्त्रेण स्फ्यमुदगग्रमुत्करे प्रक्षिपति । अभिचरतोऽमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति विशेषः । अमुष्मै इत्यत्र शत्रोश्चतुर्थ्येकवचनान्तं नामग्रहणम् । ततोऽपामुपस्पर्शनम् । अभिचाराभावे उदकस्पर्शाभावः ।

ततोऽध्वर्युः स्फ्यं गृहीत्वोत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात् प्रा-

प्रणीतादक्षिणेन वाऽऽहृत्य ॥३८॥ स्रुवं प्रतप्य पूर्ववद्वेदा- ग्रैरन्तरतः प्राक्संमाष्टर्यनिशित इति, विपर्यस्य बहिर्मू- लैः प्राङुत्क्रम्य ॥३९॥ प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥४०॥ अ- निशितेति स्रुचः ॥४१॥ तूष्णीं प्राशित्रहरणं शृताव- दानं पात्रीं च ॥४२॥ सम्मार्जनान्यपास्यति ॥४३॥ आ- हवनीये प्रासनमेके ॥४४॥६॥

गग्रमुदगग्रं वा स्फ्यं निदधाति ।

ततोऽग्नीद्वेदिमध्ये उदगग्रामग्निहोत्रहवणीमासाद्य प्रणीतानां पश्चा- त्स्फ्यस्योत्तरतः प्रागग्रमिध्ममासाद्येध्मादुत्तरतो वर्हिः प्रागग्रमासाद- यति । अथवा इध्मं प्रणीतादक्षिणेन प्रदक्षिणमाहृत्य प्रणीतानां पश्चादेव प्रथममासादयति, ततो वर्हिः ।

तत आग्नीध्रः खादिरं स्रुवमादाय प्रत्युष्टमिति (१. २९) वा निष्टप्तमिति वा मन्त्रेण गार्हपत्ये प्रतप्याप उपस्पृश्याग्निसमीपात्प्राच्यां गत्वा वेदा ग्रैरन्तरतः प्राञ्चं संमार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तम् अनिशितोऽसीति (१.२९) मन्त्रेण । ततो वेदमूलैर्वहिःप्रदेशे स्रुक्पुष्करस्य बुध्नादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रत्यञ्चं च संमार्ष्टि अनेनैव मन्त्रेण । ततोऽग्निसमीपे गत्वा पूर्ववत् प्रतप्या- पउपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो जुहूमादाय प्राङुत्क्रम्याऽनिशिताऽसीति स्रुववदन्तरतो बाह्यतस्रुचं मन्त्रेण संमृज्य पूर्ववत्प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे प्रयच्छति । एवमेवोपभृतं ध्रुवां च संमृज्य प्रतप्य प्रयच्छति । ततस्तूष्णीं प्राशित्रहरणे शृतावदानं पुरोडाशपात्रीं च प्रत्येकं प्राङुत्क्रम्य तूष्णीमन्त- र्वहिश्च संमृज्याग्निसमीपमागत्य तूष्णीं प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । तत्र रक्षोदेवतमन्त्रोच्चारणाभावादुदकस्पर्शाभावः । ततः संमार्जनान्यपास्यति अपक्षिपत्युत्करे, प्रदेशान्तराविधानाल्लिङ्गाच्च–"उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठे"ति । उत्करे प्रक्षिपत्याहवनीये वा । "उत्ताना धारयमाणः स्रुचः संमार्ष्टि । न संमृष्टान्यसंमृष्टैः स्पर्शयति । प्रतप्याग्रेणोत्तरं दर्भेषु सादयति जघनेन वा । यथास्थानमुत्तानाः स्रुचः सादयतीति" शाखान्त- रीया अत्र विशेषाः । इडापात्रीषडवत्तयोस्तु न संमार्गः, क्वचिदपि सूत्रेऽदर्शनात् । पुरोडाशपात्री च द्वयोः पुरोडाशयोः साधारणी एकैव भवति, पात्रीमित्येकवचनात् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

पत्नीꣳ सन्नह्यति प्रत्यग्दाक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता, परिहरत्यधीवासोऽदित्यै रास्नेति ॥१॥ दाक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योदूर्ध्वमुदूगूहति विष्णोर्वेष्प इति ॥२॥ न ग्रन्थिं करोति ॥३॥ ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति ॥४॥ वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः ॥५॥ आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः ॥६॥ सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥७॥ आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा ॥८॥ स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्रः ॥९॥ अष्टावुपभृत्यल्पीयोऽनुयाजाश्चेत् ॥१०॥ चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥११॥ पश्वातिथ्यादर्शनाश्च ॥१२॥ न कृ-

ततः पत्नीसंनहनम् । तत्राग्नीत् योक्त्रमादाय गार्हपत्यात् नैर्ऋत्यां दिशीशानाभिमुखीमूर्द्धज्ञुमुपविष्टां पत्नीं परिधानवस्त्रादूर्ध्वहिर्योक्त्रेण प्रदक्षिणं वेष्टयति अदित्यै रास्नाऽसीति (१. ३०) मन्त्रेण । ततो दक्षिणं पाशमुत्तरे शङ्कुस्थानीये प्रतिमुच्य सामर्थ्याद् द्विर्वेष्टयित्वा योक्त्रस्यान्तमूर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्पोऽसीति (१. ३०) मन्त्रेण । ग्रन्थिं न करोति ।

ततो वेदोपग्रहेणोर्जे त्वेत्याज्यस्थालीमुत्तरत (१. ३०) उद्वास्य पत्न्या अग्रे निधाय पत्न्याज्यमवेक्षस्वेति वक्ति । सा पत्नी अदब्धेनेति (१.३०) मन्त्रेणाज्यमवेक्षते । अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्त्रबन्धनम् , पत्नीसंस्कारत्वात् । आज्यावेक्षणमपि सर्वासाम् । "अथ यत्पत्नीं नावकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीमि"त्यनेनावेक्षणे निन्दार्थवाददर्शनात् । एकस्या एवेत्यपरे, आज्यसंस्कारत्वात् ।

ततोऽग्नीत्पत्न्या अग्रत आज्यं गृहीत्वा वेदिमध्ये प्रोक्षणीभ्योऽपरं सादयत्युपविश्य । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा प्रोक्षणीभ्यः पवित्रे आदाय सवितुस्त्वा प्रसव इत्याज्यमुत्पुनाति (०. ३१) । ततः स्फ्यं गृहीत्वा आज्यलिप्ताभ्यामेव पवित्राभ्यां सवितुर्वः प्रसव इति मन्त्रेण प्रोक्षणीरुत्पुनाति । ततस्तेजोऽसि शुक्रमसीत्यनेन (१. ३१) मन्त्रेणाज्यमवेक्षतेऽध्वर्युर्यजमानो वा वेदोपग्रहेण ।

ततोऽध्वर्युः सव्येन जुहूं वेदं च गृहीत्वा दक्षिणेन स्रुवमादाय तेनाज्यस्थाल्याः सकाशात्तूष्णीमाज्यमादाय जुह्वां निनयति धाम नामासीति

त्स्नोपदेशात् ॥१३॥ पञ्चातिच्ययोर्वचनात् ॥१४॥ ध्रुवायां च जुहूवत् ॥१५॥ इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य, वेदिं च, बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥१६॥ शेषं मूलेषूपासिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥१७॥ पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥१८॥ ब्रह्मणे प्रदाय, स-

---

(१. ३१) मन्त्रेण जुह्वां चतुरः स्रुवान् गृह्णाति। तत्र एकवारं मन्त्रः। त्रिस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रः, सकृत्तूष्णीम्। तत उपभृत्यष्टकृत्वो घृतं गृह्णाति। अत्रापि सकृद्धाम नामेति मन्त्रः। सप्तकृत्वस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रः पञ्चकृत्वस्तूष्णीम्। अष्टकृत्वो गृह्णन्नपि जौहवादाज्यादल्पतरं यथा स्यात्तथा गृह्णीयात्। ततो ध्रुवायां चतुराज्यं गृह्णाति। अत्रापि धामनामेति सकृन्मन्त्रेण त्रिस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रेण सकृत्तूष्णीमिति।

ततो वेदिमध्यादाज्यस्थालीमादाय क्वचित्सुगुप्ते निदधाति।

तत इध्मं विस्रंस्य ब्रह्मन्निध्मं प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति। ततो ब्रह्मा प्रोक्ष यज्ञमित्युक्त्वा प्रोक्षेत्यनुजानाति। ततोऽध्वर्युः प्रोक्षणीरादाय कृष्णोऽस्या खरेष्ठ इतीध्मं (२. १.) प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति। ततो वेदिरसीति (२. १.) वेदिं प्रोक्षति। ततोऽग्नीत्समर्पितं बर्हिः प्रतिगृह्य प्रणीताहवनीयान्तरालेन प्रागनाहृतं चेत् इदानीं तेन मार्गेणाहृत्य वेद्यां प्राग्ग्रन्थि आसाद्य ब्रह्मन्बर्हिः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृष्ट्वा प्रोक्ष यज्ञमिति तेन पूर्ववदनुज्ञातो बर्हिरसीति (२. १.) प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं समस्तं बर्हिर्मूलेषु निनयेत्।

ततः पवित्रे प्रणीतासु निधाय बर्हिर्विस्रंस्य विष्णोस्तूप इति (२ २.) बर्हिः पुलकस्य पूर्वस्मात्प्रदेशात्प्रस्तरं गृह्णाति। ततः प्रस्तरं तूष्णीं ब्रह्मणे प्रदाय बर्हिःसन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायाऽन्यैर्बर्हिस्तृणैरवच्छाद्य वेद्यां पतितं तृणपर्णकाष्ठादिकं हस्तेनैवादायोत्करे निरस्येत्।

ततो वेदिं त्रिवृत्स्तृणाति। उपपत्त्या त्रिवृद्वा अयुग्धातु पञ्चवृत्सप्तवृद्वा। तच्चैवम्—स्फ्यं निधाय दर्भपूलकात्तृतीयं भागमादायोर्णम्रदसमिति (२. २.) दक्षिणादंसादारभ्योत्तरांसं यावत्स्तृणाति। ततो द्वितीयं भागमादाय पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलान्याच्छादयंस्ततः पश्चात् स्तृणाति। ततस्तृतीयं भागमादाय तथैव वेदेः पश्चिमान्ते स्तृणाति। एतत्त्रिवृत्स्त-

न्नहनं विस्रᳪस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायान्यैरव- च्छाद्य वेदिᳪ स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति त्रिवृत् ॥१९॥ उपपत्त्या वा बहुलम् ॥२०॥ अधरमूलम् ॥२१॥ पश्चाद- पवर्गम् ॥२२॥ प्रवृद्दं वा ॥२३॥ अत्रोद्वासनमाहवनीय- श्रापिणः ॥२४॥ उपर्युपरि प्रस्तरन् धारयन् ॥२५॥ उल्मुके उदूहत्यनुयाजार्थेत् ॥२६॥७॥

परिधीन्परिदधात्याद्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पालाश- वैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् खा- दिरौदुम्बरान्वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्र- तिमन्त्रम् ॥१॥ प्रथमं परिधिᳪ समिधोपस्पृश्य वीतिहो- त्रमित्यादधाति ॥२॥ अनुपस्पृश्य द्वितीयाᳪ समिदसी-

रणम् । पञ्चवृत्पक्षे एवमेव तृतीयस्तृतस्य पश्चाच्चतुर्थं ततः पश्चात्पञ्च- ममिति । एवं सप्तवृदादिपक्षेऽपि ज्ञेयम् । सर्वपक्षेष्वन्तिमस्तरणे स्पया- ग्रहः कार्यः । बहुलं स्तृणाति यथा वेदिभूमिर्न दृश्यते तथा बर्हिषाऽऽच्छा- दयतीत्यर्थः । एवं पश्चादपवर्गं स्तरणमुक्तम् , अथ प्रागपवर्गमुच्यते- अथवा पूर्वं वेदेः पश्चात्प्रदेशे तृतीयं भागं स्तीर्त्वा तदग्राणि यष्ट्यादि नोत्पाट्य तदग्राणामधस्ताद् द्वितीयं भागं स्तृणाति पुनरपि तथैव । एवं प्रागपवर्गं वा स्तरणम् ।

तत इध्मात्समिधमादाय ब्रह्मणो हस्तात्प्रस्तरं चादायाहवनीयस्यो- परि समीप एव प्रस्तरं धारयन्समिधाऽऽहवनीयं कल्पयति हविर्दहनसमर्थं करोति । तत्र मतद्वयम्–केचित्काष्ठप्रक्षेपणेन केचिदिध्मकाष्ठेनाहत्य ।

तत आहवनीयादुल्मुकद्वयमुदूहति प्राञ्चं प्रेरयित्वा खरप्रान्ते निद- धातीत्यर्थः । "अनुयाजार्थं प्राची उल्मुके उदूहतो"ति वाजसनेयकमि- त्यापस्तम्बः (२. ६. ८.) ॥ ७ ॥

इति द्वितीयस्य सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

ततो गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुरिति (२. ३) मन्त्रेणाहवनीयस्य पश्चादु- दगग्रं स्थूलं मध्यमं परिधिं परिदधाति । तत इन्द्रस्य बाहुरसीति (२. ३)

ति ॥३॥ सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात् ॥४॥ आवृत्य वेदिं बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ॥५॥ अन्ये वाऽयुक्तत्वात् ॥६॥ अन्यत्रापि तृणार्थे ॥७॥ यूपाञ्जने च सर्पिः ॥८॥ पुरोडाश-पयस्या-धानासु-चेच्छन् ॥९॥ तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ॥१०॥ अभिनिदधात्यात्वा वसव इति ॥११॥ सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीति ॥ १२ ॥

दक्षिणतः प्रागग्रमणिष्ठं द्वितीयं परिधिं निदधाति । ततो मित्रावरुणौ त्वेत्युत्तर (२. ३) तस्तृतीयमणिष्ठतरं प्रागग्रं परिधिं परिदधाति ।

ततः स इध्मात् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथमं परिधिं स्पृष्ट्वा उत्थाय तां समिधं वीतिहोत्रमि(२. ४)त्याहवनीयेऽभ्यादधाति । तत इध्मादेव द्वितीयां समिधमादाय परिधिमस्पृष्ट्वैव समिदसी(२.५)त्यनेन मन्त्रेणादधाति । तत उपविश्याहवनीयमीक्षमाणः सूर्यस्त्वेति (२. ५) जपति स्वरेण ।

ततः प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्यागत्य स्तीर्णाया एव वेदेर्द्वे तृणे साग्रे अरत्निमात्रे आदाय वेदिमध्य उत्तराग्रे निदधाति सवितुर्बाहू स्थ इति(२.५)। तत ऊर्णम्रदसमिति (२. ५) तयोस्तृणयोरुपरि मूलभागे प्रागग्रं प्रस्तरं स्तृणाति । "अभिहततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यः" इत्यापस्तम्बः (२. ६. १४.) ।

तत आ त्वा वसव इत्यु(२. ५)भाभ्यां हस्ताभ्यां प्रस्तरमभिनिदधाति अधः पीडयतीत्यर्थः।ततोऽग्नीधा समर्पितांजुहूं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागग्रां सादयति घृताच्यसि जुहूरिति (२.६.)। "समं मूलैर्जुह्वा दण्डं करोती"ति सूत्र(१)म् ।

ततः सव्येन वेदं गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य घृताच्यस्युप भृदिति (२.६.) वर्हिष्येव जुह्वा उत्तरत आसादयति जुहूतोऽवकृष्टां पश्चाद्वर्तमानामसंस्पृष्टाम् ।

ततो घृताच्यसि ध्रुवेति(२.६.) मन्त्रेण ध्रुवामुपभृत उत्तरतो विधृत्य तयोरुपर्यासादयति । उपभृदपेक्षया अवकृष्टामसंस्पृष्टां च । "अनूचीरसंस्पृष्टाः स्रुचः प्रस्तरे सादयती" ति सूत्र(२)म् । तथा-"उत्तरेण जुहूमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्टाद्विधृत्योरिति च । तथा दक्षिणेन जुहूं सादय-

१. आप. श्रौ. २. १०. ३.　　　२. आप. श्रौ. २. ९. १५.

एवमितरे ऽउत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टे अनुपूर्वम् ॥१३॥ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति "यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द" इति ॥ १४ ॥

त्युत्तरेण वा ध्रुवामि"ति(१) । अथ दक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं चादाय सव्ये पुरोडाशपात्रीं वेदं चादाय प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यगागत्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य गार्हपत्यस्योत्तरत आज्यस्थालीं निधाय उत्तरतः पुरोडाशपात्रीमुदक्संस्थां स्थापयित्वा वेदेन पुरोडाशाभ्यां भस्म पराकृत्य स्थाल्याः स्रुवेण पुरोडाशौ तूष्णीमभिघार्यैकस्यामेव पात्र्यां दक्षिणत उत्तरतश्च द्वयो स्थानयोरुपस्तृणाति पात्र्या उपर्युभयत्रैकैकं स्रुवं निनयतीत्यर्थः ।

तित्तिरिसूत्रे—"अथादत्ते दक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं च सव्येन पात्रीं वेदमित्येतत्समादाय प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्ङागत्य जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां द्वधोपस्तृणीत" इति । अन्येष्वपि सूत्रेषु पात्र्यामुपस्तृणातीत्येकवचनमेवास्ति ।

ततः पुरोडाशावपर्यावर्तयन् द्वयोरुपस्तीर्णयोः पात्र्यामुपरि क्रमेण निदधाति, तत्र प्रथमं पुरोडाशमपर्यावर्त्तयन् हस्तेन स्पर्शमकुर्वन् काष्ठाद्युपायेनादायोत्तरं पुरोडाशं पूर्वेणाज्यस्थालीमपरेण नीत्वा पात्र्यां स्थापयेत् । द्वितीयं पुरोडाशमाज्यस्थालीं प्रथमं पुरोडाशं चापरेण नीत्वा पात्र्यां स्थापयेत् ।

मानवे—"वेदेन पुरोडाशयोर्भस्मापोहति वेदोपयाम आज्यस्थाल्याः स्रुवेणाभिघारयति पात्र्यामुपस्तृणात्युदगुद्वासयति वेदेनापभस्मानं करोत्यनभिघ्नन्पाणिना वेदशिरसा च तत उपस्तीर्णे सादयति यस्त इत्यनक्ति अपर्यावर्त्तयन्नधस्ताच्चोपानक्ती"ति । तित्तिरि सूत्रे चायमेव क्रमोऽस्ति ।

पुरोडाशविभस्मीकरणं पात्रीस्थापनं तयोरुपस्तारः, कपालस्थयोरेव पुरोडाशयोरभिघारः, उद्वासनमिति । उभयोः पुरोडाशयोः ततः कपालानि गणयित्वा, स्रुवेणोपग्रहः स्रुवेणाज्यास्थाल्याघृतमादाय पुरोडाशावनक्ति यस्ते प्राण इति मन्त्रेण । अग्नि गच्छेति

---

१. आप. श्रौ. २. १०. २-३.

यथादेवतमन्यत् ॥१५॥ प्रत्यनक्ति कपालानि "यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपिव्रत इन्द्रवायू विमुञ्चतामि"ति ॥१६॥ तूष्णीं वा ॥१७॥ संख्ययोद्वासयति ॥१८॥ प्रियेण धाम्नेति हवींᳪषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवाऽ असदन्निति सर्वाण्यालभते ॥१९॥ पाहि मामित्यात्मानम् ॥२०॥ अत्र वा व्रतोपायनमत्र वा व्रतोपायनम् ॥२१॥ ८ ॥

प्रथमम्, अग्नीषोमौ गच्छेति द्वितीयम् । यथास्वं मन्त्रे अयं विशेषः ।

ततः स्रुवेण सर्वाणि कपालान्याज्येनाभ्यनक्ति । उपधानक्रमेण तूष्णीं, यानि घर्मे कपालानीति मन्त्रेण वा । प्रतिकपालं मन्त्रावृत्तिः ।

ततः स्फ्यमादाय प्रथममुद्वासयामीति प्रथमं कपालमुत्तरत उद्वासयति एवं सर्वाणि । द्वितीयमुद्वासयामि, तृतीयं, चतुर्थं, पञ्चमं, षष्ठं, सप्तमम्, अष्टममिति प्रथमस्य । द्वितीयस्याष्टावेवमेवोद्वास्य नवमं, दशमम्, एकादशमुद्वासयामीति सर्वत्र शेषः । अनेन प्रकारेण पूरणप्रत्ययान्तेन संख्याशब्देन करणमन्त्रभूतेन कपालान्युद्वासयति ।

ततः सर्वाणि हवींषि वेदिसमीपे नीत्वा वेदोपग्रहेणाज्यस्थालीं ध्रुवाया उत्तरतो बर्हिष्यासाद्य स्फ्योपग्रहेण । तस्या उत्तरतः पुरोडाशावुदक्संस्थौ आसादयेत् । प्रियेण धाम्नेत्य (२.६.) यमेव सर्वेषामासादन मन्त्रः । ततो वेदं गृहीत्वा ध्रुवा असदन्नृतस्ये (२. ६.) त्याज्यस्थाल्याज्यमालभते । ततो जौहवम्, तत उपभृतम्, ततो ध्रौवम् । ततो वेदं ध्रुवायाः पुरस्तान्निधाय स्फ्योपग्रहेण प्रत्येकं पुरोडाशावालभते । ध्रुवा असदन्नित्ययमेव सर्वेषामालम्भे मन्त्रः । ततोऽध्वर्युः पाहि मामिति (२.६.) स्वमात्मानं हृदये आलभते । तत उदकोपस्पर्शः । अस्मिन्काले वा यजमानस्य व्रतग्रहणम् ॥ ८ ॥

इति द्वितयस्य अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपति त्रिशत्क्रतुकृन्महायाज्ञिक श्रीप्रजापति सुतयाज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनसूत्रपद्धतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

होतृषदनं कृत्वाऽपरेण वेदिꣳ श्रोणिं त्वोत्तरेणेध्मात्समिधमादायाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह ॥ १ ॥ होतरिति चैके ॥२॥ प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः ॥३॥ मध्यमेनेडायाः ॥४॥ शेषमुत्तमेन ॥५॥ "सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहि" इत्याह यजमानः ॥६॥ अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते पादाभ्यां वेदमहममुमवबाध ऽइति द्वेष्यम् ॥७॥ अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यामिति वा॥८॥ यावत्सामिधेनि त्वेदेदमहं तावतिथेन त्वज्रेणेति ॥९॥ प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥ समिद्धऽ इति प्रागतः सर्वामिध्ममेकवर्जमनुयाजार्थेत् ॥११॥

अथ तृतीयोध्यायः ।

अथाध्वर्युर्होतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य मध्यभागे वेदेः पश्चात्स्थापयित्वा एहि होतरिति होतुरामन्त्रणं करोति । ततो होतर्याचम्यागते सति अध्वर्युः इध्मादेकां समिधमादाय होतारं प्रति अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ब्रवीति । होता च ब्रह्मन्त्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ब्रह्मा च प्रजापतेऽनुब्रूहि धेहीत्यन्तमुपांशु पठित्वा ॐ ३ अनुब्रूहीति होतारं प्रसौति ।

ततो होतारं प्रपद्य इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्फ्यं गृहीत्वा सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति होतारं प्रेषयति ।

अस्मिन्कर्मण्यादित आरभ्य स्विष्टकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम् । स्विष्टकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमस्वरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्तमुत्तमेन स्वरेणेति तन्त्रटीकायाम् । प्रैषाणामेवायं धर्मो न मन्त्रान्तरे इति कर्कादयः सर्वे ।

ततो होत्रा उपांशु त्रिर्हिङ्कृत्य प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूच्यमानासु यजमानः पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमिमधः पीडयति इदमहं पञ्चदशेन वज्रेणामुकमवबाध इति वैरिनाम द्वितीयान्तं गृहीत्वा । शत्रोरभावे इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण द्विषन्तमवबाधे इति प्रयोगः । वज्रेण भ्रातृव्यमवबाधे इति वा । नात्रापां स्पर्शः अभिचाराभावात् । पाप्मानमिति पदं तु स्वश्रुतौ सूत्रे च नास्ति । शाङ्खायने (१)होतुर्वेद्यभिमर्शने पठितमस्ति ।

(१) १.५.९.

स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याऽऽहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥१२॥ इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रि-स्त्रिः परिक्रामम् ॥१३॥ तूष्णीमुपरि ॥१४॥ अपरमाहव-नीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्य ऽइति दक्षिणत ऽउत्तानम् ॥१५॥ अप ऽउपस्पृश्य स्रुचमे म-ऽइति जुहूपभृतावादायोत्तरां जुहूं कृत्वा दक्षिणाऽति-

अध्वर्युः स्फ्यमादाय तिष्ठन् 'सामिधेनीनां प्रणवे प्रणव एकैकमि-ध्मकाष्ठमाहवनीयेऽभ्यादधाति समिध्यमानो अध्वर इत्यस्या ऋचः प्रण-वे समिद्धो अग्न इत्यतः प्राक् एकमिध्मकाष्ठं परिशिष्यावशिष्टानां पञ्चानां काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् । तत उत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य वृणीष्वर्ठ० हव्यवाहनोँ ३ अग्ने महाँ असीत्येतस्मिन्होत्रा पठ्यमाने वेदेना-हवनीयं त्रिरुपवाज्य वेदोपग्रहः स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वोत्तरं परिधिसन्धिमभ्यवहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं-दीर्घं सन्ततं प्राञ्चं पूर्वमाघारयति । इदं प्रजापतये ।

ततोऽग्नीधे स्फ्यमिध्मसंनहनं च समर्पयन् अग्निमग्नीत्संमृड्ढीति अ-ग्नीधं प्रेष्यति) ततोऽग्नीत् स्फ्यं सव्ये गृहीत्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षि-णपरिधिसंनिधौ स्थित्वा इध्मसंनहनैर्दक्षिणपरिधिसमीपपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्संमार्ष्टि अग्ने वाजिदिति (२०७.) मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । तत-स्तत्रैवावस्थितो मध्यमपरिधिसंनिहितपार्श्वेऽग्निं त्रिरुदक्संमार्ष्टि । अ-त्राप्यग्ने वाजिजदिति (२. ७. सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततो दक्षिणपार्श्वा-दुत्तरतपार्श्वं गत्वोत्तरपरिधिसन्निहितपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्संमार्ष्टि, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । स एव मन्त्रः । ततस्तत्रैवास्थितो मध्ये प्राञ्चं तूष्णीं त्रिः संमार्ष्टि इति हरिस्वामिनः ।

अन्ये तु उत्तरपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वं गत्वा दक्षिणपरिधिसंनिधौ संमृ-ज्योत्तरपार्श्वं गत्वा मध्यमपरिधिसंनिधावग्निं संमृज्य पुनर्दक्षिणपार्श्वं-गत्वोत्तरपरिधिसन्निधावग्निं पुनरप्रादक्षिण्येन उत्तरतो गत्वा मध्ये तूष्णीं त्रिः संमार्गः कार्य इत्याहुः ।

ततो जुहूपभृतोः पुरस्तादाहवनीयमपरेण भूमौ पुटाञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति (२. ७.) मन्त्रेण । ततस्तस्मादञ्जलिकरणस्थानाद्दक्षि-णायां द्वितीयमञ्जलिमुत्तानं करोति स्वधा पितृभ्य इति (२. ७.) मन्त्रेण । तत उदकोपस्पर्शनम् । नात्रापसव्यं नाऽपि दक्षिणमुखता ।

क्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णाविति ॥१६॥ परिधीनपरेण स-ञ्चरो होष्यतः ॥१७॥ सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः ॥१८॥ वसुमतीमित्यवस्थाय ॥१९॥१॥

इत ऽइन्द्र ऽइति जुहोत्युत्तराघारम् ॥१॥ आघार्यां-सꣳस्पर्शयन् स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्ति संज्यो-तिषेति ॥ २ ॥ निधायेध्मसन्नहनान्यादायाश्रावयेत्या-ह ॥३॥ अस्तु श्रौषडित्यग्नीत् ॥४॥ वेदिबर्हिरिध्मशक-लमपाच्छिद्यैके ॥५॥ एवꣳ सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ ६ ॥ अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वाꣳश्चिकि-त्वान्मनुष्वद्भरतवत् ॥७॥ अमुवदमुवदिति यजमानार्षे-याण्याह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि ॥८॥ यावन्तो वा मन्त्र-

---

तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृतोऽग्रस्योपरिमार्गेणानी-योपभृत उपरि निदधाति । ततः सुयमे म इति (२. ७. ८.) मन्त्रेण ते सहैव जुहूपभृतावादायोत्थायाङ्घ्रिणा विष्णविति (२. ८.) मन्त्रेण सव्येन पादेनाग्रतोऽग्रतश्चालितेन वेदेर्दक्षिणभागं प्रति गच्छति । तत्र स्रुचां पूर्वेण परिधीनपरेण प्रस्तराग्रमनाक्रामतो गमनागमनमार्गः । एवमनेन मार्गेण गत्वा वेदेर्दक्षिणभागे वसुमतीमग्न इति (२. ८.) मन्त्रेणावस्थानं कृत्वेशानाभिमुखस्तिष्ठति ॥ १ ॥

इति तृतीयस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

ततो जुहूपभृतोऽग्रस्योपरिमार्गेण प्राचीमेवोत्तार्य दक्षिणपरिधिसंधि-मन्ववहृत्येत इन्द्रो वीर्यमिति (२. ८.-९.) मन्त्रेणाग्नेर्दक्षिणपार्श्वे स-मिद्धे ऋजुं दीर्घं सन्ततं प्राञ्चमुत्तराघारं जुहोति । ॐ ३ इदमिन्द्राय न ममेति त्यागः ।

ततः स्रुचोः परस्परं स्पर्शमकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेनाग्रतोऽग्रतः प्रे-रितेन प्रत्यागत्य जुहूस्थेनाज्येन ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वैव समनक्ति संज्योतिषेति (२. ९.) मन्त्रेण । जुह्वा ध्रौवाज्यमध्ये बिन्दुं पातयतीत्यर्थः । तत उपभृतं सव्ये गृहीत्वा दक्षिणेन जुहूं प्रस्तरस्योपरि निधाय वेदं सव्येन गृही-त्वोपभृतं जुह्वा उत्तरतः स्वस्थाने निदध्यात् ।

कृतः ॥९॥ पुरोहितार्षेयेण वा ॥ १० ॥ क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥११॥ मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥१२॥ ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा ऽस्य यज्ञस्य प्राविताराेऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥१३॥ उपांशु वा ॥१४॥ सम्मृष्टा ऽउपविशतः ॥१५॥ अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधः ॥१६॥ घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्या-श्राव्याह समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्त्समिद्धतमे ॥१७॥ यज यजेति शेषम् ॥१८॥ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥१९॥ पूर्वं पूर्वं वा-ऽभिक्रामम् ॥२०॥ उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥२१॥ एवं प्रवृद्धौ ॥२२॥ अनुयाजेषु च ॥२३॥ उत्तरां जुह्व-

---

ततो होतारं प्रादक्षिण्येन गत्वोत्करमपरेण प्राङ्मुखोऽध्वर्युरिध्मसंनहनान्यादायो ३ श्रा ३ वयेत्याह । ततोऽग्नीद्दक्षिणामुखोऽध्वर्युमुत्तरेण-स्थितः स्फ्यसंनहने पाणौ गृहीत्वैवास्तु श्रौ ३ षडिति प्रत्याह । आपस्तम्बः—"अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् स्फ्यं संमार्गांश्च धारयन् प्रत्याश्रावयत्याग्नीध्रे सोमे सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवत" इति(१) ॥

ततोऽध्वर्युर्गृहीतसंनहन एवाह—अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत् इति उक्त्वा परस्तादर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीणि, प्रवरनामधेयान्याह । तद्यथा—कश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववत् इति । तदनन्तरं ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रविताऽरोऽमुकशर्मा होता मानुष इति होतृनामग्रहणमुच्चैरुपांशु वा कर्त्तव्यम् । ततो होता देव सवितरित्यादिकं (१. ५. १. १५.) जपित्वोत्थायाध्वर्युमग्नीध्रं चांसयोः प्रादेशेन संमृशति । ततस्तौ होत्रा संमृष्टौ सन्तावुपविशतः । तावत्पर्यन्तं तिष्ठत एव ।

यदा होताऽग्निर्होता वेत्विति स्रुगादापनं पठति तदाऽध्वर्युरुभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूमुपभृत उपरि पूर्ववन्निधाय घृतवतीमित्यस्मिञ्छन्दे होत्रा उक्ते जुहूपभृतावादाय हवींष्युत्तरेण परिश्रीनपरेण सव्येन पादेन वेदेर्दक्षिणभागे गत्वा ईशानाभिमुखः स्थित्वाऽऽश्राव्यास्तु श्रौषडिति प्रत्युक्ते समिधो यजेति होतारं प्रति ब्रूयात् ।

---

(१) २. १६. ४.-६.

मध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥२४॥ एवꣳ सर्वत्र॥२५॥२॥

नाभिदेशे धारणम् ॥१॥ प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममै-
का तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ २ ॥
एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥३॥ न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे ॥४॥
त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च॥५॥
आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्याꣳ स्थानात्॥६॥ प्रथमचतुर्था-
भ्यां वा यथालिङ्गम् ॥७॥ सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥८॥
एत्य जुह्वाऽभिघारणं ध्रुवाया हविष.ऽउपभृतश्च ॥९॥ आ-
ज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन ॥१०॥ चतुर्वत्तꣳस-
वषट्कारासु ॥११॥ अनिधायावदायावदाय ध्रुवामभि-

ततो जुहूं प्राचीमवतार्य वषट्कारेण सह वा वषट्कारे कृते वा समिद्ध-
तमे वह्नेः प्रदेशे जुहूस्थतृतीयाशं जुहोति । ततो पुनर्जुहूमुपभृतोऽग्रमा-
र्गेणैवाधिहृत्योपभृत उपरि निदधाति ॥ २ ॥

इति तृतीयस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

आश्रावणकाले स्रुचोर्नाभिदेशे धारणं कुर्यात् । यजमानश्च इदं स-
मिद्भ्यो न ममेति त्यागं विधाय एको ममेति त्विषिमानिति च द्वे अनुम-
न्त्रणे कुर्यात् ।

ततोऽध्वर्युः पुनराश्राव्य यजेति प्रेष्यति । पूर्ववद्धोमः । इदं तनून-
पात इति इदं नराशंसायेति वा द्वितीयप्रयाजस्य त्यागः । तत्रेयं व्यव-
वस्था—वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वकण्वकश्यपसंकृतिप्रवराणां यजमानानां
नराशंसः । एभ्योऽन्येषां तनूनपादिति । त्यागानन्तरं द्वौ ममेति अप-
चितिमानिति चानुमन्त्रणे ।

ततः पुनरपि जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्यति । ततो जुहूं प्राचीमव-
तार्य पूर्ववत्सर्वं घृतं जुहोति । इदमिड्भ्यो न ममेति त्यागः । त्रयो ममेति
यशस्वीति चानुमन्त्रणे ।

ततो जुहूमध्युह्य सव्येन जुहूं गृहीत्वा दक्षिणेनोपभृतमधो विद्यमानां
जुह्वग्रमार्गेणोपरिष्टादानीयोपभृता जुह्वाः स्पर्शमकुर्वन्नुपभृतः सकाशा-
दर्धमाज्यं जुह्वां निनयति । ततः पुनरुपभृतमधस्तात्कृत्वा पुनरप्याश्राव्य
यजेति होतारं ब्रूयात् । समिद्धे जुहोति । इदं बर्हिषे न ममेति त्यागः ।

घारयति, "आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः। सूर्याया ऽऊधो ऽअदित्या ऽउपस्थऽ उरुधारा पृथिवी यज्ञेऽ अस्मिन्" निति ॥१२॥ अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्॥१३॥ आश्राविते ऽग्नीदा प्रत्याश्रवणात् ॥१४॥ प्रत्याश्राविते ऽध्वर्युरा होतृप्रैषात् ॥१५॥ होता ऽऽवषट्कारात् ॥१६॥ सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥१७॥ उपाकृतऽ उद्गातार ऽआहोतृप्रैषात् ॥१८॥

चत्वारो मम ब्रह्मवर्चसीति चानुमन्त्रणे।

पुनर्जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्य वषट्कृते जुहोति। इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न ममेति त्यागः। पञ्च मम न तस्येति, अन्नादो भूयासमिति चानुमन्त्रणे।

ध्रुवो निश्चल एकस्मिन्नेव स्थाने स्थितः सर्वान् प्रयाजानतिप्रदीप्तेऽग्निप्रदेशे जुहोति। अथवा प्रतिहोममाहवनीयसंमुखं स्तोकं स्तोकं गत्वा गत्वा प्राक्संस्थान् पञ्चसु स्थानेषु प्रयाजान् जुहुयात्।

ततो दक्षिणपादेन हविःसमीपे प्रत्यागत्योपविश्य जुहूस्थेन प्रयाजशेषेण जुह्वैव ध्रुवाया आज्यस्थाल्याः पुरोडाशयोः उपभृतश्च क्रमेणाभिघारणं करोति।

तत उपविष्ट एवाग्नयेऽनुब्रूहीति होतारं प्रेष्यति। ततो ध्रुवायाः स्रुवेणाज्यं जुह्वामवद्यति तूष्णीमेव। तत आज्यस्थाल्यास्तूष्णीं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा आप्यायतामिति मन्त्रान्ते ध्रुवामभिघारयति। एवं चतुरवत्तिनश्चतुर्वारं कुर्वन्, पञ्चावत्तिनस्तु पञ्चकृत्वः। एवं चतुरवत्तं कृत्वोत्थायातिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेति होतारं प्रेष्यति। उत्तरपूर्वार्द्धे होमः। इदमग्नये।

अत्र सर्वत्रानुब्रूहीत्येवमुक्त्वाऽध्वर्युर्विहितमन्त्रादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत्। होताऽपि न वदेदाऽऽश्रावणं यावत्। आश्रावणानन्तरं प्रत्याश्रावणात्प्राक् अग्नीदपि नापव्याहरेत्। प्रत्याश्रावणव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत्। प्रत्याश्रावणानन्तरमध्वर्युः प्राक् यजतिप्रैषात्तद्व्यतिरिक्तं न वदेत्। यजेत्यनन्तरं होता वषट्कारपर्यन्तं याज्यादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत्। यद्यपव्याहरेत्पुनरप्याश्रावणादि कुर्यात्। "व्याहृतीर्वा जपेदि"त्यापस्तम्बः(१)।

(१) २. १६. ४.

होता ऽऽवद्‌कारात् ॥ १९ ॥ आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे दक्षिण-पूर्वार्द्धे सौम्यम् ॥२०॥ समिद्धतमे वा ॥२१॥ हविर्भ्यां च ॥२२॥ पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपांशुश्वाज्यस्य ॥२३॥ विष्णुर्वा ऽमावास्यायाᳫं हौत्राम्नानात्॥२४॥ ध्राव-

आग्नेयाज्यभागहोमानन्तरं दक्षिणेन पादेन हविःसमीपे आगत्योपविश्य सोमायानुब्रूहीति प्रैषः । पूर्ववच्चतुरवत्तमाज्यं ध्रुवाया गृहीत्वाऽतिक्रम्याश्राव्य सोमं यजेति प्रैषः । दक्षिणपूर्वार्द्धे होमः । इदं सोमायेति त्यागः । अथवा समिद्धतमे अतिशयेन प्रदीप्त एवाग्निप्रदेशे आज्यभागयोर्होमः, अन्यासामाहुतीनां च । सर्वत्र सव्येन पादेनाग्रतोऽग्रतश्चालितेन होमार्थं गमनम् ।

ततः प्रधानहविर्यागाः—आगत्योपविश्याग्नयेऽनुब्रूहीति प्रैषः । ध्रुवातः सकृत्स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा जुह्वामुपस्तारः । आप्यायतामिति ध्रुवाया अभिघारः । ततः प्रथमपुरोडाशस्य मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च शृतावदानेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिर्यक् अवदानद्वयं क्रमेणावदाय पुनर्ध्रुवायाः स्रुवेणोपरिष्टादभिघार्य ध्रुवामाप्याय्य हविषि कृते अवदानस्थाने आज्यस्थालीतः स्रुवेण प्रत्यभिघारयेत् । पञ्चावत्तिनो हविषः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदानं गृहीत्वा पञ्चावत्तं सम्पादनीयम् । ततोऽतिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेति प्रैषः । मध्ये समिद्धतमे होमः । इदमग्नय इति त्यागः ।

प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्याम् इत्युपांशूक्त्वा अनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण प्रैषः । आज्यभागवत् ध्रुवायाश्चतुर्ग्रहणं पञ्चावत्तिनः पञ्चकृत्वः । अतिक्रम्याश्राव्य अग्नीषोमौ उपांशु यजति । प्रथमस्वरेण मध्ये होमः । इदमग्नीषोमाभ्याम् ।

प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण प्रैषः । ध्रुवाया जुह्वामुपस्तारः । ध्रुवाभिघारणं द्वितीयपुरोडाशस्य पूर्ववदवदानम् । उपरिष्टादभिघारः । ध्रुवाभिघारणम् । ततोऽभ्यङ्गः । अतिक्रम्याश्राव्याग्नीषोमौ यजेति प्रैषः । प्रदीप्ते मध्ये होमः । इदमग्नीषोमाभ्याम् ।

ततः प्रत्यागत्याग्नय स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति मध्यमस्वरेण प्रैषः । जुह्वामुपस्तारः । द्वयोरपि पुरोडाशयोरुत्तरार्द्धादेकैकमवदानम् । पञ्चावत्तिनो द्विर्द्विः । उपरिष्टाद् द्विरभिघारः । कृते प्रत्यभिघारणाभावः । उत्थायातिक्रम्याश्राव्याग्निं स्विष्टकृतं यजेति प्रैषः । अग्नेरुत्तरार्द्धे समिद्धे होमः । स्विष्टकृदाहुतेरितराहुतिभिरग्निमध्ये संसर्गो न कार्यः । ततोऽपामुपस्पर्शनम् ।

र्द्धविरुत्तराद्धात्स्विष्टकृतः ॥२६॥ ततऽ एव होमः ॥२६॥ नाज्यादशेषात् ॥ २७ ॥ असंसृष्टामाहुतिभिः ॥२८॥ निधाय ॥२९॥३॥

सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत ऽआज्यमुभयतो वाऽऽग्नेयात् ॥१॥ भागां श्च ॥२॥ अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैकेऽप ऽउपस्पृश्येडां पञ्चावत्तां दक्षिणतो मध्याच्च यावद्धविः स्वि-

---

प्रत्यागत्य स्वस्थाने स्रुचोरासादनम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनामाज्यभागादिषु सर्वत्र पञ्चावत्तं भवति । प्रधानयागे तु पुरोडाशस्य पश्चाद्भागात्तृतीयमवदानम् । उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृत्यवदानद्वयम् । पत्नीसंयाजेष्वपि पञ्चावत्तता इति विशेषः । अन्यत्सर्वं समानम् ॥

इति तृतीयस्य तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

ततः स्फ्यं गृहीत्वाऽद्भिः सञ्चरं होमार्थं गमनागमनमार्गमभ्युक्ष्य प्राशित्रहरणे प्राशित्रमवद्यति । तत्र प्राशित्रहरणं सव्ये गृहीत्वा आज्यस्थाल्या उपस्तीर्य पुरोडाशमस्तकाद् द्वे शकले यवमात्रे पिप्पलमात्रे वा अवदाय द्वितीयपुरोडाशस्यापि तथैवावदायोपरिष्टादभिघारयेत् । अत्रोपस्तराभिघारयोरेकं कुर्यादुभयं वा । ततः प्राशित्रं द्वितीयेन पात्रेणापिधायाध्वर्युसञ्चरेण होमार्थगमनागमनमार्गेणैव तत्प्राशित्रं ब्रह्मणे प्रदायाहवनीयं पूर्वेण वा प्रदायाप उपस्पृशेत् । ब्रह्मा चाऽध्वर्युणा च दीयमानं समर्प्यमाणं वा प्राशित्रं मित्रस्य त्वा चक्षुषेति(१) प्रतीक्षते । ततः सपात्रं प्राशित्रं देवस्य त्वा स० भ्याम् प्रति गृह्णामीति (२।११) अञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । "अवदीयमानं प्रेक्षत" इत्यापस्तम्बः(२) । समर्पणमिति मानवे । "अञ्जलिना प्रतिगृह्य प्राग्दण्डं सादयती"त्याश्वलायनः(३) । ततो दक्षिणांसे स्तृतानि बर्हींष्यपोह्य पृथिव्यास्त्वा नाभाविति मन्त्रेणास्तृतभूमौ सपात्रं सादयति । पुनरनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां देवस्य त्वेति प्राशित्रहरणादवत्तं द्रव्यमादायाग्नेष्ट्वाऽऽस्येनेति (२.११) दन्तैरचर्वयन्प्राश्नाति । आचम्य प्राशित्रहरणे पात्रे अद्भिरुत्करे प्रक्षाल्य या अप्स्वन्तरिति मन्त्रेण नाभिमालभते ।

ततोऽध्वर्युरिडापात्रीं गार्हपत्ये प्रतप्य तस्यां स्थाल्या एवोपस्तीर्य

---

(१) काण्वसं० २।२।६९ २. ३. १९. ५. । ३. १. १३. ३. ।

ष्टकृद्वदाज्यम् ॥३॥ यजमानभागं पूर्वार्द्धाद्दीर्घं प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायाः करोति ॥४॥ इडाᳬ होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाऽतिक्रामति ॥५॥ इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी ऽअनक्ति ॥६॥ अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥७॥ इडां च ॥८॥ सर्वेऽन्वारभन्ते ॥९॥ इडोपहूतेत्युच्यमान ऽआग्नेयं बर्हिषदं करोति "ध्रुव इन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य

पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावद्यति । एवमेव द्वितीयपुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावदाय स्थाल्या एवोपरिष्टाद् द्विरभिघारयति । ततः षडवत्ते स्थानद्वये स्थाल्या एवोपस्तीर्याग्नेयपुरोडाशस्यानियतप्रदेशादेकैकमवदानमुभयत्रावदाय स्थाल्या एवोपरिष्टाद्दक्षिणक्रमेणाभिघारयति ।

तत आग्नेयादेव पुरोडाशादेवानियतस्थानाद् ब्रह्मभागमवदाय ध्रुवायां निदधाति। तत आग्नेयपुरोडाशस्य पूर्वार्द्धाद्यजमानभागमणु दीर्घं प्रशीर्य त्रोटयित्वा ध्रुवायाः पुरस्ताद् बर्हिषि निदधाति । ध्रुवाग्रस्योपरि निदधातीति कर्कः । प्रधानावदानापेक्षया महत्स्विष्टकृदवदानम्, तदपेक्षया महदिडावदानम्, इडापेक्षया महच्चतुर्द्धाकरणानाम् । "दैवतसौविष्टकृतैडाचतुर्द्धाकरणिकानामुत्तरमुत्तरं ज्याय" इति वचनात्(१) ।

ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय हस्तेनाविमुञ्चन् होतारं प्रदक्षिणीकृत्य होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य होत्रा समर्पितामिडां प्रतिगृह्य इडाया एव स्रुवेणाज्यमादाय होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे स्रुवेणैवानक्ति । पर्वशब्दः सन्धिवाची, काण्डवाचीति केचित् ।

ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पञ्चावत्तमवद्यति । होता च पञ्चममवदानं स्वयमेवादत्ते । अत्र पुरोडाशावदानादेव पञ्चावदानानि ग्राह्याणीति कर्कः, शाखान्तरसूत्रेषु च—"लेपादुपस्तारः द्विरवदानं लेपाद् द्विरभिघारणमि"ति । काठके च—"लेपाद् द्विरुपस्तारः, सकृत्पुरोडाशावदानं, लेपाद् द्विरभिघारणम्"इति । तत इडां पुनर्होत्रे ददाति । उपहूयमानायां सर्वेऽन्वारभन्ते । होतारमिति कर्कः । इडामित्यन्ये, शाखान्तरसूत्रेषु च । इडाशब्देनेडापात्र्यामवत्तं पुरोडाशादि द्रव्यमुच्यते न तु पात्री ।

---

१. आप. श्रौ. ३. २१. ४. ।

प्रजया पशुभिरा प्यायस्वे''ति तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ १० ॥ बर्हिष्युत्विग्भ्य ऽआदिशति ॥११॥ उभौ वाऽविशेषात् ॥१२॥ अत्र पितर ऽइति यजमानो जपति ॥१३॥ विसृज्यामीमदन्तेति ॥ १४ ॥ एकैकमाहरति ॥ १५ ॥ द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे षडवत्तम् ॥१६॥ प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति ॥१७॥ आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥१८॥ उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥१९॥ यजमा-

तत इडोपहूतेति होत्रा पठ्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्द्धा कृत्वा अध्न पिन्वस्वेति मन्त्रान्तेऽध्वर्युर्बर्हिषि निदधाति ।

ततो यजमान आग्नेयादिविदिक्षु चतुरो भागान् निधाय प्रदक्षिणमाग्नेयस्थादारभ्य इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्य्योः, इदमाग्नीध्रस्येति ऋत्विग्भ्य आदिशति, ऋत्विक्सम्बन्धित्वेन प्रकाशयतीत्यर्थः ।

ततो यजमानोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाभिमुखो भागानालभ्यात्र पितर इति (२.३१) स्वरेण जपति । ततो भागान्विसृज्यापसव्येनैवामीमदन्तेति (२.३१) स्वरेण जपति ।

ततः सव्यं कृत्वाऽप उपस्पृश्य ऋत्विग्भ्यो भागान्यथादिष्टं समर्पयति-इदं ब्रह्मणे, इदं होत्रे, इदमध्वर्यवे, इदमाग्नीध्रायेति । तत उपहूते द्यावापृथिवी इति होत्रा पठ्यमानेऽग्नीधे षडवत्तं समर्पयति । उपहूतोऽयं यजमान इत्यन्तिमे होत्रा पठ्यमाने मयीदमिति (२.१) मन्त्रं स्वरेण यजमानो जपति । अत्र चतुर्द्धाकरणमाग्नेयादेव । अन्यत्प्राशित्रेडाषडवत्तब्रह्मयजमानभागानुभाभ्यामप्यवद्येदिति कर्कः । इडाप्राशित्रपात्रयोरवदानमुभाभ्यां, तद्व्यतिरिक्तं सर्वमाग्नेयादेवेत्यन्ये; सर्वेषु शाखान्तरसूत्रेषु च ।

ततः सर्वे प्रणीतोत्करावन्तरेण निष्क्रम्य समर्पणक्रमेण भक्षयन्ति । अग्नीत्प्रथमं चतुर्द्धाकरणभागं प्राश्याचम्योपहूता पृथिवीति (२.११.) मन्त्रेण प्रथमावत्तं षडवत्तभागं प्राश्नाति । तत आचम्य द्वितीयमुपहूतो द्यौरिति (२.११.), । तत इडां भक्षयति । अन्येऽपि सर्वे प्रथमं चतुर्द्धाकरणभागं प्राश्येडां प्राश्नन्ति । यजमानोऽपीडायामवत्तस्य पञ्चमं भागं भक्षयति न न्यूनाधिकम् ।

ततः सर्वे आचम्य यथागतं प्रत्यागत्य वेदेः पश्चादुपविश्य ब्रह्मादिक्रमेण सुमित्रिया न इति (६.२२.) पवित्रयोरवस्थिताभिरद्भिर्मार्जयन्ते । ततोऽध्वर्युर्यजमानस्य प्राणापानाविति पवित्रे प्रस्तरमध्ये प्रवेशयति । तूष्णीं

नश्च ॥२०॥ पवित्रयोर्मार्जयन्तेऽपरेण वेदिं "सुमित्रिया न" इति॥२१॥ "यजमानस्य प्राणापानौ पात" मिति प्रस्तरे ते करोति ॥ २२ ॥ तूष्णीं वा ॥ २३ ॥ अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥२४॥ भागमस्मै परिहरति ॥२५॥ यजमानभागं चाप्रोषिते ॥२६॥ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्म-यजमानौ हृत्वा वेद्यां निधायाऽऽलभते "प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठाऽ अमुत्रामुष्मिन् लोक ऽइह चे"ति ॥२७॥ सा दक्षिणा ॥२८॥ उदगुद्वासयति हविश्च ॥२९॥४॥

वा पवित्रे प्रस्तरे करोति ।

अत्रावसरे वा ब्रह्मप्राशित्रप्राशनं नाभ्यालम्भनान्तं करोति । ततोऽध्वर्यु ब्रह्मभागमाहवनीयं पूर्वेण परिहृत्य ब्रह्मणे समर्पयति । ब्रह्माऽवत्तं भागं प्रतिगृह्य प्राशित्रे निदधाति । ततोऽध्वर्युर्यजमानभागमपरेण गार्हपत्यं परिहृत्य यजमानाय समर्पयति अप्रोषिते यजमाने । प्रोषिते तत्रैव तिष्ठति । यजमानस्तु तं भागं बर्हिष्येव निदधाति । तथा चाश्वलायनः । "मार्जयित्वाऽस्मिन्ब्रह्मभागं निदध्यात् पश्चात्कुशेषु यजमानभागमि"ति(१) ।

ततोऽध्वर्युः अन्वाहार्यं स्थाल्याः स्रुवेणाभिघार्योदगुद्वास्य गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन च नीत्वा ब्रह्मयजमानयोरन्तरालेन हृत्वा तत्रापि यजमानाद्बहिर्ब्रह्माणमन्तरेणाहवनीयं पूर्वेण संचरेणानीय वेद्यां निधाय प्रजापतेर्भागोऽसीत्यालभते ।

ततो यजमानोऽस्याः पौर्णमासेष्टेः समृद्ध्यर्थं अन्वाहार्यं दक्षिणां ब्रह्मणे होत्रे अध्वर्यवे अग्नीध्रे च समविभागेनाहं संप्रददे । ब्रह्मन्यस्ते० भागः स प्रतिगृह्यतां, होतर्यस्ते०, अध्वर्यो यस्ते० अग्नीद्यस्ते० । द्यौस्त्वा ददात्विति सर्वेषां प्रतिग्रहमन्त्रः । ब्राह्मणा अयं व ओदनः प्रतिगृह्णीतेति शाखान्तरे दानमन्त्रः पठितोऽस्ति । ततस्तमन्वाहार्यमुदगुद्वासयति, पात्र्यादिस्थं हविरुच्छिष्टं चोदगुद्वासयति ॥ ४ ॥

इति तृतीयस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

---

१. १. १३. १४. ।

समस्योल्मुके समिधमादायाऽऽह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि, समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥१॥ एषा तऽ इति होताऽनुमन्त्रयते ॥२॥ अजानन्ति यजमानः ॥३॥ सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामꣳ सकृत्सकृत्ससृवाꣳसमिति ॥ ४ ॥ ब्रह्माऽनुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतꣳ समानीय ॥५॥ अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥६॥ यज यजेत्युत्तरौ ॥ ७ ॥ देवान्देवानिति वा सर्वत्र निगमशब्दात् ॥ ८ ॥ विकृतिदर्शनाच्च ॥९॥ प्रतीचो जुहोति ॥१०॥ उपसत्सु च ॥ ११ ॥ ध्रुवः ॥ १२ ॥ चतुर्थꣳ समानीय प्राचीम् ॥ १३ ॥ अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि

ततोऽध्वर्युरुल्मुके आहवनीयमध्ये आनीय परिशेषितमिध्मकाष्ठं हस्तेन गृहीत्वा प्रेष्यति । ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति। समिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीत्यग्नीध्रं प्रति प्रैषः ।

ततो ब्रह्मा एतं ते देव सवितरित्यादि मादयन्तामित्यन्तं (२.१२.—१३.) पठित्वा ॐ३प्रतिष्ठेति (२.१३.) ब्रूयाद्वा न ब्रूयाद्वा ।

ततोऽग्नीदुत्तरतस्तिष्ठंत्समिधमाहवनीयेऽभ्याधायोत्तरपार्श्वे तिष्ठन्नेवाग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसमिति (२.१४.) मन्त्रेणानुपरिधि दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेष्वग्निं सकृत्सकृत्संमार्ष्टि । प्रतिदिशं मन्त्रावृत्तिः । ततः सकृत्तूष्णीं मध्ये उपरिष्टात्संमार्ष्टि । ततो होता आहवनीयेऽभ्याहितां तां समिधमेषा ते अग्न इत्यनुमन्त्रयते (२.२४) । होतर्यनुमन्त्रणं कर्त्तुमजानति यजमानोऽनुमन्त्रयते ।

ततो ब्रह्मणा प्रतिष्ठेत्यनुज्ञातोऽध्वर्युरौपभृतं सशेषं जुह्वां समानीय स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्य देवान्यजेति होतारं प्रेष्यति । ततो जुहूमवतार्य प्रदीप्तायाः समिधः पूर्वार्द्धे प्रथम तृतीयं भागं जुहोति । इदं देवाय बर्हिषे इति त्यागः ।

पुनर्जुहूमभ्युद्याश्राव्य देवान्यजेति प्रैषः । जुहूमवतार्य पूर्वहुतात्प्रतीच्यां समिदुपरि मध्यभागे होमः । इदं देवाय नराशंसायेति त्यागः ।

पुनर्जुहूमभ्युद्याश्राव्य देवान्यजेति प्रैषः । अवतार्य द्वितीयवारहुतापेक्षया पश्चात्समिधि मूलभागे होमः । इदं देवायाग्नये स्विष्टकृत इति त्यागः । एवं प्रत्यक्संस्था एते होतव्याः । स्वयं तु ध्रुव एकत्राविचल-

ह्लादुन्यमुं जह्युल्कुष्यमुं जहीति ॥१४॥ एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥१५॥ स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ १६ ॥ एत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीषोमौ तामिततिरणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥१७॥ यथादेवतमन्यत् ॥१८॥ अध्वर्युर्वाऽनूज्जयत्वयं यजमानो ब्वाजस्यैनमिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तरे ॥१९॥ अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीनक्ति यथापूर्वम् ॥ २० ॥ ५ ॥

स्थित एव जुहोति ।

अभिचारं कुर्वन्यशन्यमुं जहीति प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयते, ह्लादुनीति द्वितीयम्, उल्कुषीति तृतीयमनुमन्त्रयते । तत उदकस्पर्शः । अभिचाराभावे उदकस्पर्शाभावः ।

ततः प्रत्यागत्योत्तरत उपविश्यौपभृतं जुह्वां सर्वं समानीय देवेभ्यः स्वाहेति प्राचीमाहुतिं जुहोति । "अनया आहुत्या समिधि प्रत्यक्संस्थान्हुतान्त्रीननुयाजान्संभिनत्ती"ति सूत्रान्तरेषु । इदं देवेभ्य इति त्यागः ।

ततः प्रत्यागत्य स्वस्थाने स्रुचावासाद्य व्यूहति । तत्राध्वर्युः सव्येन वेदं गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिनोत्तानेन जुहूं प्रस्तरात्प्राचीं प्रेरयति । तन्मन्त्रः-अग्नेः अग्नीषोमयोः (उपांशु) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीति । ततो दक्षिणेन वेदमादाय सव्यहस्तेनाधोमुखेनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि प्रेरयति-अग्निः अग्नीषोमौ (उपांशु) अग्नीषोमौ तमपनुदन्तु यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चनं द्वेष्टि वाजस्यैनमिति मन्त्रेण ।

यजमानो वा स्वस्थानाद्वेदेः पश्चादागत्य स्रुचौ एवमेव व्यूहति । मन्त्रमात्रे विशेषः—अग्नेः अग्नीषोमयोः अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेनापोहामीति (२.१५.) जुह्वाः । अग्निः अग्नीषोमौ अग्नीषोमौ तमपनुदन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतः (२.१५.) । ततोऽध्वर्युः स्रुचावभ्युद्य स्वस्थाने प्रत्यासादयति ।

मानवे—"विषूची व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रस्तरात् प्रतीचीमुपभृतं बहिर्वेदेर्निरस्याभ्युक्ष्य प्रत्यासादयति न जुहूं प्रस्तर इति एवं सर्वेषु" ॥

इति तृतीयस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ प्रथमं परिधिं गृहीत्वाऽऽश्राव्या "इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूही"ति ॥ २ ॥ पशौ प्रेष्येति ॥ ३ ॥ सञ्ज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥४॥ विधृती स्थाने कृत्वाऽनक्त्येनं व्यन्तु वय इति ॥ ५ ॥ अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ ६ ॥ मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायाऽनुप्रहरति ॥७॥ हस्तेनाचरति॥८॥ यजमानभागं च प्रोषिते ॥ ९ ॥ क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १० ॥ "अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पित्र्ये लोककृज्जातवेदः स्वाहे"ति॥११॥सूक्तवाकान्ते ॥१२॥ अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥१३॥ प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्या-

---

ततो जुहूमादाय वसुभ्यस्त्वेति (२० १६०) मध्यमपरिधिं जुह्वा अनक्ति, रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणम्, आदित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् । ततो जुहूं प्रस्तरादुत्तरतः सादयति न प्रस्तरे ।

ततः प्रथमं परिधिमालभ्याश्राव्येषिता दैव्या होतार इति प्रैषं होतारं प्रत्याह ।

ततः संज्ञानाथामिति(२० १६०) सपवित्रं प्रस्तरमादाय विधृती यतः प्रदेशाद् गृहीते तत्रैव निधाय व्यन्तु वय इति (२० १६०) प्रस्तरस्याग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यमुपभृति, मूलं ध्रुवायां तेनैव मन्त्रेणानक्ति ।

ततः स्फ्यं गृहीत्वा प्रस्तरं स्रुचां दक्षिणेनानीय नीचैर्भूमिलग्नमिव होमार्थमाहवनीयं प्रति हरति मरुतां पृषतीरिति मन्त्रेण (२.१६) । ततः प्रस्तरादेकं तृणं पृथगादाय सूक्तवाकान्ते जुह्वा प्रस्तरं प्रागग्रमुदगग्रं वा जुहुयात् । "तं प्राञ्चमनु समस्यति अथो उदञ्चमि"त्युभयथा श्रुतेः (१.८.३.१८.) । तत्र इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्रायेति त्यागः ।

ततो हुतं प्रस्तरमध्वर्युरङ्गुलिभिरग्नौ प्रेरयेत् । यजमानः प्रोषितश्चेत्सूक्तवाकान्तेऽध्वर्युर्हस्तेनैव यजमानभागमाहवनीये जुहुयात् । इदं जातवेदस इति त्यागः । ततोऽग्नीदनुप्रहरेत्यध्वर्युं प्रति ब्रूयात् । ततोऽध्वर्युः प्रस्तराद् गृहीतं तृणमग्नावनुप्रहरति । चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते

त्मानमालभते ॥१४॥ सम्वदस्वागानग्नीदगन्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्येतेषाᳬं सम्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीच्छेषमितरो ऽन्यत्यासं ब्रूतः ॥१५॥ परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥१६॥ स्रुचौ प्रगृह्णाति सᳬंस्रवभागा इति सᳬंस्रवाञ्जुहोति ॥१७॥ घृताची ऽइति धुरि निदधात्यनसि चेद् ग्रहणम् ॥१८॥ स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥१९॥ यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ॥२०॥ वेदᳬं होता स्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थालीमग्नीदादाय ॥२१॥६॥

पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छन्ति ॥१॥ अध्वर्युः

(२१.६) । उदकस्पर्शः ।

ततोऽग्नीत्सम्वदस्वेत्याह । अगानग्नीदित्यध्वर्युः । अगन्नित्यग्नीत् । श्रावयेत्यध्वर्युः । श्रौषडित्यग्नीत् । स्वगा दैव्येत्यध्वर्युः ।

ततोऽध्वर्युर्यं परिधिमिति (२. १७.) प्रथमं परिधिं हस्तेनैवानुप्रहरति । दक्षिणोत्तरौ परिधी अग्नेः प्रियमित्यनुप्रहरति (२. १७.) ।

ततो जुहूपभृतावादाय सᳬंस्रवभागा इति (२. १८.) संस्रवानुभाभ्यां स्रुग्भ्यां जुहोति । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यागः ।

ततो घृताची स्थो धुर्याविति (२. १९.) मन्त्रेण स्रुचौ अनसो धुरि निदधाति अनडुहोर्योजनस्थाने, यद्यनसः पूर्वं हविर्ग्रहणं कृतं भवति । अथ यदि पात्र्याः सकाशाद्धविर्ग्रहणं कृतंतदोत्तरांसे स्फ्यमुदगग्रं निधाय तस्योपरि प्रागग्रे जुहूपभृतौ निदधाति घृताची इति मन्त्रेण (२.१९.) । ततो लिङ्गाद्यजमानो यज्ञ नमश्च त इति (२. १९.) वेदिमालभते स्फ्योपग्रहेण ॥ ६ ॥

इति तृतीयस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

ततो होता वेदमादायाध्वर्युराज्यलिप्तां जुहूं स्रुवं च प्रक्षाल्यादायाग्नीदाज्यस्थालीमादायाऽऽग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयाजान् कर्त्तुं गार्हपत्यं प्रति गच्छन्ति ।

आपस्तम्बः—"आज्यलेपान् प्रक्षाल्य सस्रवे जुहूपभृतावादत्ते, तथा

पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वेणा, परेणान्तरेण पत्नी-मेकेषाम् ॥२॥ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥३॥ एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु ॥४॥ उपांशु चरन्ति ॥५॥ चरण-शब्दे सर्वे देवताऽन्यत्र ॥६॥ यजति सोमं त्वष्टारं देवा-नां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥७॥ तृतीयेऽन्तर्धानं पुर-स्तात् ॥८॥ पत्न्यन्वारभतेऽध्वर्युम् ॥९॥ शंयवन्तं भवती-

---

आग्नीध्रप्रथमाः प्रत्यञ्चो यन्ति अपरेण गार्हपत्यमूर्द्धज्ञव आसीना, दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तर आग्नीध्रो मध्ये होतेति, वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा स्रुवेण चेत्येक" इति(१)।

तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य दक्षिणत ईशानाभिमुख उपविशति। अथवा आहवनीयं पूर्वेणेत्य दक्षिणाग्निं दक्षिणेनैवागत्य पूर्वोक्तस्थाने उपविशति। अथवा गार्हपत्यमुत्तरेण परेण च गत्वा पत्नीमन्तरेण पत्नीं वाह्यतो वा गत्वा पूर्वोक्तस्थाने तथैवोपविशति, इत्यध्वर्योः सञ्चरचतुष्टयं विकल्पेन। गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्द्ध्वजानुरास्ते, तस्योत्तरतो दक्षिणामुखोऽग्नीत्।

ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा सोमायानुब्रूहीत्युक्त्वा आज्यस्थाल्या जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽश्राव्य सोमं यजेत्याह। इदं सोमायेति त्यक्ते जुहोति।

ततस्त्वष्ट्रेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा पुनश्चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽश्राव्य त्वष्टारं यजेत्याह। इदं त्वष्ट्रे। हुत्वा अन्तर्द्धानं गार्हपत्यस्य पुरस्तात्कृत्वा पत्न्याऽध्वर्योरन्वारम्भे कृते—

देवानां पत्नीभ्योऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽश्राव्य देवानां पत्नीर्यजेत्याह। इदं देवानां पत्नीभ्यः। हुत्वाऽन्तर्द्धानं हस्तेन पराकरोति। अन्वारम्भश्चानुवाचनादिहोमान्तः। पत्न्या असन्निधाने येन केन चिदध्वर्योरन्वारम्भः कार्यः। अध्वर्युसंस्कारकत्वात्।

ततोऽग्नये गृहपतयेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽश्राव्याग्निं गृहपतिं यजेत्याह। इदमग्नये गृहपतय इत्युक्ते जुहोति।

ततः स्रुवं भूमौ निधायेडापात्र्यां पञ्चकृत्व आज्यमवदाय प्रत्यङ्मुखो होत्रे इडां प्रदायाविसृजन्होतारं पत्नीं च प्रदक्षिणीकृत्य होतुः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य होत्राऽर्पितामिडां प्रतिगृह्येडायाः सकाशात् स्रुवे-

---

(१) ३. ९. १-९

डान्तं वा ॥१०॥ शंयवन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां च ॥११॥ अग्नीदाहानुप्रहरेति॥१२॥ प्रास्यतृणादि पूर्ववत्॥१३॥ शंयवन्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्याग्नयेऽदब्धायविति ॥१४॥ सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च ॥१५॥ "उलूखले मुसले यच्च शूर्पे ऽआशिश्लेष दृषदि यत् कपाले । उत्प्रुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहे"ति ॥१६॥७॥

णाज्यमवदाय होतुरङ्गुलिपर्वणी उत्तममध्यमे स्रुवेणाक्त्वा होतुर्हस्ते चतुष्कृत्वोऽध्वर्युराज्यमवद्यति। होता स्वयं पञ्चमं गृह्णीयात्। तत उपहूयमानायामिडायां सर्वे ऋत्विजो यजमानश्च होतारमन्वारभन्ते, इडां वा। उपहूतोऽयं यजमान इति होत्रा पठ्यमाने यजमानो मयीदमिति (२. १०) जपति।

सर्वे सञ्चरेण निष्क्रम्येडां भक्षयित्वा पुनस्तथैवागत्यापरेण वेदिमुपविश्य ब्रह्मादिक्रमेण दर्भैरुदकमादाय सुमित्रिया न इति (६. २२.)। मार्जयन्ते।

ततः सर्वे यथास्थानमुपविशन्ति। अध्वर्युर्गार्हपत्यस्योत्तरत उपविविश्य वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्य तस्य तृणस्याग्रं जुह्वामनक्ति मध्यं स्रुवे मूलं स्थाल्यामक्त्वाऽग्नीदनुप्रहर इत्याह। अध्वर्युस्तदक्तं तृणं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य चतुष्पा इत्यात्मानमालभ्याप (२. १६.) उपस्पृशति।

ततोऽग्नीत्संवदस्वेत्याह। अध्वर्युरगानग्नीदित्याह। अग्नीदगन्निति प्रत्याह। आश्रावयेत्यध्वर्युः। श्रौषडित्यग्नीत्। स्वगा दैव्या होतृभ्य इत्यध्वर्युर्होतारं प्रेषयेत्।

ततो जुहूं स्रुवं च सम्प्रगृह्याग्नयेऽदब्धायवित्यनेनो (२. २०.) भाभ्यां संस्रवान् जुहोति। इदमग्नयेऽदब्धायवेऽशीतमायेति त्यागः।

ततो गार्हपत्यं परीत्य दक्षिणाग्नेरुत्तरत उपविश्य समिदाधानपूर्वं सकृद् गृहीतमाज्यं जुह्वा दक्षिणाग्नौ अग्नये संवेशपतये (२. २०.) स्वाहेति जुहोति। इदमग्नये संवेशपतये। पुनः सकृद् गृहीतं गृहीत्वा सरस्वत्यै यशोभगिन्या इति (२. २.) जुहोति। इदं सरस्वत्यै यशोभगिन्यै ॥७॥

इति तृतीयस्य सप्तमी कण्डिका ॥७॥

पिष्टलेपाञ्जुहोति ॥१॥ पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति, योक्त्रं च "प्र मा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन माऽबध्नात्सविता सुशेवः । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्वि"ति ॥२॥ स्तृणात्यावेदेः ॥३॥ ध्रौवꣳ समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति ॥४॥ बर्हिः सम्बर्हिरिति ॥५॥ वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य

ततो जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा केवलमाज्यं प्रायश्चित्तार्थं जुहोति । अथवा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तत्र पिष्टलेपं निधाय अथवोपस्तीर्य पिष्टलेपं द्विरवदायाभिघार्योलूखलमुसल इति जुहोति ।

तैत्तिरिसूत्रे-"अथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽपसलवि पर्यावृत्यान्वाहार्यपचने प्रायश्चित्तं जुहोत्युलूखले मुसल इत्यादिना" । मानवे-"तस्यां पुनर्गृहीत्वा पिष्टलेपं द्विरवत्तमभिघार्योलूखल" इत्यादि ।

आपस्तम्बः-"चतुर्गृहीत आज्ये पिष्टलेपानोप्य जुहोत्युलूखल" इत्यादि(१) । त्यागश्च प्रकृतौ विकृतौ च इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येव कार्यः ।

ततो वेदोऽसीति (२. २.) मन्त्रेण पत्नी वेदं विमुञ्चति । ततः प्र मा-मुञ्चामीति योक्त्रं पत्नी विमुञ्चति ।

ततो होता वेदयोक्त्रे परिविच्य पत्नीं वाचयित्वा गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य वेदेः पूर्वान्तं यावद्वेदं स्तृणाति । ततोऽध्वर्युर्ध्रौवमाज्यं विलाप्य बर्हिषः सकाशात्कुशमुष्टिं सव्ये पाणौ गृहीत्वोर्ध्वास्थितश्चन्देवा गातुविद इति (२. २१.) मन्त्रेण सन्ततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । इदं वाताय न मयेति त्यागः । दर्भमुष्टिमनुप्रहरति ।

ततः सर्वं बर्हिर्जुह्वामवधाय सम्बर्हिरित्याहवनीये (२. २२.) जुहोति । इदं दिव्याय नभसे । इदं बर्हिषे न मम इति केचित् ।

ततः प्रणीता वेदिमध्ये आसाद्याहवनीयं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टो वेद्यां प्रणीता निनयति कस्त्वा वि मुञ्चतीति मन्त्रेण (२. २३) । ततोऽप्रदक्षिणं प्रत्यागच्छति ।

ततः प्रथमकपालेन फलीकरणमन्तरं स्थापितान् कणान्निधायोत्करस्योपरि समीप एव कृष्णाजिनं सव्ये धारयन् कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव कणान्प्रास्यति रक्षसां भागोऽसीति (२. २३.) मन्त्रेण । इदं रक्षोभ्य इति त्यागः । उदकोपस्पर्शनम् ।

---

(१) ३. १०. १.

कस्त्वेति ॥६॥ पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनꣳ रक्षसामिति ॥७॥ पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति ॥८॥ मुखं विमृष्टे ॥९॥ विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रं पृथिव्यामितीतऽ ऊर्ध्वो वा ॥१०॥ अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥११॥ अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥१२॥ अगन्म स्वरिति प्राङ् ॥१३॥ संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥१४॥ स्वयम्भूरिति सूर्यम् ॥१५॥ स्वच्चोंदा इति यं वा कामं कामयते ॥१६॥ सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥१७॥ ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम् ॥१८॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत ऽइति शतꣳ

ततः पूर्णपात्रमादाय पूर्वेणाहवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो यजमानस्याञ्जलौ सन्ततं निनयति। निनीयमानं पूर्णपात्रं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति (२.२४.) । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे ।

अत आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । तत उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादर्वाक् विष्णुक्रमान् क्रमते ।

आपस्तम्बः—"दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायांसमतिहरन्सव्यम्, नाहवनीयमतिक्रामती"ति(१) । "दक्षिणाद्वेदिश्रोणिदेशादाहवनीयं यावदि"ति शाङ्खायनः(२) ।

तेन दक्षिणश्रोणेरारभ्य दिवि विष्णुरिति (२।२५) मन्त्रेण दक्षिणपादेन दक्षिणे वेद्यन्ते प्राच्यां गच्छति । सव्यं पादं ततोऽर्वागेव स्थापयति ।

ततोऽन्तरिक्षे विष्णुरिति ततः प्राच्यां द्वितीयं, पृथिव्यां विष्णुरिति ततोऽपि प्राच्यां तृतीयम् । अथवा प्रथमं पृथिव्यां विष्णुरिति मन्त्रेण क्रामति, ततोऽन्तरिक्ष इति, ततो दिवि विष्णुरिति क्रमविकल्पः । क्रमणं कुर्वता आहवनीयस्यातिक्रमणं न कर्त्तव्यम् ।

ततोऽस्मादन्नान्निर्भक्त इति (२।२५) स्वभागमवेक्षते उपविष्ट एव । ततोऽस्यै प्रतिष्ठायास्ततो निर्भक्तो योऽस्मानिति (२।२५) वेदिभूमिमवेक्षते । ततोऽगन्म स्वरिति (२।२५) प्राचीं दिशमीक्षते ।

सं ज्योतिषाऽभूमेत्याहवनीयमीक्षते (२।२५) । स्वयम्भूरिति (२।२६) सू-

(१) ४. १४. ६-७. (२) २. १२. ११.

हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥१९॥ सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥२०॥ गच्छति प्राङुरु विष्णाविति ॥२१॥ "ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनु ह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्याᳫं साधुकृत्यायामस्मिन्नन्नेऽस्मिँल्लोक ऽइदं मे कर्मेदं वीर्य्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्वि"ति पुत्रस्य नाम गृह्णाति ॥२२॥ आत्मनोऽविद्यमाने, "तन्तवे त्वा, ज्योतिषे त्वे"ति वा ॥२३॥ आहवनीयमुपतिष्ठते तू-

---

र्यमीक्षते । वर्चोदा इति सूर्यं प्रार्थयते । अथवा वर्चोदा इत्यस्य स्थाने धनदा असि धनं मे देहि, गोदा असि गा मे देहि पुत्रदा असि पुत्रान्मे देहीत्येवं यं कामं वाञ्छति तं याचते । ततः सूर्यस्यावृतमिति (२।२६) प्रदक्षिणमावर्त्तनं करोति । ततोऽप्रदक्षिणं चावर्त्तते ।

ततो गार्हपत्यस्य समीपे आगत्याग्ने गृहपत (२।२७) इति गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अत्र मन्त्रे शतं हिमा इत्ययमंशः पठनीयो न वा । पुनः (२।२७) प्रदक्षिणमावर्त्तते । ततस्तूष्णीमप्रदक्षिणं चावर्त्तते । तत उरु विष्णविति मन्त्रेण गार्हपत्यसमीपात्प्राच्यां गच्छति ।

ततो वेदिमध्ये उपविष्टः पुत्राणां नाम गृणाति । तत्र मन्त्रः—ततोसि तन्तरस्यनु मा तनुहीति । अस्मिन्मन्त्रे इदं मेऽकर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्वित्यत्र वीर्यं पुत्रो यज्ञदत्तशर्माऽनु संतनोत्वित्येवं पुत्रनाम गृह्णाति । अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठाऽनुक्रमेण नामग्रहणम् । प्रतिपुत्रं च ततोऽसि तन्तुरसीत्यस्यावृत्तिः । ज्येष्ठस्य पुत्रस्य वेति । यावन्तो वा भवन्ति तावतां नाम ग्राह्यमिति शाङ्खायनः (१)प्रियस्य पुत्रस्येत्यापस्तम्बः(२) । अविद्यमाने पुत्रे इदं मे कर्मेदं वीर्यं विष्णुमित्रोऽनुसंतनोत्वित्यात्मनो नाम गृह्णाति । इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तोऽहं संतनवानीति हरिस्वामिनः प्रयोगं प्रदर्शितवन्तः ।

तत उत्थाय तूष्णीमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

ततोऽग्ने व्रतपत इदमहमित्यनयोर्मध्ये येन मन्त्रेण पूर्वं व्रतं गृहीतं भवति तेनैवेदानीं विसृजते । आहवनीयस्याग्रे स्थित्वा तं मन्त्रं पठतीत्यर्थः । यद्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यनेन गृहीतं तदाऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यनेन विसर्गः कार्यः । यदीदमहमनृतात्सत्यमित्यनेन प्राग्व्रतमुपेतं तदा इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यनेन विसर्गः कार्यः ।

तदनन्तरं पूर्वेणाहवनीयं गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरेण गत्वाऽपराग्न्योर-

---

(१) ११. १८.)　　(२) ४. १६. ७

ष्णीम् ॥२४॥ व्रतं विसृजते येनोपेयात् ॥२५॥ संयज्ञप- तिराशिषेति भागं प्राश्नाति ॥२६॥ ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयतीति श्रुतेः ॥२७॥८॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्

न्तरालेन निष्क्रामेत् । ततः संयज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण स्वभागं प्राश्नाति ।

ब्रह्माऽप्यत्रैव स्वभागं प्राश्नाति। "तमिष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयादि"ति छ- न्दोगसूत्रे लाट्यायनः(१) "ब्रह्मभागमाहरति नाऽसंस्थिते तं भक्षयती"- त्यापस्तम्बः(२) । "तं शंय्वन्ते प्राश्नात्यूर्ध्वं वा समिष्टयजुष" इति मानवे । संस्थिते यत्प्राशनं तत्कर्मापवर्गान्ते कर्त्तव्यम् । ऊर्ध्वं वा समिष्टयजुष इत्यस्मिन्पक्षे समिष्टयजुषोऽनन्तरं यदेच्छा तदा प्राशनम् ।

ततोऽध्वर्युर्ब्राह्मणं तर्पयितवा इत्येवं यजमानं प्रेष्यति । ततो यजमानो वाग्रूपवयः श्रुतशीलवृत्तादिगुणवन्तं ब्राह्मणं तृप्तिपर्यन्तमन्नं भोजयति । कर्मापवर्गे ब्राह्मणभोजनं, वाग्रूपवयः श्रुतशीलवृत्तानि गुणाः । श्रुतं तु सर्वानत्येति—"न श्रुतमतीयादि"ति बह्वृचगृह्ये श्रुतत्वात् । ततो ब्राह्म- णभोजनानन्तरं ब्रह्मा यथेतमेत्य ब्रह्मवरणानन्तरं येन मार्गेण स्वासने प्रत्यागतो भवति आहवनीयं पूर्वेण वाऽपरेण वा तेनैव प्रत्यागत्य नमः कृतायेति स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणाहवनीये प्रादेशमात्रीं समि- धमादधाति । अथवा स्थाल्याः सकृद् गृहीतं जुह्वा अनेनैव मन्त्रेण जुहो- ति, अथवाऽनेनैवाहवनीयमुपतिष्ठते ।

इति पौर्णमासेष्टिः समाप्ता ॥ ८ ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति महायाज्ञिक श्री प्रजापतिसुतया- ज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनपद्धतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

पौर्णमासेष्टिरुक्ता अथ दर्शेष्टिरुच्यते । तत्र चतुर्दश्यां रात्रौ सायं प्रातर्दोहनाऽग्निहोत्रं हुत्वा स्थालीस्थस्य प्रातर्हुतशेषस्य सायं हुतशेषस्य चातञ्चनार्थं स्थापनम् ।

---

(१) ४.७.८. (२) ३, २०, ६.

॥१॥ दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च ॥२॥ परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥३॥ अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं

सान्नाय्यवति दर्शयागे करिष्यमाणे चतुर्दश्यां दध्ना होमो नान्यथा। अमावास्यायां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं पूर्वाह्ण एवाग्न्योरुद्धरणम्। ततोऽग्न्यन्वाधानम्, ततो मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः, वपनं वा, ततो वैश्वदेवः, ततोऽपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः, ततो दर्शश्राद्धम्। तदुक्तम्—

"पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः(१)।
पिण्डयज्ञं प्रकुर्वीत ततोऽन्वाहार्यकं बुध" इति।

पक्षान्तं कर्माग्न्यन्वाधानम्।

अथ पिण्डपितृयज्ञ उच्यते।

अस्य चाध्वर्युः कर्त्ता। स च त्रिधाविभक्तदिनतृतीयांशे भवतीति कर्कः। द्विधा विभक्तस्यैव द्वितीये भाग इत्यपरे।

तत्र पूर्वं नीविकरणं, तच्च कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्ट्यावगूहनम्। ततः सव्येनैव दक्षिणाग्नेः परिस्तरणमिष्टिवत्। होमस्य दैवत्वात्, परिस्तरणस्य तदङ्गत्वात्। येषामपसव्येनाग्नौकरणहोमः तेषां परिस्तरणमप्यपसव्येन पित्र्यत्वात्। अत्र होमवर्जं सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणाभिमुखेन च कर्त्तव्यम्।

ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो दक्षिणसंस्थं दक्षिणाग्राणां पात्राणामेकैकेनासादनं न द्विशः। स्फ्यः शूर्पम्, अग्निहोत्रहवणी वा, स्थाली वा, व्रीहयः, कृष्णाजिनम्, उलूखलम्, मुसलम्, स्रुचि ग्रहणपक्षे अत्र चरुस्थाली, श्रपणार्थमुदकम्, आज्यम्, मेक्षणम्, तिस्रः समिधः, उदपात्रम्, सकृदाच्छिन्नानि, सूत्राणि च, ऊर्णा वा, वस्त्रदशा वा।

ततो गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधाय तस्योपरिष्टात् पात्र्यां व्रीहीन् निदध्यात्। ततः स्रुचि ग्रहणपक्षे शूर्पेऽग्निहोत्रहवणीं निधाय चरुस्थाल्यां ग्रहणपक्षे शूर्पे चरुस्थालीं निधाय गार्हपत्यमपरेण दक्षिणामुख उपविश्य मनसोद्दिश्य तूष्णीमपूर्णां स्रुचं व्रीहीन् गृह्णीयात्। अपूर्णां स्थालीं वा तूष्णीं गृह्णीयात्। अत्र स्थाल्यैव ग्रहणं सकृदेव, स्रुक्पक्षे स्रुचैव मुष्टिना। "नीचा मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णाती"ति

(१) मदनपारिजाते वैश्वदेवकालनिर्णये-"ननु वैश्वदेवस्य पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञविधिबलादेव साग्निककर्त्तृत्वावगतेः पुनः साग्निकशब्दोपादानमनर्थकमिति चेत्, मैवम्। अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञकर्त्तुरौपासनाग्नेर्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थकत्वात्। तस्मादत्र साग्निः श्रौताग्निमानित्यर्थः।

स्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥४॥ सकृत्फलीकरोति ॥५॥ सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च ॥६॥ प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥७॥ उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥८॥ उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यः सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् ॥९॥ असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्

शाङ्खायनः(१)। आपस्तम्बः—"पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपमीति तूष्णीमि"ति(२)। मुष्टिना गृहणपक्षेऽपि तावदेव सकृद् ग्राह्यम्, यावता स्रुक् स्थाली वा न पूर्यत इति।

तत उत्थाय दक्षिणाग्नेरुत्तरत उदग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नुलूखलं निधाय व्रीहीनोप्य मुसलमादायाऽवधाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति।

ततो वितुषीभूतेषूलूखलान्निष्काश्य शूर्पे न्युप्य निष्पूय तुषान्पृथक्कृत्वा सकृत्फलीकृत्य निष्पवनेन कणान्पृथक् कुर्यात्। ततः स्थाल्यामोप्य सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नावधिश्रित्य श्रपयित्वाऽभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य दक्षिणाग्निं पूर्वेण प्रदक्षिणमानीय सव्यं कृत्वा तिस्रः समिधोऽभ्याधायोत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणेन द्वे आहुती देवेभ्यो जुहोति—ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा (२. २९.), इदमग्नये कव्यवाहनाय। ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा (२. २९.), इदं सोमाय पितृमते। ततः सव्येनैवाग्नौ मेक्षणप्रक्षेपः, होमाङ्गत्वात्।

ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा अपहता इति (२. २९.) स्फ्येन दक्षिणसंस्थां लेखामुल्लिखेत।

ततो रेखायाः परस्तादग्रतो ये रूपाणीत्युल्मुकं (२. ३०.) निदधाति।

तत उदपात्रमादाय लेखायां यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्पुरुषानवनेजयति। अमुकसगोत्र यजमानपितः अमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखामूले, अमुकसगोत्र यजमानपितामह अमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखामध्ये, अमुकसगोत्र यजमानप्रपितामहामुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखान्ते, इति दक्षिणसंस्थं त्रयाणामवनेजनं कृत्वा मूलसमीपे एकप्रयत्नेनैव छिन्नानि दर्भतृणानि लेखायां दक्षिणाग्राण्यास्तीर्यावनेजनस्थाने पिण्डदानं करोति—

(१) २. ४. ६. (२) १. ७. ९.

॥१०॥ उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावेतत्तऽ इति ॥११॥ ये च त्वामन्विति चैके ॥१२॥ अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्तऽआ तमनात् ॥१३॥ आवृत्याऽमीमदन्तेति जपति ॥१४॥ अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति ॥१५॥ एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डम् ॥१६॥ ऊर्णा दशा वा॥१७॥ वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा॥१८॥ ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥१९॥ अवधायाऽवजिघ्रति यज-

---

अमुकसगोत्र यजमानपितः अमुकशर्मन्नेतत्त इति मन्त्रेण । ये च त्वा मन्वितीमं मन्त्रशेषं च केचित्कुर्वन्ति । एवं रेखामूले पितुः पिण्डं निधाय, ततः अमुकसगोत्र यजमानपितामह अमुकशर्मन्नेतत्त इति रेखामध्ये, ततोऽमुकसगोत्र यजमानप्रपितामह अमुकशर्मन्नेतत्त इति रेखान्ते। आर्द्रामलकमात्रः प्रथमः पिण्डः, तदपेक्षया द्वितीयः स्थूलः, तृतीयः स्थूलतरः । एवं स्तीर्णेषु सकृदाच्छिन्नेषु मूलमध्याग्रदेशेषु दक्षिणसंस्थान् त्रीन् पिण्डान् दत्वा,—अत्र पितर इत्यमुं मन्त्रं (२. ३१.) पिण्डाभिमुखः स्वरेण जपेत् ।

ततो हस्तं प्रक्षाल्याप्रदक्षिणमुदङ् पर्यावृत्याऽऽतमनादास्ते । पुनरप्रदक्षिणं पर्यावृत्य पिण्डाभिमुखोऽमीमदन्तेति (२. ३१.) स्वरेण जपति ।

ततः पूर्ववत्पिण्डानामुपर्यवनेज्य नीविं विस्रंस्य नमो व इति (२. ३२.) षडञ्जलीन् करोति । नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलयः । तत्र नमो वः पितरो रसाय १, शोषाय २, जीवाय ३, स्वधायै ४, घोराय ५, नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येतावता मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिं कुर्यात् ।

ततो गृहान्नः पितर इति (२. ३२.) प्रतिपिण्डं पृथक् पृथक् त्रीणि त्रीणि सूत्राण्युपास्यति पिण्डानामुपरि निदधाति । पञ्चाशदूर्ध्वं यजमानस्य हृदयाद्युत्तमस्थानलोमानि वा प्रतिपिण्डमुपास्यति । आपस्तम्बः-"वाससो दशां छित्वा निदध्यादूर्णास्तुका वा पूर्वे वयसि उत्तर आयुषि स्वं लोम वे"ति (१. १०. १.) ।

तत ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण (२. ३४.) उदपात्रस्थमवनेजनावशिष्टमुदकं पिण्डानामुपर्येव निषिञ्चति । ततः पिण्डान् स्थाल्यां प्रत्यवदधात्यध्वर्युः । ततो यजमानः स्थालीस्थान् पिण्डानवजिघ्रति ।

मानः ॥२०॥ उल्मुक-सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥२१॥ आध-त्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ॥२२॥ प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितेऽपि ॥२३॥ जीवपितृकस्य होमान्तम् ॥२४॥ अनारम्भो वा ॥२५॥ न व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥२६॥ न जीवन्तमतीत्य ददातीति श्रुतेः ॥२७॥ पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥२८॥ प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनानाहिताग्निश्रुतिभ्योऽनङ्गम् ॥२९॥ अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥३०॥ ॥१॥

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा ॥१॥ छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥२॥ सन्नमयामीति वोत्तरे ॥३॥ बहुलपलाशामशुष्काग्रां प्रागुदीचीमन्यतमां वा ॥४॥ व्रतमुपैति ॥५॥ यथोक्तं वा ॥६॥ मातृभिर्वत्सान्त्सꣳसृज्य वत्सꣳ शाखयो-

---

ततोऽध्वर्युः सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रक्षिप्य सव्यं कृत्वोल्मुकं दक्षिणाग्नौ प्रतिप्रास्यति । तत उदकोपस्पर्शनम् ।

पुत्रकामा गर्भग्रहणयोग्या ऋतुमती पत्नी आधत्त पितर इति मन्त्रेण (२. ३३,) मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति । तस्मिन्पक्षे तस्यावघ्राणं न कार्यम् । ततः पार्वणं श्राद्धम् ।

जीवपितृकस्य पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमिति कर्कादयः सर्वे भाष्यकाराः । नेति सम्प्रदायः । "पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यादि"ति जैमिनिः (४.४.८.) । अनाहिताग्नेरप्ययं पिण्डपितृयज्ञो भवति आवसथ्येऽग्नौ ॥ १ ॥

इति चतुर्थस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

जीवपितृकस्य चतुर्दश्यां वा उद्धरणाद्युपक्रमः, अमावास्यायां यागः । पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गत्वपक्षे मृतपितृकस्यापि विकल्पः । अङ्गत्वपक्षे तु मृतपितृकस्यामावास्यायामेवोपवासनियमः । श्राद्धानन्तरं पत्नीयजमानौ व्रत्यमश्नीतः ।

ततोऽध्वर्युः पलाशशाखां छिनत्ति इषे त्वेति (१. १.) । शमीशाखां वा । शाखा वृक्षात्प्राच्यां प्रसृता, उदीच्यां वा, ऐशान्यां वा, सा छेत्त-

पस्पृशति वायव स्थेति ॥७॥ उपायव स्थेति चैके ॥८॥ देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥९॥ ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥१०॥ यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥११॥ मूलादुपवेषं करोति "वेषोऽस्युपवेषो द्विषतो ग्रीवा उपवेविड्ढि व्वेशाँ अग्ने सुभग धारयेह । ऋद्धाः कर्मण्याऽ अनपायिनो यथा सन्" इति ॥ १२ ॥ सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ १३ ॥ उपधानाद्वोभयोः ॥१४॥ व्वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ ॥१५॥ त्रिवृद्धा ॥१६॥ यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः सन्नयतस्ताᳬ रात्रिम् ॥१७॥ हुत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह ॥१८॥ प्रोक्ते द्यौरसीति स्थाल्यादानम् ॥१९॥

व्या । इषे त्वा छिनद्मीति मन्त्रेण (१. १.) । उर्जे त्वा सन्नमयामीति मन्त्रेण (१. १.) तस्याः शाखायाः पर्णादि पातयति । ततो व्रतग्रहणं वा ।

ततः षड्भिर्गोभिः सह षड् वत्सान् संसृज्य तान्वत्सान् प्रत्येकं शाखयोपस्पृशति वायव स्थेति मन्त्रेण (१. १.) शाखोपस्पर्शनेन गोभ्यो वियोजयतीत्यर्थः । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः । सान्नाय्ये स्त्रीवत्सा आप गावो भवन्ति । केचिद् वायवस्थोपायवस्थेत्येवं मन्त्रं पठन्ति ।

ततो मातृभ्यो वत्सान् वियोज्य षण्णां गवां मध्ये एकां गां देवो वः सवितेति (१. १. शाखयोपस्पृशति । आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम् , महेन्द्राय भागमिति वा मन्त्रे विशेषः । सान्नाय्यस्य दध्नो दुग्धस्य च इन्द्रो देवता महेन्द्रो वा देवता, आदिविकल्पः । प्रथमे प्रयोगे याऽङ्गीकृता इन्द्रो वा महेन्द्रो वा सैव यावज्जीवं भवति । तत्रापि शाखान्तरे व्यवस्थोक्ता—'नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो ह है गतश्रिय इत्युक्तमौर्वो गौतमो भरद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमेज्याया महेन्द्रं यजेरन्यो वा कश्चित्' इत्यापस्तम्बः (१. १४. ९-११) ।

मानवे च—सोमयाजिनां गतश्रीरौर्वो गौतमो भारद्वाजस्ते महेन्द्रं यजेरन्नित्वितरे संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वाऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं निरूप्य ते महेन्द्रमि"ति ।

ततो यजमानस्य पशूनिति मन्त्रेण (१. १.) गार्हपत्यागारस्य पुरस्तादाहवनीयस्य पुरस्ताद्वा शाखामुपगूहति ।

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥२०॥ वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥२१॥ वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण ॥२२॥ स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥२३॥ कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥२४॥ प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥२५॥ एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥२६॥ विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥२७॥ यावत्स्वमधिकारात् ॥२८॥ तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥२९॥ आदिसामर्थ्यात् ॥३०॥ दर्शनाच्च ॥३१॥ परिक्षालनमानयति "सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणा मधुमत्तमाः । पृञ्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातय" इति ॥३२॥ उद्वास्यात-

---

ततः प्रादेशमात्रमधिकं वा शाखाया अग्रं परिशिष्य तूष्णीं छित्वा मूलं पृथक्कुर्यात् । ततस्तस्मान्मूलादरत्निमात्रं वेषोऽस्युपवेष (४. २. ३.) इत्युपवेषं करोति प्रादेशमात्रं वा । ततो वसोः पवित्रमसीति (१. २.) मन्त्रेण प्रादेशमात्री या शाखा परिशेषिता तस्यां साग्रौ द्वौ कुशौ पवित्रं वध्नाति, त्रीन्वा कुशान् ।

तस्यां रात्रौ सायं प्रातश्च नियमेन यवाग्वा स्वयमग्निहोत्रहोमः सान्नाय्यं कुर्वतो यजमानस्य भवति । "तण्डुलैः शिथिलपक्वा यवागू"रिति कर्कः । "यवागूर्विरलद्रवा" इत्यपरः । "यवागूरल्पतण्डुलचूर्णमिश्रं द्रवरूपमन्नम्" इति स्मृतिचन्द्रिकारः । "पेया यवागू"रिति धूर्तस्वामिनः ।

ततोऽग्निहोत्रे हुते अध्वर्युरुपसृष्टां प्रब्रूतादिति दोग्धारं प्रति प्रेष्यति । दोग्धा उपसृष्टेति प्रत्युक्तेऽध्वर्युर्द्यौरसीति (१. २.) स्थालीमादत्ते । मातरिश्वन इति (१. २.) गार्हपत्ये स्थालीमधिश्रयति । वसोः पवित्रमसीति (१. ३.) स्थाल्या उपर्युदगग्रं प्रागग्रं वा पवित्रं निदधाति । वाग्यतोऽध्वर्युस्तिस्रो गा अशूद्रेण दोहयति गां धुक्ष्वेति प्रैषेण । ततः प्रेषितो दोग्धा काष्ठमये दोहने प्रथमोपाकृतां गां दोहयित्वा आनीय दोहनेनैव स्थाल्यां यजमानेनान्वारब्धायां पवित्रस्योपरि दुग्धमासिञ्चति । अध्वर्युरासिच्यमाने पयसि देवस्त्वा सवितेति (१. ३.) जपति । ततोऽध्वर्युः कामधुक्ष इति (१. ३.) दोग्धारं पृच्छति । दोग्धा अमूमिति गोनाम्नि द्वितीयैकवचनान्ते प्रत्युक्ते सा विश्वायुरित्याह (१. ४.) ।

नक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥३३॥ सोदकेनापि-दधात्यमृन्मयेन विष्णो हव्यमिति ॥३४॥ निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ३५ ॥ प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालो ऽसन्नयतः ॥३६॥ निरुप्याज्यं प्रातर्दोहन-मन्यस्मिन् ॥३७॥ परिक्षालनान्तं कृत्वा सायंदोहमाहृत्य

पुनर्गां धुक्ष्वेति दोग्धारं प्रेष्यति । ततः प्रेषितो दोग्धा द्वितीयां गां दुग्ध्वा पुनः स्थाल्यां यजमानेनान्वारब्धायां पवित्रस्योपरि सिञ्चति(१)। अध्वर्युरपि (२)निनीयमाने पयसि देवस्त्वा सवितेति जपति। ततः काम-धुक्ष इति दोग्धारं पृच्छति । अमूमिति दोग्धा प्रत्युक्ते सा विश्वकर्मेत्य-ध्वर्युराह (१. ४.) ।

पुनर्गां धुक्ष्वेति दोग्धारं प्रेष्यति । ततः प्रेषितो दोग्धा तृतीयां गां दुग्ध्वा तत्पयः स्थाल्यां पूर्ववदासिञ्चति । ततः कामधुक्ष इति दोग्धारं पृच्छति । स प्रत्याह अमुकीमिति। ततोऽध्वर्युः सा विश्वधाया इत्याह(१.४.)।

अध्वर्युर्वाचं विसृज्यात ऊर्ध्वं तिस्रो गा दोहयति । अत ऊर्ध्वं यज-मानस्य स्थाल्यन्वारम्भो न भवति । ततो गा धुक्ष्वेति अध्वर्युर्दोग्धारं प्रेष्यति । दोग्धा तु दुग्ध्वा दुग्ध्वा आनीय स्थाल्यामासिञ्चति । आसि-च्यमाने ऽध्वर्युः पूर्ववज्जपति । षष्ठीं दोहयित्वा येन पात्रेण दोहयति त-स्मिन्पात्रे स्तोकमुदकमासिच्य तत्पात्रं प्रक्षाल्य तत्र क्षालनजलं स्थाल्यां दुग्धमध्ये आसिञ्चति । सम्पृच्यध्वमिति (का०श्रौ० ४.२.३२.)। ततः स्था-लीमुद्वास्य स्थापितेन प्रातरग्निहोत्रशेषेण दध्ना स्थालीस्थेन आतनक्ति इ-न्द्रस्य त्वेति (१. ४.) । महेन्द्रपक्षे महेन्द्रस्य त्वा भागमिति । "ओषध-यः पूतिकाः(३) कलास्तण्डुलाः पर्णवल्का"(४) इत्यातञ्चनविकल्पः । "उच्छ्रेषणाभावे तण्डुलैरातञ्च्यात्तण्डुलाभाव ओषधीभि"रित्यापस्त-म्बः (१.१४.१-२)

ततो मृन्मयेन पात्रेण सोदकेनोत्तानेन दोहस्थालीमपिदधाति विष्णो हव्यमिति (१. ४.) । ततस्तां सुगुप्ते देशे निधाय प्रातर्दोहार्थं मातृभि-

---

(१) दुग्धमासिञ्चतीति 'क' पुस्तकपाठः ।

(२) रासिच्यमाने पयसि इति 'ख' पुस्तकपाठः ।

(३) पूतीका इति क० पु० पाठः ।

(४) ओषधयो व्रीह्यादयः, पुतिका लताविशेषाः, कला बदरीफलानि, पर्ण वल्काः पलाशशकलानि । पूतीका इत्यपि पाठः ।

पौर्णमासवदन्यद्व्यूहः ॥४४॥ सोमयाजी सन्नयेत् ॥४५॥ कामादितरः ॥४६॥ त्रिꣳशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥४७॥ पञ्चदश दाक्षायणयज्ञी ॥४८॥ अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥४९॥२॥

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥१॥ दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥२॥ दर्शनाच्च ॥३॥ वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम् ॥४॥ सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥५॥ कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥६॥ विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥७॥ विधि-

---

व्यूहने-अग्नेर्विष्णोरिन्द्राग्न्योरुज्जितिम् । अग्निर्विष्णुरिन्द्राग्नी तमपनुदन्त्विति । अत्राप्युपांशुयाजस्य देवताया विष्णोरुपांशूच्चारणम् । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमायाग्नये विष्णव इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्य इति विशेषः । अन्यत्सर्वं ससान्नाय्यामावास्येष्टिवत् ।

सोमयाजिनो नियमेन सान्नाय्यं भवति । असोमयाजिनस्तु इच्छया सान्नाय्यं भवति ।

त्रिंशतं वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यागो भवति यावज्जीवं वा । दाक्षायणयागपक्षश्चेत्पञ्चदश वर्षाण्येव यावज्जीवं वा । उत्सर्गपक्षेऽपि यावज्जीवमग्निहोत्रं हूयत एव । अन्यान्यपि सर्वाणि कर्माणि भवन्त्येव ॥२॥

इति चतुर्थस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं निर्वपेत्, सौर्यं चरुं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्येवमादिर्यत्र द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दः आख्यातप्रत्ययान्तः शब्दो वेदवाक्ये दृश्यते स सर्वोऽपि यजतिर्यागो ज्ञेयः ।

सर्वास्विष्टिष्वग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोर्धर्मा भवन्ति ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणो धर्मा वरुणप्रघासमहाहविः शुनासीरीयेष्विष्टिषु भवन्ति । "अथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्ती"ति वचनात् (२-५-२-७) । अतो मारुत्यां पयस्यायामनीकवत्यादिषु च न भवन्ति ।

सौमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिकावभृथे धर्मा भवन्ति ।

"उल्मुकीमेवादायोपपरेयादित्यादौ (३-६-२९) यत्र सन्देहो जायते किमत्र लौकिकोऽग्निर्ग्राह्य उत वैदिक आहवनीयादिरिति, तत्र सर्वत्र लौकिक एवाग्निरविनियुक्तत्वाद् ग्राह्यः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

वैकृते कर्मण्येकदेवत्ये सर्वत्राग्नेयाद्धर्मा भवन्ति । अनेकदेवत्ये त्व-

विशेषः कर्मण्येक-द्वि-शब्दपरिमाण-द्रव्य-देवता-गुण-सामान्येभ्यः ॥८॥ नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात् ॥९॥ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥१०॥ नैकचोदनात् ॥११॥ दध्नः संघातात् ॥१२॥ पयसस्तद्भावात् ॥१३॥ पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥१४॥ प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥१५॥ पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥१६॥ सयस्त्वं काशकृत्स्निः ॥१७॥ अनुवादः पूर्वस्येति वा त्स्यबादरी ॥१८॥ स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभोऽविप्रतिषिद्धः ॥१९॥ यथार्थमूहश्चोदिते ॥ २० ॥ न प्रकृतावपू-

ग्नीषोमीयैन्द्राग्नादेः । तत्राप्याग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयादैन्द्राग्नाद् वेति सन्देहे उभयोः पश्चाद्दरत्वलक्षणस्य शब्दपरिमाणस्य साम्यादग्नीषोमीयस्यैव नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यते । तथा मारुतेऽप्येवं सन्देहे शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नस्यैवेति निर्द्धार्यते ।

द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा—पुरोडाशचरुधानासक्त्वादौ पुरोडाशे पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति ।

देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति, यथोपांशुयाजे उपांशुयाजस्य । ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवतासामान्यात्सान्नाय्यविध्यन्तः प्राप्नोति, द्रव्यसामान्यात्पुरोडाशस्येति, एवं द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्मा भवन्ति न देवतासामान्यादिति ।

पयस्यायां च पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः । अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रबन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासादनं च भवति ।

पशावपि पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः । अत एव सान्नाय्योखास्थानापन्नानां वपाश्रपणीशूलोखानामासादनप्रोक्षणे भवतः ।

द्रव्येषु स्थानापत्तेर्धर्मा भवन्ति, यथा श्यामाकचरौ श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापत्तेस्तद्धर्माणां ग्रहणासादनप्रोक्षणकण्डनादीनां प्रवृत्तिः । यथा-"ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनी"त्यत्र (९.८.४) वृष्णो मेषस्य छागस्थानापन्नत्वात्तद्धर्माणामुपाकरणादीनां प्रवृत्तिर्भवति । प्राकृतद्रव्यस्थानापन्नस्यापि ये स्थानिनो धर्मा विरुध्यन्ते स्थानापन्ने द्रव्ये ते न भवन्ति । यथा-"परिधौ पशुनियोजन"मित्यत्र (२२.७.५) परिधेर्यूपस्थानापन्नस्यापि तक्षणाष्टाश्रिकरणादयो यूपधर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात् ।

त्वात् ॥ २१ ॥ विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्योऽप्रवृत्तिः ॥२२॥ परार्थोत्पत्तेस्तदभावेऽभावः ॥२३॥ चोदितत्वाद्वा भावः ॥२४॥ न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्या·

विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेवतादेः स्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादि विधीयते तत्र प्राकृतमन्त्राणां यथार्थमूहो भवति, यथायथा तं विकृतिविहितमर्थं प्रकाशयति तथातथोहः कर्त्तव्यः। यथा ऐन्द्राग्नादौ अग्नये जुष्टमित्यस्य प्राकृतस्य मन्त्रस्येन्द्राग्निभ्यां जुष्टमित्यूहः। यथा ऐन्द्रो वृष्णिरित्यत्रा"ग्नीषोमाभ्यां छागस्ये"त्यस्य (३.८.६.३५) मन्त्रस्य इन्द्राय मेषस्येत्यूहः। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्।

प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति, प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा एकपत्नीक प्रयोगे "पत्नीं॑ सन्नह्येत्येकवचनान्तो मन्त्रो (२.६.३५) यथार्थः अनेकपत्नीकप्रयोगेऽप्येकवचनान्त एव प्रयुज्यते नोह्यते। तथा पवित्रे स्थ इत्यविकृत एव (२. ३. ३२) पवित्रत्रयपक्षेऽपि प्रयुज्यते न पवित्राणि स्थेत्येवमूह्यते।

विकृतौ वचनात्प्राकृतधर्मा न भवन्ति। यथा पितृयज्ञे "नार्षेयं वृणीते न होतारम्", यथा–"शुनासीरीये न मन्थत्यग्निमि"ति (२. ६. ३. ३)।

अर्थलोपःत्प्रयोजनलोपादपि प्राकृता धर्मा न भवन्ति, यथा मौद्गे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावादभावः। यथा चरौ प्रथनाद्भिरभिमर्शन–संयवनादेः। यथा च पयस्यादौ कृष्णाजिनोलूखलमुसलादेरासादनादेः।

तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणां विकृतावप्रवृत्तिर्भवति। यथा चरौ पेषणस्याभिवासनस्य च। दध्युपसर्जनीनामधिश्रयणस्य च।

यच्च प्रकृतौ परार्थमुत्पन्नं भवति विकृतौ तस्य परस्याभावे तस्याप्यभावो भवति। यथा प्रकृतौ प्रतिपत्तिकर्माणां परार्था प्रतिपाद्यद्रव्यार्था उत्पत्तिरस्ति, अतो विकृतौ परस्य प्रतिपाद्यद्रव्यस्याभावे अर्थद्रव्यकर्मणामप्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं कचित्कार्यान्तरसाधनत्वेन विहितं भवति, तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति, परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्यं तदन्येनापि येन केन चित्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तद्यथा–'यूपशकलेन शुक्रं॰ सम्मार्ष्टी"ति (४.२.१.१४) यूपार्थं यूपकाष्ठ तक्ष्यमाणे उत्पन्नं शकलं यूपाभावे तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि ग्रहसंमार्गसाधनत्वेन विहितत्वाद्येन केन चिच्छकलेन शुक्रसंमार्जनं कर्त्तव्यम्।

तत्रेदं रहस्यम्–यत्र परार्थोत्पन्नं द्रव्यं क्रियार्थं तत्र क्रिया प्रधानभूता स्वसिध्यर्थं द्रव्यान्तरमाक्षिपति। यत्र तु क्रिया द्रव्यर्था तत्र द्रव्याभावे

हारात् ॥२५॥३॥

दाक्षायणयज्ञः प्रजापशवन्नयशस्कामस्य ॥१॥ नाम-फलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥२॥ गुणविधानं वा सान्निधि-सम्पद्वचनाभ्याम् ॥३॥ अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्रा-

क्रियाया अभाव एव भवति ।

"य इष्ट्या पशुनाऽऽग्रयणेन सोमेन वा यक्ष्यमाणः सोऽमावास्यायां यजेते"त्यनेन वाक्येन सर्वविकृतीनां साङ्गानां मुख्यायां पौर्णमास्याममावास्यायां च सद्योऽनुष्ठानं विधीयते । तेन सर्वा विकृतयः सद्यस्काला एव भवन्ति, न प्रकृतिवद् द्व्यहकालाः । प्राकृतकालस्यैवायं य इष्ट्येत्यनुवाद इति वात्स्यबादरिमतनिराकरणार्थं "न विपत्ते क्रियाः स्यु"रिति सूत्रम् । विपत्ते प्रतिपदि वैकृत्यः क्रिया न स्युः, कस्मात्समभिव्याहारात्, य इष्ट्येत्यादिवाक्यात् । ननु प्राकृतकालस्यैवायमनुवाद इत्युक्तम्, नानुवादः । अनुवादे हि वाक्यमनर्थकमेव भवेत् । प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावात् । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्लक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च मुख्येऽर्थे संभवति सा न्याय्या । किञ्च सोमस्येदमेव कालविधानं, न ह्यन्येन वाक्येन सोमस्य कालो विहितोऽस्ति, तस्मादपि अपूर्वविधिरेवायं, नानुवादः ।

अत्रेष्टिग्रहणेनैवाग्रयणस्यापि सिद्धेऽनिष्टिरूपस्यापि "तदाशिताया वा पयसे"त्यादिरूपस्याग्रयणस्यैतत्कालसिध्यर्थं पृथगाग्रयणग्रहणम् ॥३॥

इति चतुर्थस्य तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

अथ दाक्षायणयज्ञ उच्यते । स च प्रजाकामपशुकामान्नाद्यकामयशस्कामानां भवति । अत्र पर्यायेण सर्वफलसिद्धिः न सह । दर्शपूर्णमासयाग एवायं गुणविकृतो न कर्मान्तरम् । तत्र प्रथमपौर्णमास्यां पूर्वाह्णे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धमन्वारम्भणीयां च कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्न्यन्वाधानादिकर्मापवर्गान्तः पौर्णमासाग्नीषोमीयवद्भवति । हिरण्यं दक्षिणेति विशेषः । तत्र प्रजापतेर्भागोऽसीति मन्त्रे (३. ४. ३०) ऊर्गसीत्यस्य स्थाने हिरण्यमसीति प्रयोगः । अथवाऽन्वाहार्य एव दक्षिणा ।

ततः पुनरुद्धरणम्, अग्न्यन्वाधानम्, मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः, वपनं वा, अपराह्णे पत्नीयजमानयोर्व्रत्याशनम्, शाखाच्छेदः, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्जनम्, व्रतग्रहणमत्र वा, वत्सापाकरणम्, इन्द्राय भागमिति देवतानियमः । "ऐन्द्रं सान्नाय्यमि"ति श्रुतेः (२. ४. ४. ८), न पाक्षिको महेन्द्रः । उद्गृहनम्, शाखापरिवासनम्, मूलादुपवेषकरणम्, पवित्रव-

ओऽमावास्यायाम् ॥४॥ सान्नाय्यवत्प्रातः ॥५॥ अमावा-
न्धनं, रात्रौ स्वयमेव यजमानस्याऽग्निहोत्रहोमः । हुते उपसृष्टादि निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववदित्यन्तम् । आरण्याशनं वा, अन्यतरागारशयनं, प्रातर्यवाग्वा स्वयं होमः । उदिते ब्रह्मवरणादि । दाक्षायणयज्ञेनाहं यक्ष्य इति वा । ससान्नाय्यामावास्येष्टिवत्सर्वं भवति । उपांशुयाजाभावः । आग्नेयः पुरोडाशः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति हविस्त्रयम् । अन्वाहार्यो हिरण्यं वा दक्षिणा । उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नय इन्द्राय देवेभ्य आज्यपेभ्य इति । प्रस्तरहोमे च । व्यूहने-अग्नेरिन्द्रस्योज्जितिम् । अग्नि-रिन्द्रस्तमपनुदतामिति । सहशाखया प्रस्तरानुप्रहरणम् । परिधिभिः सहोपवेषहोमः । पक्षे वैमृधष्टिरन्वाहार्यदक्षिणा । अमावास्यापर्यन्तं-मांसस्त्र्यनृतकारुधौतवाससां वर्जनम् ।

अमावास्यायां पूर्वाह्णे ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल उद्धरणादिकर्मापव-र्गान्तोऽमावास्येष्ट्यन्तर्गतैन्द्राग्नवत् । दर्शेष्ट्यर्थं दर्शेष्ट्या यक्ष्ये इत्येवं प्रयोगः । अन्वाहार्यो दक्षिणा हिरण्यं वा ।

कर्मापवर्गान्ते पुनरुद्धरणम् । अग्न्यन्वाधानं, मांसमैथुनवर्जनस ङ्कल्पः, वपनं वा, अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः, दर्शश्राद्धं, व्रत्याशनं, शाखा-च्छेदः, सन्नमनं, व्रतग्रहणं वा, शाखापरिवासनम्, उपवेषनिष्पत्तिः, पवित्रबन्धनं, रात्रौ स्वयमग्निहोत्रहोमः, हुते पयस्यार्थं षड्वर्गस्यापाक-रणं, तत्र मित्रावरुणाभ्यां भागमिति विशेषः । उद्गूहनम्, आरण्याशनं वा, अन्यतरागारे शयनं, प्रातः स्वयंहोमः ।

अनुदिते ब्रह्मवरणादि । दर्शेष्ट्याऽहं यक्ष्य इति । पात्रासादनादि दर्शे-ष्टिवत्सर्वम् । शृतावदानानन्तरं वाजिनभाण्डम् । दक्षिणा हिरण्यं वा । पयस्यार्थं दधि चेति । तत्रस्थाभिघारमदत्त्वा दत्त्वा वा वाजिनस्यावस्रा-वणम् । तत्रस्थाभिघारः । यथाक्रममुद्वासनम् । वाजिनस्य च । यथाक्रमं प्राणदानम्, अग्निं गच्छेति पुरोडाशे, मित्रावरुणौ गच्छेति पयस्यायां, वाजिनो गच्छेति वाजिने । पुरोडाशपयस्ययोर्वेद्यामासादनम्, उत्करे वाजिनस्यासादनम् । सर्वाण्यालभ्यान्ते वाजिनस्यालम्भः । उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नये मित्रावरुणाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो वाजिभ्यश्च, इति विशेषः ।

आग्नेययागानन्तरं मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामुपस्तीर्य शृ-तावदानेन पयस्याया मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च, पयोविकारत्वात्स्रुवेण वा द्विर-वदायोपरिष्टादभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्योत्थायातिक्रम्याश्राव्य मित्राव-रुणौ यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति । इदं मित्रावरुणाभ्यामिति त्यागः । उपांशुयाजाभावः ।

स्यायां पयस्याः मैत्रावरुणी ॥६॥ तत्रैव दोहनं श्रुते वा दध्यानयति ॥७॥ वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥८॥ अनाज्यलिप्तं वा ॥९॥ प्रहृत्य तृणं तेन (वाजिनेन) चरति विमुच्य वा स्रुचौ ॥१०॥ बर्हिरवसिञ्चन् गृह्णाति तद्वृषभेषु रेतो दधातीति श्रुतेः ॥ ११ ॥ वाजिभ्योऽनुवाचयति॥१२॥ प्रतिवषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमम् ॥१३॥ उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च ॥१४॥ स्वाहाकारः

ततः स्विष्टकृदादि । पयस्यायाः प्राशित्रेडयोरेवावदेयं नान्यत्र । अन्वाहार्यो हिरण्यं वा दक्षिणा । व्यूहने—अग्नेर्मित्रावरुणयोरुज्जितिम्' अग्निर्मित्रावरुणौ तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमे—इदमग्नये सोमायाग्नये मित्रावरुणाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय वाजिभ्य इति विशेषः । तृणं प्रास्यात्मानमालभ्याप उपस्पृश्य वाजिनयागः स्रुग्विमोकानन्तरं वा ।

तत्र बर्हिषि वाजिनमवसिञ्चन् स्थाल्यैव जुह्वां निनयति । ग्रहणानन्तरं वाजिभ्योऽनुब्रूहीत्यनुवाचनम् । उत्थायातिक्रम्याश्राव्य वाजिनो यजेत्युक्त्वा वषट्कृते अग्नेः पूर्वभागे जुहोति । इदं वाजिभ्य इति त्यागः । अनुवषट्कृते पुनः पूर्वभागे एव जुहोति । "स वै प्रागेवाग्रे जुहोती"ति (२. ४. ४. २३) श्रुतेः ।

ततोऽप उपस्पृश्याग्नेरुत्तरत उपविश्य जुहूस्थेन वाजिनशेषेण दिशः स्वाहेति प्रतिमन्त्रं दिशो व्याघारयति । दिशः स्वाहेत्यग्नेः पूर्वभागे (६. १९.), इदं दिग्भ्यः । प्रदिशः स्वाहेति दक्षिणतः, इदं प्रदिग्भ्यः । आदिशः स्वाहेति पश्चात्, इदमादिग्भ्यः । विदिशः स्वाहेत्युत्तरतः इदं विदिग्भ्यः । उद्दिशः स्वाहेति मध्ये, इदमुद्दिग्भ्यः । स्वाहेति पूर्वार्द्धे, इदं दिग्भ्यः ।

ततः स्रुक्स्थं वाजिनशेषमुपहवपूर्वकं होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः क्रमेण भक्षयन्ति । तद्यथा—होता वाजिनं हस्ते गृहीत्वाऽध्वर्य उपह्वयस्व, ब्रह्मन् उपह्वयस्व, अग्नीदुपह्वयस्व, यजमानोपह्वयस्वेति पृष्ट्वा भक्षयति । ततोऽध्वर्युर्वाजिनं भक्षार्थं हस्ते कृत्वा होतरुप० ब्रह्मन् उप० अग्नीदुप० यजमानोपह्वयस्वेति पृष्ट्वा भक्षयति । भक्षणे विकल्पेन त्रयो मन्त्राः । ऋतूनां त्वेति वा । वाज्यहं वाजिनस्येति वा । वाजे वाजीति वा । एवं ब्रह्मा होत्रध्वर्य्वग्नीध्रयजमानान् पृष्ट्वाऽनेनैव मन्त्रेण भक्षयति ।

सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥१५॥ शेषमुपह्वयस्वेत्यामन्त्र्याम-न्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसूतः ॥१६॥ युक्तनामाभिर्वा॥१७॥ सोमे च ॥ १८ ॥ साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥१९॥ ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति वा ॥२०॥ वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति वा ॥२१॥ वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥२२॥ होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्य-जमानाः ॥२३॥ प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ॥२४॥ दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥२५॥ सम्वत्सरं वा यजेत ॥२६॥ माꣳसस्त्र्यनृतमूत्रकृतवासाꣳसि वर्जयेत् ॥२७॥४॥

ततोऽग्नीत् होतारमध्वर्युं ब्रह्माणं यजमानं च पृष्ट्वा भक्षयति । ततो यजमानो होतारमध्वर्युं ब्रह्माणमग्नीधं च पृष्ट्वैवमेव भक्षयति । एवं पञ्च भक्षयन्ति । अथवा सर्वेभ्यः पूर्वं पश्चाच्चोभयतो यजमानो भक्षयति । तदा-चोपह्वेऽपि पूर्वं पश्चाच्चोभयतो यजमानोपह्वयस्वेति यजमानः प्रष्टव्यः । परिधिभिः सहोपवेषहोमः । ततः पुनरुद्धृत्यादित्येष्टिर्वा ।

दाक्षायणयज्ञेन पञ्चदश वर्षाण्येव यजेत । अथवा सम्वत्सरमेवान्वहं दाक्षायणयज्ञेन यजेत, न तत ऊर्ध्वम् ।

तत्र यस्यां पौर्णमास्यामारम्भः क्रियते तस्यां पूर्वाह्णेऽग्नीषोमीयः पुरो-डाश उद्धरणाद्याब्राह्मणतर्पणान्तः । ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरुद्धरणादि सायन्दोहमातञ्चनान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् । प्रति-पदि प्रातर्ब्रह्मवरणादि । आग्नेयपुरोडाशेनैन्द्रेण सान्नाय्ये दध्ना पयसा च यागो ब्राह्मणतर्पणान्तः । पक्षे वैमृधेष्टिश्च ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरुद्धृत्य कर्मापवर्गान्त ऐन्द्राग्नः कर्त्तव्यः । ततस्तस्मिन्नेव दिने उत्तरेष्ट्युपक्रमः पयस्यार्थं वत्सापाकरणान्तः । प्रातर्द्वितीयायां ब्रह्मवरणाद्याग्नेयेन पुरोडाशेन मैत्रावरुण्या पयस्यया च यागः कर्मापवर्गान्तः । तत आदित्येष्टिर्वा ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरग्नीषोमीयः कर्मापवर्गान्तः । पुनरुद्धरणा द्युत्तरेष्ट्युपक्रमश्च ।

एवं सम्वत्सरं यावत्प्रतिदिनमिष्टिद्वयं भवति । सम्वत्सरेण पञ्च-दशवर्षसंख्या सम्पद्यते । पञ्चदशभिर्वर्षैः सप्तशतानि विंशतिश्चेष्टयो भवन्ति । सम्वत्सरं प्रतिदिनमिष्टिद्वयानुष्ठाने चैतावत्य एवेष्टयो भव-न्ति । अथवाऽग्निहोत्रहोममिव यावज्जीवं दाक्षायणयज्ञेन यजेत ॥ ४ ॥

इति चतुर्थस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

उपांशु काम्यदेवता ॥१॥ आग्रयणे वैश्वदेवः ॥२॥ एककपालाश्चावारुणाः ॥३॥ प्राजापत्यः ॥४॥ सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥५॥ वैश्वदेवी ॥६॥ वायव्यम् ॥७॥ तनूहवींषि ॥८॥ दीक्षणाया प्रायणीया-ऽऽतिथ्यादेवताः ॥९॥ देवसू-देविकाहवींषि ॥१०॥ वायव्योऽग्नौ ॥११॥ मैत्रावरुणी च ॥१२॥ ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥१३॥ वायोधसश्च ॥१४॥ आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १५ ॥ वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ ब्रूयाद् वृष्टिकामोऽस्मीति ॥ १६ ॥ अध्वर्यु

अथ सर्वकर्मसूपांशुदेवताः कथ्यन्ते । काम्यस्य कर्मणो देवता उपांशु भवति । अत्राहुः कर्काचार्याः—

"व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।
तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुते"ति ॥

आग्रयणे वैश्वदेव उपांशु भवति । वारुणवर्जिताः सर्वे एककपाला उपांशु भवन्ति । प्राजापत्यः सर्वत्रोपांशु भवति ।

चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु सावित्र उपांशु भवति । चातुर्मास्येष्वेव वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवी पयस्योपांशु भवति । वैश्वदेवीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पाशुकेषु वैश्वदेवः पशुः पुरोडाशो वा नोपांशु । शुनासीरीये वायव्यं पय उपांशु भवति । यवागूपक्षेऽपि वायोरुपांशुत्वं भवति ।" तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि भवन्ती"ति (११.५.२.७) श्रुतत्वात् ।

अग्न्याधेये तनूहविषां देवता उपांशु भवन्ति न सकला इष्टयः चरण शब्दाभावात् । यत्रोपांशु चरन्तीत्येवं चरणशब्दस्तत्रैव सर्वमुपांशु भवति । "चरणशब्दे सर्वमि"त्युक्तत्वात् (३.७.८) । आदित्येष्ट्यास्तनूहविष्ट्वाभावेऽपि बह्वृचवशादुपांशुत्वम् (शां० २.२.१५) । दीक्षणीयाप्रायणीयाऽऽतिथ्येष्टीनां देवता उपांशु भवन्ति । अग्नौ चयने वायव्य इष्टकापशुरुपांशु भवति । चयन एवान्ते या मैत्रावरुणी पयस्या सोपांशु भवति । अग्नाविति विशेषोक्तेर्दीक्षायणाग्निष्टोमादौ मैत्रावरुण्याः पयस्याया नोपांशुत्वम् । सौत्रामण्यां प्रथम ऐन्द्रः पशुरुपांशु । प्रथमग्रहणात्त्रिपशौ "ऐन्द्र ऋषभ" इत्यत्र (१९.३.३) नोपांशुत्वम् । वायोधसोऽपि सौत्रामण्यामन्ते भवति, सोऽप्युपांशु ।

अत्र बह्वृचानां विशेष उक्तः—"प्रणवो, येयजामहो, वषट्कारः, संप्रैषाः,

ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेति ॥ १७ ॥ अभ्राण्यग्नीधम् ॥१८॥ स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारम् ॥१९॥सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥२०॥ अन्वारम्भणीया-ऽऽग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते

प्रैषाश्चोच्चैः, उपांशुहविःषु देवतानामधेयं चोपांश्विति (शां० ११..३६-३७) । सर्वकामावाप्त्यर्थमाग्नेयोऽष्टाकपालः काम्यो भवति, (१.३.५.१०) तत्रापि देवता उपांशु भवति ।

वृष्ट्यर्थे आग्नेये क्रियमाणे विशेषः । आग्नेयस्यारम्भे वृष्टिकामोऽस्मीत्येवं यजमानो ब्रूयात् (१.५.२.१९) । अथ यजमान एव पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेत्यध्वर्युं प्रति ब्रूयात् । ततो ऽभ्राणिः मनसा ध्यायेत्यग्नीधं प्रति ब्रूयात् । ततः स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति होतारं प्रति ब्रूयात् । ततः पुरोवातं च विद्युतं चाभ्राणि च स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं प्रति ब्रूयात् । एवं कृते आग्नेययागाद् वृष्टिलक्षणं फलं भवति । अथवा वृष्टिकामो यजमानः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टावेवोद्धरणकाल एवं ब्रूयात् न पृथगाग्नेयेष्टिः कार्या ।

अथान्वारम्भणीयेष्टिरुच्यते—सा च दर्शपूर्णमासयोरारम्भे मातृश्राद्धानन्तरं पौर्णमास्यां भवति द्व्यहपक्षे । सद्यःपौर्णमासानुष्ठानं चेत्प्रतिपद्येवान्वारम्भणीया भवतीति सम्प्रदायः । तस्यां त्रीणि हवींषि भवन्ति, आग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशः, सरस्वत्यै चरुः, सरस्वते द्वादशकपालः पुरोडाशः, उद्धरणादिकर्मापवर्गान्ता पौर्णमासेष्टिवत् ।

विशेषः-अन्वारम्भणीष्ट्यर्थमित्युद्धरणे । अन्वारम्भणीयेष्ट्या वयं यक्ष्यामह इति वरणे । पात्रासादने दशगणे (२.३.८–९) शूर्पाग्निहोत्रहवणि, स्फ्यः कपालानि त्रयोविंशतिः २३, चरुस्थाल्येका, शम्यादि अर्थवन्ति । अन्वाहार्यस्थाने पष्ठौही दक्षिणा । पष्ठौही बालगर्भिणी । मिथुनौ मिथुनार्हौ गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च । विंशतिकाष्ठक इध्मः । घृतावदानानन्तरं मेक्षणम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

ग्रहणे-अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं गृह्णामि पुरो० । सरस्वत्यै जुष्टं० चरुः सरस्वते जुष्टं० पुरो० । प्रोक्षणे-अग्नाविष्णुभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । सरस्वत्यै त्वा जुष्टं० । सरस्वते त्वा जुष्टं० । कणान्ते चरोस्तण्डुलान्विभज्यालम्भः । इदमग्नाविष्णवोः सरस्वतश्च । इदं सरस्वत्याः । एतच्च व्रीहिमयपुरोडाशपक्षे । यवपुरोडाशपक्षे चरुर्व्रीहिमय एव । तदा नाना बीजपक्षे उरु वातायेतीक्षणं (२.३.१६) भेदेन । अपद्रव्यनिरसनं (१७)

द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भे ॥२१॥ षष्ठौही दक्षिणा

तन्त्रेण । अभिमर्शनं चेद्(१८)भेदेन । शेषाभिमर्शनं च (२३) भेदेन । अवघाते फलीकरणान्तमेकस्य कृत्वा ततो द्वितीयस्य मन्त्रेणाऽऽवपनम् । मुसलं तु गृहीतमेव (२.४.११) । स इदमिति तु (१२) भवति । न शूर्पादानमन्त्रः (१६) । प्रति त्वेत्युद्वपनम् (१८) । पूर्वस्य तुषैः सह तुषनिरसनं (१९) भेदेन वा । निष्पवनादिफलीकरणा(१८-२२)न्तं भेदेन । चरोः पेषण-संयवन-पात्र्यां संवापो-पधान-भृगूणामिति तापन-प्रथना-ऽद्भिरभिमर्शन-ज्वालयोपरिश्रपणा-ऽभिवासन-स्थाल्या उद्धृत्य-पात्र्यामासादनानि न भवन्ति । अन्यत्सर्वं भवति । तथाचोक्तम्—

"पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।
मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनमि"ति ॥

पेषणं चूर्णनम्, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पात्र्यां प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अभ्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भैरवज्वालनम् । व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।

पिष्टानामीक्षणं कृत्वा चरोस्तण्डुलानामीक्षणम् । पिष्टानि पात्र्यामोप्य सपवित्रे तण्डुलावापः । ततस्त्रिः प्रक्षालनम् । तत उपसर्जन्यानयनम् । पिष्टेषूपसर्जनीर्निनीय चरावपि निनयति । संयवनान्तरं विभज्य पुरोडाशयोरालम्भः । इदमग्नाविष्णवोः, इदं सरस्वतः । प्रथमपुरोडाशस्योत्तरतश्चरोरधिश्रयणम् । चरोरुत्तरतो द्वितीयस्य पुरोडाशस्य। कपालोपधानकाल एव प्रथमस्य कपालान्युपधाय तस्योत्तरतश्चरोः स्थानं परिकल्प्य तस्योत्तरतो द्वितीयपुरोडाशकपालानामुपधानं कर्त्तव्यम् । चरोरधस्ताच्छपणदानं, प्रसिद्धेः, नोपरि ।

प्राणदाने (२.८.१४) अग्नाविष्णू गच्छ । सरस्वतीं गच्छ । सरस्वन्तं गच्छेति । अववाधने सप्तदशेन वज्रेणेति । उत्तमप्रयाजस्यागे इदमग्नये सोमायाग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते देवेभ्य इत्यादि । आज्यभागानन्तरं प्रधानयागे अग्नाविष्णुभ्यामनुब्रूहि । अग्नाविष्णू यज । चरोर्मेक्षणेनावदानम् । सरस्वत्या अनुब्रूहि । सरस्वतीं यज । सरस्वतेऽनुब्रूहि । सरस्वन्तं यज । ततः स्विष्टकृदादि ।

आग्नावैष्णवस्य चतुर्द्धाकरणभागानामभावः । इतरयोस्तु सर्वं भ-

मिथुनौ वा ॥ २२ ॥ इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु ॥२३॥ आदिर्विकल्पः ॥२४॥ आदित्यश्चरुरामावास्यम् ॥२५॥५॥

वति । दक्षिणाऽऽलम्भे प्रजापतेर्भागो ऽसीति मन्त्रे ऊर्गसीत्यस्य स्थाने पष्ठौही गौरस्यूर्जमित्यादि । अस्या अन्वारम्भणीयेष्टेः समृद्ध्यर्थं पष्ठौहीं गां दक्षिणां ब्रह्मणे होत्रे इत्यादि । ब्राह्मणा इयं वः पष्ठौही गौः प्रतिगृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्वित्येव प्रतिग्रहमन्त्रः सर्वेषाम् । मिथुनौ वेति पक्षे गोमिथुनमस्यूर्जमिति । ब्राह्मणा इदं वो गोमिथुनं प्रति गृह्यतामिति ।

व्यूहने-अग्नाविष्णूवोः सरस्वत्याः सरस्वत उज्जितिम्० । अग्नाविष्णू सरस्वती सरस्वांस्तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमत्यागे इदमग्नये सोमायाग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते देवेभ्य इत्यादि । पिष्टलेपहोमे इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यागः । अन्यत्सर्वं कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् ।

इयं च दर्शपूर्णमासप्रकृतिषु सर्वास्विष्टिषु आरम्भे भवति । व्रीह्याग्रयणयवाग्रयणयोः साधारणी एकैव । एकस्यैवाग्रयणस्याग्निहोत्रवदभ्यस्यमानत्वात् । याज्ञिकानां मते पशोरप्यारम्भे भवति, न कर्कमते ।

पौर्णमासेष्ट्यनन्तरं विकल्पेन तत्कालमेवोद्धरणादि कर्मापवर्गान्त इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । अन्वाहार्यो दक्षिणा । ग्रहणादौ विशेषः । इन्द्राय विमृधे जुष्टं० । इन्द्राय विमृधे त्वा जुष्टं० । इन्द्रं विमृधं गच्छ । इन्द्राय विमृधेऽनुब्रूहि । इन्द्रं विमृधं यज । चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति । इन्द्रस्य विमृध उज्जितिम् । इन्द्रो विमृधस्तमपनुदतु । शेषं पौर्णमासवत् ।

दर्शेष्ट्यनन्तरं विकल्पेनादित्यै चरुर्भवति । तत्र चरुधर्मा अन्वारम्भणीयायामुक्ताः । उद्धरणादि कर्मापवर्गान्तमाग्नेयवत् । अन्वाहार्यो दक्षिणा । ग्रहणे अदित्यै जुष्टं०, प्रोक्षणे-अदित्यै त्वा जुष्टं० । अदितिं गच्छ । अदित्या अनुब्रूहि । अदितिं यज । अदित्या उज्जितिम् । अदितिस्तमपनुदतु । प्राशित्रादि सर्वं भवति । अनयोरिष्ट्योरादिर्विकल्पः । दर्शपूर्णमासारम्भे एकवारं यदि कृते तदा यावज्जीवं कर्त्तव्ये । यदि न कृते तदा यावज्जीवं न क्रियेते एव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥१॥ व्रीहीणां यवानां च ॥२॥ वैश्वदेवश्चरुः ॥३॥ पयसि वा ॥४॥ द्यावापृथिवीय

अथाग्रयणमुच्यते—

तच्च शरद्वसन्तयोर्भवति । नवधान्यस्य प्रथमप्राप्तौ वा ।

तदुक्तम्—(कर्म प्र० ३.९.७)

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृत" इति ।

एतदाग्रयणं पौर्णमास्याममावास्यायां वा भवति । शुक्लपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे, बह्वृचब्राह्मणे श्रवणात् । यदि पूर्वाह्णे पर्वान्तस्तदा सद्यस्काल-पौर्णमासेष्टेः पूर्वमाग्रयणेष्टिः, ततः पौर्णमासेष्टिः । अमावास्येष्ट्यनन्तरं चाग्रयणेष्टिः । तदा च वचनादमावास्येष्टिरमावास्यामध्य एव समापनीया । तदुक्तम्—

"अथो पूर्वाह्णपर्वक्षये दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तदिति, अथो पूर्वाह्णपर्वक्षये चान्या इष्टिपश्वाद्या विकृतय उभयत्र प्रकृतेष्टेरनन्तरमेव भवन्ति" इति ।

अत्रोक्तकाले नवानां व्रीहीणां नवानां यवानां चाग्रयणसंज्ञकेष्टिर्भवति । तत्र त्रीणि हवींषि भवन्ति । ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशः । वैश्वदेवश्चरुर्यवकाले यवानां, व्रीहिकाले व्रीहीणां नवानां वा पुराणानां वा । पुराणा जीर्णाः । द्यावापृथिवीय एककपालः पुरोडाशो वा, आज्ययागो वोपांशुयाजवत् ।

एतानि त्रीणि हवींषि व्रीहिकाले नवानां व्रीहीणां भवन्ति । यवकाले नवानां यवानाम् , चरुस्तु विकल्पेन नवानां जीर्णानां वा ।

तत्रोद्धरणे व्रीह्याग्रयणेष्ट्यर्थं यवाग्रयणेष्ट्यर्थं वा । ब्रह्मवरणे-व्रीह्याग्रयणेष्ट्या वयं यक्ष्यामहे, यवाग्रयणेष्ट्या वा । पात्रासादने-ऐन्द्राग्नस्य द्वादश कपालानि । एका चरुस्थाली । द्यावापृथिवीयपुरोडाशपक्षे तस्यैकं कपालं पाणिसंमितम् , द्वितीया दुग्धोपसर्जनी विकल्पेन वैश्वदेवचरुश्रपणार्था । दक्षिणार्थं च प्रथमजो वत्सः । विंशतिरिध्मकाष्ठानि । द्वे पात्र्यौ एका वा । शृतावदानानन्तरं मेक्षणम् । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् ।

ग्रहणे-इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं०, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं०, द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टं०, । प्रोक्षणे-इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं०, विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं०, द्यावापृथिवीभ्यां त्वा जुष्टं० । कणनिधानान्ते चरोस्तण्डुलान्पृ-

एककपालः ॥५॥ उद्वास्यान्तांश्छादयेदाज्येन ॥६॥ आ-ज्यस्य वा यजेत् ॥७॥ पुराणानां वा चरुः ॥८॥ प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥९॥ वैश्वदेवस्य च ॥१०॥ दर्शपूर्णमासानी-जानो दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजये-

---

थकृत्यालम्भः। इदमिन्द्राग्न्योर्द्यावापृथिव्योश्च। इदं विश्वेषां देवानाम्।

कपालोपधाने ऐन्द्राग्नस्य द्वादशकपालान्युपधाय तस्योत्तरतश्चरु-स्थानं कृत्वा तस्योत्तरत एककपालस्य प्रथमकपालधर्मेणोपधानम्। तपसा तप्यस्वेत्यभ्यूहनम्।

"पयसि वे"ति वैश्वदेवचरोः पयसा श्रपणपक्षे पयस उपसर्जनीमधि-श्रित्योद्वास्य चरौ निनयति। तत्र प्रतिग्रहमन्त्रे ऊहः। संपय ओषधीभिः समोषधयो रसेन। स५० रेवतीर्जगतीभिः पृच्यताᳫं संमधुमन्मधुमतीभिः पृच्यतामिति। उदकेन श्रपणपक्षे प्रकृतिवत्। चरुधर्मा अन्वारम्भणीया यामुक्ताः।

पुनरपि संयवनानन्तरं समं विभज्यालम्भः। इदमिन्द्राग्न्योः, इदं द्यावापृथिव्योः। पुरोडाशयोर्मध्ये चरोरधिश्रयणम्। द्यावापृथिवीयस्य प्राणदानं कृत्वा लौकिकेनाज्येन तस्यान्ताच्छादनम्। प्राणदाने इन्द्राग्नी गच्छ। विश्वान्देवान् गच्छ। द्यावापृथिव्यौ गच्छ। प्राकृतं च विकृता-विति न्यायात्।

अववाधने सप्तदशेन वज्रेणेति। उत्तमप्रयाजे—इदमग्नये सामाये-न्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यः। आज्यभागौ।

प्रधानयागे इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि। इन्द्राग्नी यज। विश्वेभ्यो देवेभ्यः। उपांशु अनुब्रूहीति प्रथमेन। चरोर्मेक्षणेनावदानम्। विश्वान्देवान् उपां-पांशु यज। द्यावापृथिवीभ्याम् (उपांशु) अनुब्रूहि। द्यावापृथिव्यौ (उपांशु) यज। सकृदुपस्तीर्य सर्वमपि पुरोडाशमखण्डमेव जुह्वां निधायोपरिष्टाद् द्विरभिघारयति।

मानवे—"एककपालमन्यस्यां पात्र्यामलंकुर्वन्नभिपूरयति प्रचरणवे-लायां बर्हिषि सादयित्वोपस्तीर्यैककपालं सकृत्समवद्यत्याशयस्यान्वा-सिच्य द्विरभिघार्योपांश्वेककपालेन प्रचर्य वषट्कृते मध्ये पाणिना जुहो-त्यृजुं प्रतिष्ठितमाशयेनाभि जुहोती"ति। अथवोपांशुयाजवद् ध्रुवायाश्च-तुरवदाय द्यावापृथिवीययागः कर्त्तव्यः। ततः स्विष्टकृदादि। प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं किमपि न भवति। कर्कमते चतुर्धाकरणवर्जं सर्वं भवत्येव।

त्किञ्चिद्दद्यात् ॥११॥ अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रा·

दक्षिणायामूर्गसीत्यस्य स्थाने प्रथमजो गौरस्यूर्जमिति । अस्या इष्टेः समृद्धयर्थं प्रथमजं गां दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् । ब्राह्मणा अयं वः प्रथमजो गौः प्रतिगृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्वित्ययमेव प्रतिग्रहणमन्त्रः ।

व्यूहने–इन्द्राग्न्योर्विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरुज्जितिम् । इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिव्यौ तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरत्यागे इदमग्नये सोमायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य इत्यादि कर्मापवर्गान्तम् । अन्यत्प्रकृतिवत् ।

दर्शपूर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या विकृतयो भवन्ति न ततः पूर्वम्। तत्र कृताधानस्य सूतकशुकास्तादिवशेनानिष्टदर्शपूर्णमासस्य यजमानस्याग्रयणकाले आगते कालातिक्रमे जायमाने आग्रयणकाल एव मातृश्राद्धं कृत्वा दक्षिणाग्नौ नवान्नं चातुष्प्राश्यं पक्का ब्राह्मणान् भोजयेत् । तेभ्यो भुक्तवद्भ्यो यथाशक्ति किञ्चिद्दक्षिणां दद्यात् ।

दर्शपूर्णमासोत्सर्गानन्तरं केवलाग्निहोत्रहोमिनो यजमानस्य नवान्नेन सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अथवा पूर्वदिने ऽग्निहोत्रीं गां नवान्नं खादयित्वा तस्या गोः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयादाग्रयणकाल एव । तेनैवाग्रयणसिद्धिः । गवामयनादिमध्ये आग्रयणकाले आयाते नवान्नाशितायाः पयसा दीक्षितव्रतं कार्यं, तेनैवाग्रयणसिद्धिः । संवत्सरोपसत्कादौ उपसत्स्वाग्रयणकाल आगते नवान्नेन रौहिणौ पुरोडाशौ कार्यौ । सुत्यास्वाग्रयणकाले नवान्नेन सवनीयाः कार्याः । आपस्तम्बसूत्रे बह्वृचब्राह्मणे च दर्शपूर्णमासाभ्यां (प्रकृतिविकृत्योः सन्निपाते वैकृतमेव बलीयः, तस्य निरवकाशत्वात्) समानतन्त्रमाग्रयणं पठितमस्ति । तत्र पूर्वं प्राकृतानि हवींषि । (अपि वा "पौर्णमासे वाऽमावास्यायां हवींष्यनुवर्त्तयेदि"ति शाङ्खायनश्रुतेः)पश्चादाग्रयणस्य । सामिधेन्यः प्राकृतसंख्या एव । दक्षिणाऽपि प्राकृत्येव ।

अथ श्यामाकाग्रयणमुच्यते–तच्च वर्षासु शरदि वा यजनीयेऽहनि शुक्लपक्षे-पुण्ये नक्षत्रे वा भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धमन्वारम्भणीयावत्कृत्वा श्यामाकेष्टिः कार्या । सोमदेवत्यः श्यामाकानां चरुर्भवति । तत्र श्यामाकाग्रयणेष्ट्यर्थमित्युद्धरणे । श्यामाकाग्रयणेष्ट्याऽहमिति वरणे । पात्रासादने कपालस्थाने चरुस्थाली । उपवेषाभावः । दक्षिणार्थे पुनः संस्कृतो रथः, क्षौमं वा, मधुपर्को वा दधिमधुघृतानि, वर्षाकाले धृतं परिहितं वासो वा । एते दक्षिणाविकल्पाः ।

तराग्निहोत्रहोमः ॥१२॥ तदाशितायाया वा पयसा ॥१३॥ दीक्षितव्रतं च ॥१४॥ उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥१५॥ सुत्यासु सवनीयाः ॥१६॥ सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥१७ वैणवो ग्रीष्मे ॥१८॥ पुनः संस्कृतो रथो दाक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वा वासः ॥१९॥६॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥१॥ कृत्तिकारोहिणीमृ-

हविः श्यामाकाः, विंशतिरिध्मकाष्ठानि । श्रुतावदानस्थाने मेक्षणम् । अन्यत्प्रकृतिवत् ।

ग्रहणे-सोमाय जुष्टं०, प्रोक्षणे-सोमाय त्वा जुष्टं० । चरुधर्मा अन्वारम्भणीयायामुक्ताः । कणनिधानान्ते अध्वर्योः स्वयमेवोपसर्जन्यधिश्रयणम् । यजमानस्याज्यनिर्वापो वेदवन्धश्च । तण्डुलावापः । उपसर्जन्यानयनादि । पाठ्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनाभावः । प्राणदाने-सोमं गच्छ । इदमहं सप्तदशेनेत्यवबाधनम् । उत्तमप्रयाजे-इदमग्नये सोमाय देवेभ्य इति त्यागः । प्रधानयागे-इदं सोमाय । मेक्षणेन चरोरवदानग्रहणम् । चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति ।

दक्षिणालम्भमन्त्रे ऊर्गसीत्यस्य स्थाने पुनः संस्कृतो रथोऽसीति, क्षौममसीति वा, मधुपर्कोऽसीति वा, वर्षाधृतं वासोऽसीति वा । ब्राह्मणा इदं वो वर्षाधृतं वास इति । व्यूहने-सोमस्योज्जितिम् सोमस्तमपनुदत्विति । प्रस्तरहोमे-इदमग्नये सोमाय देवेभ्य इति । शेषं प्रकृतिवत् ।

ग्रीष्मे ऋतौ वेणुयवानां सौम्यश्चरुर्भवति । तत्र सर्वं श्यामाकाग्रयणवन्निर्विशेषम् । आपस्तम्बे-विशेषः । "वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति वेणुयवेषु पक्वेषु वेणुयवानुद्धृत्त्वा इति सम्प्रेष्यति, तस्या एतदेव तन्त्रमेषा देवता आग्नेयी मत्रावरुणी प्राजापत्या वेति, (६ ३१. ८-११) एतत्तन्त्रमेषा देवते"ति श्यामाकेष्टौ यदुक्तं तस्यादेशः ।

अत्र देवतान्तरपक्षे आरम्भे वृद्धिश्राद्धाऽन्वारम्भणीये भवतः । देवतान्यत्वे कर्मान्यत्वात् । सोमदेवतापक्षे तु न भवतः । श्यामाकेष्टिस्त्वापस्तम्बसूत्रे वैतानसूत्रे च व्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रतयाऽप्युक्ताऽस्ति ॥ ६ ॥

इति चतुर्थस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथाग्न्याधेयमुच्यते । तच्चामावास्यायां भवति । शाखान्तरात्पौर्णमास्यां च । तथा कृत्तिकासु वा रोहिण्यां वा, मृगशिरसि वा, पूर्वोत्तरफा-

४५९९१

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त.पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दा-
नन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । सम्पूर्णम् । [वेदान्तविभागे ९] रु० २—०
७२ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । वासनाभाष्य सहितः ज्योति-
षाचार्य म०म० श्री ६ मद्वापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । "गणिताध्यायः" । रु० २—०
"गोलाध्यायः" । रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०
७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित
बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया
सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८
७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया
घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-
ख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० १—१२
७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्प्रद्युम्नाभमिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया
सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ?—१०
७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरि-
कृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-
व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६
७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टा-
चार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—
७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं श्रीउमानाथज्यौतिकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंह-
व्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं०
श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६
७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०
८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं०
सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण
त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासविचारताः तत्र
प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः । [व्या० वि १०] रु० १—८
८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम् । द्वितीयोभागः [न्या० वि०] रु० १—४
८१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-
संग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६
८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—?
८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावा-
गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] रु० २—०
८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १ से ४ सर्गः
मूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः । रु० १—?
८५ योगदर्शनम् । पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम् ।
सटिप्पण । [योग वि० २] १—०
८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि
खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमो-
भागः। [काव्यविभागे १३] रु० १—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—४

८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्यया टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु० ०—८

८९ जागदीशीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणा निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशास-नप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८
उत्तरार्द्धं । रु० २—८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि०१) रु० ८—०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ संस्कारदीपकः । गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु० २—०

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—८

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१६) रु० १—४

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पाण्डतप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु०

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे) रु० १—८

गशिरःफल्गुनीषु ॥२॥ हस्तो लाभकामस्य ॥३॥ चित्रा च क्षत्रियस्य ॥४॥ वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥५॥

ल्गुनीषु वा, लाभकामस्य ब्राह्मणस्य हस्तनक्षत्रे वा, क्षत्रियस्य लाभकामस्य चित्रानक्षत्रे वा, वसन्तर्त्तौ ब्राह्मणस्य निष्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्यापि, ग्रीष्मे क्षत्रियस्य निष्कामस्य, श्रीकामानां सर्वेषामपि, वर्षासु प्रजाकामस्य पशुकामस्य च त्रैवर्णिकस्य, वैश्यस्य निष्कास्यापि, रथकारस्य वा । "यदहरेवैनꣳ श्रद्धोपनमेत्तदहराद्धीते"ति श्रुतेर्यदा श्रद्धोत्पद्यते तदैवाधानं नात्र कस्यापि कालस्य नियमः ॥

आपस्तम्बः—"हस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति चित्रायां राजन्यो भ्रातृव्यवान् विशाखयोः प्रजाकामो ऽनुराधेष्वृद्धिकामः श्रवणे पुष्टिकाम उत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ती"ति(१)॥

ज्योतिःशास्त्रे—

"अग्नेः परिग्रहं कुर्याद्विशाखाकृत्तिकामृगे ।
रेवतीरोहिणीपुष्ये ज्येष्ठायामुत्तरात्रये" इति ॥

कारिकायाम्—

"माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।
कुर्यान्मृगोत्तमाङ्के वा आधानं शुक्लपक्षतः ॥
हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा ।
पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीषूत्तरासु च ॥
भौमार्कवर्जिते वारे नाधिमासे तथा क्षये ।
चन्द्रेऽनुकूले पूर्वाह्णे रिक्ताविष्टिविवर्जिते" इति ॥

मानवे—"श्वोऽग्नीनाधास्यमान उपवसेत्पूर्वां पौर्णमासीमुत्तराममावास्यां नक्षत्रं वेति ॥

आपस्तम्बः—"पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमपवृज्य श्वोभूते पौर्णमासेन यजत" इति ॥

काठके च—"आधानं चेत्पौर्णमास्यां पूर्वा तनूदेवताभ्य उपवसेदुत्तरामन्वारम्भणीयायै पर्वणे चे"ति ॥

लौगाक्षिः—"पौर्णमास्यामादधानः पूर्वामुपोष्याधायाग्न्याधेयेष्टिभिरिष्ट्वा जुह्वदग्निहोत्रमुपतिष्ठमानो वसति श्वोऽन्वारम्भणीया पौर्णमासं चेति (४ ७. १.) । अतश्चामावास्यायामाधाने अमावास्यायामुपक्रमः. प्रतिपदि मन्थनादीष्ट्यन्तम् । पौर्णमास्यां चेच्चतुर्दश्यामुपक्रमः,

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥६॥ वर्षाः प्रजापशुकामवै-श्यरथकृताम् ॥७॥ अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥८॥ उद्‌गवऽंशं

पौर्णमास्यां मन्थनादि इष्ट्यन्तम् ।

द्वयहपक्षे तस्मिन्नेव दिनेऽन्वारम्भणीया पौर्णमासार्थमग्न्यन्वाधाना-द्युपक्रमश्च । प्रतिपदि पौर्णमासयागः । सद्यश्चेत्पौर्णमासं तदा प्रतिप-द्येवान्वारम्भणीया पौर्णमासं चेति । नक्षत्राधानपक्षेऽपि पूर्वेद्युरुपक्रमः । नक्षत्रदिने मन्थनादि । त्रिरात्रषड्रात्राद्यग्निधारणमध्ये चेत्पौर्णमासे ष्ट्यारम्भस्तदा तेषु नित्यधृतेष्वेवाग्निष्वन्वारम्भणीया पौर्णमासेष्टिश्च कार्या, न पृथगुद्धरणम् ।

अथात्र पदार्थक्रमः । तत्र देहशुद्धये कृतप्रायश्चित्तो यजमानो मातृपूजा-पूर्वकं मातृश्राद्धं कृत्वा ऋत्विजो वृणीते । तत्र स्फ्योपग्रहो यवानादाय ऋत्विजो दक्षिणं जान्वालभ्यामुकसगोत्रामुकशर्मन् नित्यनैमित्तिकका-म्यकर्मानुष्ठानार्थं श्रौताग्नीनग्नीनहमाधास्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव, होता-भव, अध्वर्युर्भव, अग्नीद्भवेति वृत्वा तानभ्यर्च्य सुप्रोक्षितादि । यजमा-नस्य तिलकादिमाङ्गल्यम् , आशीर्वादाः ।

तत्र पूर्वमरण्यादेर्लक्षणमुच्यते—शमीगर्भस्याश्वत्थस्य या प्राङ्मुखी शाखा भवति उदङ्मुखी वा, ऊर्ध्वगा वा तां छित्वोभे अरणी कुर्यात् । अरणिश्चतुर्विंशत्यङ्गुष्ठदीर्घा, षडङ्गुष्ठविस्तारा, चतुरङ्गुष्ठोच्छ्राया च भ-वति । एवंविधा अधरारणिरुत्तरारणिश्च कार्या । अष्टाङ्गुलदीर्घो द्व्य-ङ्गुलोत्सेधविस्तार उत्तरारण्या ईशानदिग्भागस्थितः प्रमन्थो गृह्यते । द्वादशाङ्गुलं खादिरं चात्रं वृत्तमष्टाश्रि मूलेऽग्रे च लोहपट्टिकया नद्धं, तस्याग्रे लोहमयः कीलकः कार्यः । मूले च चतुरस्रो गर्त्तः प्रमन्थाग्र-प्रवयणार्थः कार्यः । औविली च (कर्म प्र. १. ७. ५.) खादिरी द्वादशा-ङ्गुला ऽधोभागे लोहपट्टिकायुक्ता च कार्या । तस्यां पट्टिकायां कीलक-स्योपरि स्थापनार्थानि निम्नानि स्थानानि कार्याणि । गोबालैः शणमि-श्रैस्त्रिगुणं वृत्तं व्यामप्रमाणं च नेत्रं कार्यम् ।

अत्र पूर्वं द्वे अग्निगृहे ऽर्थपरिमाणे कर्त्तव्ये । तत्राहवनीयगृहमध्ये वेदिराहवनीयखरसंयुक्ता । गार्हपत्यमध्ये गार्हपत्यखरो दक्षिणाग्निखरश्च कार्यः । तत्साधनोपाय एवम् । पूर्वं केनचिदुपायेन प्राचीं निश्चित्याग्न्य-गारयोर्मध्ये पूर्वापरायतां रज्जुदण्डरेखां कृत्वा गार्हपत्यागारस्यापरभागे यथासम्भवं भूमिं परित्यज्य चतुर्दशाङ्गुलैर्वृत्तं गार्हपत्यखरं कुर्यात् । अत्रारत्नेश्चतुर्विंशो भागोऽङ्गुलम् , न त्वङ्गुष्ठमृहत्पर्वप्रमाणं षड्यवप्रमाणं

वाऽपरम् ॥९॥ दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १० ॥ पौर्णमासवद्रूप

वा(१) । कुतः, परिशिष्टेषु सर्वखराणामरत्निप्रमाणोक्तेः । तथाहि—

"अरत्निश्चतुरस्त्रस्तु पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत् ।
रथचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्द्ध इव दक्षिणः"

इति यज्ञपार्श्वे ।

निगमेऽपि—"परिमण्डलं गार्हपत्यस्य धिष्ण्य, मरत्निमात्रं चतुरश्रमाहवनीयस्या,ऽर्द्धचन्द्रवद्दक्षिणाग्नेः, सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यव"दिति ।

एवमरत्निमात्रक्षेत्रगतं गार्हपत्यखरं साधयित्वा तस्य मध्यादारभ्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या वेति (४. ८. १९) उक्तप्रमाणादधिकेषु वा न्यूनेषु वा प्रक्रमेष्वाहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ततः—

"यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात् तावानेवागमो भवेत् ।
आगमार्द्धं भवेच्छङ्कुरन्तरार्द्धं निरञ्छनम्" (का० शु० प०)

इत्यनेनोपायेनारत्निमात्रं चतुरश्रमाहवनीयखरं साधयेत् ।

ततो "गार्हपत्याहवनीययारन्तरं षड्‍ढा सप्तधा वाऽऽगन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणाऽऽयम्य तस्मिन्नग्नि" (का०शु० प०) रित्यनेनोपायेन दक्षिणाग्निखरस्य मध्यं कल्पयित्वा "विपर्यस्योत्तरत उत्कर" इत्युत्करस्थानमप्यङ्कयेत् ।

प्रकारान्तरमप्युच्यते—"अपिवा ऽन्तरत्रिभागोनया रज्वा पूर्वार्द्धं समचतुरश्रं कृत्वा श्रोण्यामग्नि"रित्यनेनोपायेन (शु० प०) दक्षिणाग्निस्थानमप्यङ्कयित्वा "विपर्यस्योत्तरांऽस उत्तर" इत्युत्करस्थानं कुर्यात् । ततः—

(२)"सयवैरङ्गुलैः षड्भिरथर्थे वृत्तमालिखेत् ।
चतुर्भिः सयवस्त्रिंशद्भिरेन्मण्डलकं ततः" ॥

इति दक्षिणाग्निखरमर्द्धचन्द्रकारं साधयेत् । अथवा—

"षोडशाङ्गुलतार्तीये वृत्तं स्यात् षोडशाङ्गुलम् ।
तावानेव ततो गत्वा हरेद् वृत्तमथर्यके" ॥

इत्युपायेन वा दक्षिणाग्निखरं साधयेत् । अत्राप्यरत्नेश्चतुर्विंशो भागो ऽङ्गुलम् । अतोऽरत्निप्रमाणरज्ज्वास्तृतीयं भागं परित्यज्य

(१) शुल्बप० श्लो० २४.

(२) शुल्वोक्तरीत्या वितृतीये शङ्कुं निखाय तस्मादुत्तरतः सयवैः षड्भिरङ्गुलैः शङ्कुर्देयः । षोडशभिरङ्गुलैस्तत्र वृत्तम्परि लिखेत् । त्रिंशद्भिरङ्गुलैरायम्य तृतीयं भागं हरेत् इति रत्नगुम्फः । यत्र देशे त्रिंशदङ्गुला ज्या भवति तत्र त्रिंशदङ्गुलां प्राचीज्यारूपां रज्जुं दत्वा परिशिष्टमुत्तरं तृतीयं भागं त्यजेत् इत्यर्थः ।

नम् ॥११॥ क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥१२॥ सꣳस्थिते ऽध्वर्यवे दद्ये ॥ १३ ॥ गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥१४॥ वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा ॥१५॥ दिवाऽश्नाति रात्रौ वा ॥१६॥ उपास्तमयं "देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे । यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि स्वं मऽइष्टꣳ स्वꣳ श्रान्तꣳ हुतमस्त्वि"ति ॥१७॥ पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १८ ॥ पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥१९॥ अश्वत्थशमीगर्भाऽरणी प्रयच्छति ॥२०॥ अभावे ऽगर्भस्य ॥२१॥ वाचं यच्छापूर्णा-

---

भागद्वयेन षोडशाङ्गुलं वृत्तं कुर्यात् । वेदिसाधनोपायश्च दर्शपूर्णमासेष्टावेवोक्तः (२.६.१-१०) । सभ्यस्य खरोऽपि गार्हपत्यखरवद् वृत्तः कार्य्यः ।

अथायं पदार्थ क्रमः । पूर्वं गार्हपत्यागारकरणम्, तच्चार्थात्परिमाणं, पूर्वं दक्षिणद्वारं प्राग्वंशं वा कार्यम् । तत आहवनीयागारं नियमेन प्राग्वंशं पूर्वापरद्वारं कार्यम् । सर्वं ऋत्विग्यजमानाः सम्भूयाग्न्यगारे कुर्वन्ति बहुवचनात् । ततः पौर्णमासवद्वपनम् । अत्राह्यापस्तम्बः—"केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते स्नात्येवं पत्नी केशवर्जम्" इति । ततः क्षौमे अहते वाससी यजमानः परिधत्ते पत्नी च । तत्र यजमानस्य परिधास्यै यश इति परिधानमन्त्रः । यशसा मेत्युत्तरीयस्य । द्विराचमनम्, पत्न्याश्च । ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यागारे अर्थाद्विहितकाष्ठाभ्यामग्निं निर्मथ्य गार्हपत्यागारमध्ये गार्हपत्यखरे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयति । अथवा वैश्यकुलादग्निमाहृत्याम्बरीषाद् भ्राष्ट्राद्वा आहृत्य, अथवा महानसादाहृत्य । महानसं नित्यपाकार्थं गृहम् ।

ततो यजमानो दिवा अश्नात्येव, रात्रौ चेच्छया । ततो ऽस्तमयसमीपे आहवनीयागारात्पूर्वस्यां दिश्युपविश्य स्पष्टोपग्रहो देवाः पितर इति मन्त्रेण देवान् पितॄंश्चाह्वयति । पत्न्यपि तत्र सन्निधावुपविशति, अग्रे उभयोः प्रवेशविधानात् । ततो यजमानः पूर्वेणाहवनीयागारद्वारेण प्रविशति । गार्हपत्यस्य दक्षिणद्वारेण पत्नी प्रविशति । गार्हपत्यागारमध्ये स्थापितस्याग्नेः पश्चात्पत्नीयजमानौ प्राङ्मुखावुपविशतः । तयोर्मध्ये पत्नी दक्षिणत उपविशति ।

हुतेरित्याहास्तमिते निशायां पर्युदयं वा प्रधानकालत्वात् ॥२२॥७॥

गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति न वा, विद्यमानं प्रातरग्नीधे दद्यात् ॥ १ ॥ अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्यपात्राणि मिमीते तं चातुष्प्राश्यं पचति ॥२॥ उद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याऽऽश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाऽग्निमिति प्रत्यृचम् ॥३॥ उप त्वेति जपति ॥४॥ द्वितीयां वाऽध्वर्युः ॥५॥ चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥६॥ राद्धस्ते ब्र-

ततोऽध्वर्युः पूर्वोक्तलक्षणे अरणी आचारात् अहतवस्त्राच्छादिते यजमानाय समर्पयति । पत्नी तु यजमानहस्तादधरारणिं गृहीत्वाऽङ्के निदधाति । यजमानोऽपि अङ्के उत्तरारणिं निदधाति । उभावप्यरण्योः कुङ्कुमचन्दनपुष्पादिभिः पूजां कुरुतः । ततस्तिलकादिमाङ्गल्यमाशीर्वादांश्च । ततो दम्पती आचम्य देवान् ब्राह्मणांश्च नमस्कृत्य पीठाद्युपरणी निधत्तः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थस्य सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

ततोऽस्तमयादारभ्य सकलां रात्रिं स्वकीयं परकीयं वा अजं गार्हपत्यागारे बध्नाति, न बध्नाति वा । यदि बद्धः स्वकीयो भवति तदा प्रातः कर्मणि संस्थिते तमजमाग्नीध्रे दद्यात् । स्वकीयाभावे दानाभावः ।

ततोऽस्तमिते सूर्येऽध्वर्युः रक्ते आनडुहे चर्मणि चत्वारि तण्डुलपात्राणि प्रक्षिपति । प्रसृतित्रयपरिमितमेकैकं पात्रम् । एवं विधानि चत्वारि । ततस्तांस्तण्डुलान् स्थाल्यामोप्य त्रिःप्रक्षाल्य स्थापितेऽग्नावधिश्रित्य तं चातुष्प्राश्यसंज्ञकमोदनं पचति । तत उद्वास्य पक्वस्यौदनस्य मध्ये गर्त्तं कृत्वा तत्र गर्त्ते घृतमासिच्य तेन घृतेनाक्ता आश्वत्थीस्तिस्रः समिधः प्रादेशमात्रीर्हस्ते कृत्वोत्थाय तस्मिन्नग्नौ समिधाऽग्निमित्यनेन मन्त्रेण (३. १) तासां समिधां मध्यादेकामादधाति । तत उपविश्य सुसमिद्धायेति (३. २.) स्वरेण जपति । तत उत्थाय तं त्वा समिद्भिरित्यनेन (३. ३) द्वितीयां समिधमादधाति । तत उप त्वाऽग्न इति (३. ४.) तृतीयां समिधमादधाति ।

ह्मौदन इत्याह ॥७॥ वरं ददाति ॥८॥ सम्वत्सरं वा पुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधीत ॥९॥ गार्हपत्येऽनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा विहरेत् ॥ १० ॥ रात्रिं जागरणधारणे ॥११॥ शकलैर्वा ॥१२॥ व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सऽहरेदन्वाहार्यपचनश्चेत् ॥१३॥ स्थान·

ततो यजमानश्चतुर्णामृत्विजां ब्रह्मादिक्रमेण पादौ प्रक्षाल्योपवेश्य तान् गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्यान्नं संकल्प्य भोजयेत्। तत्र छन्दांसि एतद्वः पाद्यम्, छन्दोभ्य इदमासनम् इदमर्चनं छन्दोभ्यः स्वाहा इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेः छन्दोभ्यः स्वाहा छन्दांसि प्रीयन्ताम्, छन्दांस्यनेन प्रीणीम इति (२.१.४.४) श्रवणादत्रैवमिदमर्चनं प्रकुर्वन्ति । ततस्ते ब्रह्मादयश्चत्वार ऋत्विजस्तमोदनं प्राश्नन्ति । ततोऽशनानन्तरं स्मृतिशुद्धो भूत्वाऽध्वर्युः स्फ्यं गृहीत्वा राद्धस्ते ब्रह्मौदन इत्याह । ततो यजमान ऋत्विग्भ्यो वरं ददाति । अस्य चातुष्प्राश्यपचनकर्मणः समृद्ध्यर्थमिमं वरं ब्रह्मादिभ्य ऋत्विग्भ्योऽहं सम्प्रददे । ब्रह्मन् यो भाग इत्यादि । वरशब्देनात्र येभ्यो दीयते तदभीष्टं यद्यजमानेन दातुं शक्यते हिरण्यवस्त्रधान्यादि तदुच्यते ।

(१)अथवैतच्चातुष्प्राश्यमाधानदिनात्पूर्वं सम्वत्सरं प्रतिदिनमुक्तविधिना कृत्वा सम्वत्सरे पूर्णे वर्षं यावत् समिदाधानसंस्कृतात्तस्मादग्नेः सकाशात्सर्वान् गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यानादधीत । अत्र सम्वत्सरस्यान्त्यरात्रौ अशनम्, अजवन्धनं, जागरणं, वाग्बन्धश्चेत्येतानि भवन्ति, पूर्वेद्युर्विधानात् । अयं श्रौताग्नीनामरणी विनैवोत्पादनप्रकारः । अस्मिन्पक्षे यदा गार्हपत्योऽनुगच्छति तदा लौकिकाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा चतुर्भ्यो दत्वा ततोऽग्निहोत्रार्थं विहरेत् । पुनः स्वयोनेराहरणम् इति सम्प्रदायः ।

अथ प्रकृतमुच्यते। रात्रौ यजमानस्य जागरणम्, स्थापितस्याग्नेः सकलायां रात्रौ शकलैरेव धारणम्, गोमयपिण्डैरेव वा, न समुच्चितैः । ततोऽन्ये वाससी परिधाय परिहिते वाससी क्षालयित्वा शोषणार्थं विस्तार्येते । तत उषसि स्नात्वा पुनः परिदधीयाताम् । रात्रौ विभातायातायामरुणोदयकाले ऽध्वर्युः स्नात्वा तं स्थापितमाग्न स्वप्रयत्नेनोप·

(१) यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधानुकामः पर्वणि वा तस्य पुरस्तात्संवत्सरं द्वादशाहादौ वा संकल्पं करोति ततोऽरण्योराहरणादिसमिदाधानान्तमिति रामाण्डाराः ।

मुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायोषाऽऽखूत्करा-न्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ १४ ॥ हिरण्यमुपर्येके ॥१५॥ एवमितरयोः ॥ १६ ॥ पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमे-ष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या वा ॥१७॥ इतरस्य वितृतीये

शामयेत् । अथवा यदि इममेवाग्निमन्वाहार्यपचनं करिष्यन् भवति तदै-नमग्निं तत उत्सार्य दक्षिणाग्निस्थापनावसरं यावद्दक्षिणस्यां दिशि कचित् सुगुप्ते धारयेत् , नोपशमयेत् ।

ततोऽध्वर्युर्वाचं यच्छाऽऽपूर्णाहुतेरिति यजमानं प्रेष्यति । ततो यज-मानः पूर्णाहुतिहोमपर्यन्तं वाग्यतो भवति ।

ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यखरे पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा पुनस्त्रिरुल्लिख्य यज-मानेऽन्वारब्धे(१) पुनरभ्युक्ष्य हिरण्यशकलं मध्ये निधाय ऊषान् मध्ये निवपति । ततस्तैरुषैर्वृत्तः खरः कार्यः । ऊषाः क्षारमृत्तिकाः । ततो मध्ये आखूत्कराणामाखुभिर्मूषिकैरुत्खातानां पांसूनां निवापं कृत्वा वृत्तं सम्पादनीयम् । ततः खरस्य परितः पञ्चाशतं शर्कराः संलग्ना नि-दधाति । एके सम्भाराणामुपरि हिरण्यनिधानं कुर्वन्ति ।

ततो गार्हपत्यखरमध्यादष्टासु प्रक्रमेषु पदप्रमाणेषु एकादशसु द्वाद-शसु वा मत्या वाऽऽहवनीयखरस्य मध्यं कर्तव्यम् । तत्रापि पूर्ववदे-व परिसमूहनादीन् पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा पुनरुल्लिख्य यजमानेऽन्वार-ब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यशकलं निधायोषाखूत्कराणामावापं कृत्वा तैश्चतुरस्र-माहवनीयस्य खरं स्थण्डिलं कुर्यात् । ततस्त्रिसप्ततिसंख्याभिः शर्क-राभिः परितः (२)खरस्य तथा संलग्नं वेष्टनं कुर्यात् यथोखूत्करो पाऽऽनिः सृत्य न यान्ति । एवं सर्वखरेषु ज्ञेयम् ।

ततो दक्षिणाग्निखरे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा तत उल्लिख्यान्वार-ब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं निधायोषाखूत्करनिर्वापं कृत्वा तैरर्द्धचन्द्राकारं खरं कुर्यात् । ततो द्वाविंशतिं शर्कराः परितः संलग्ना निदधाति । ततो गार्ह-पत्यखरवत्सभ्यखरं संस्कुर्यात् । तत्रापि पञ्चाशत् शर्कराः(३) । तत उदितेऽनुदिते वाऽग्निमन्थनं कुर्यात् । तत्र पूर्वमश्वमानयेति प्रैषमग्नीधं

---

(१) अथ रामवाजपेयिमते परिसमूह्य उपलिप्य-उल्लिख्य-उद्धृत्य यजमानेऽन्वारब्धे अभ्युक्षणं पञ्चमं श्रौतं स्मार्तं तन्त्रेण । शर्करोपधानान्तमन्वारभः ॥

(२) यज्ञपा० ९३.　　(३) निगमप० २३.

दक्षिणतः ॥१८॥ उत्सृष्टेऽग्निमन्थनमनुत्सृष्ट एके ॥ १९ ॥ उदिते तूद्धरणम् ॥२०॥ अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥२१॥ अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥२२॥ स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥२३॥ जाते वरदानम् ॥ २४ ॥ मनसैके ॥२५॥ तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥२६॥ उच्छ्वासोऽमृतं प्राण आदध इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रति ब्रूयात् ।

ततोऽग्नीदश्वमानीय पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं स्थापयति । अश्वस्तरुणो भवति तदभावेऽस्तरुणः । तदभावेऽनड्वान् । अश्वाभावे प्रैषाभावः, अनभिधानात् । प्रकृतावूहस्य निषिद्धत्वाच्चोहोपि न भवति ।

ततो गार्हपत्यायतनमपरेण दर्भास्तृतायां भूमौ अधरारणिमुत्तराग्रां निधायोत्तरारणेरीशानदिक्स्थमष्टाङ्गुलं प्रमन्थं छित्वा तस्य प्रमन्थस्याग्रं श्लक्ष्णं कृत्वा चात्रबुध्नगतगर्तमध्ये प्रवयति । ततोऽधरारणेर्मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलं त्यक्त्वा तत्र यच्चतुरङ्गुलमन्तराले भवति तन्मध्येऽग्निमन्थनार्थं तीर्थं कृत्वा प्राच्यामग्निनिःसरणाय वाहिनीं कृत्वा चात्रयुक्तं प्रमन्थं तीर्थस्योपरि निदध्यात्(१) । ततो यजमानः प्राङ्मुख उपविश्य चात्राग्रे यो लोहकीलको भवति तस्योपर्योविलीमुदगग्रां निधायावाग्रभ्य यन्त्रं कम्परहितं धारयेत । ततः पत्नी नेत्रेण त्रिर्वेष्टयित्वा मन्थति । ततोऽध्वर्युः प्रत्यङ्मुखो मन्थति । अग्नौ जाते यजमानोऽध्वर्य्यवे वरं ददाति अध्वर्यो वरं तुभ्यमहं सम्प्रदद इति वाचा । मनसैके संकल्पं कुर्वन्ति ।

ततस्तमग्निं शुष्कगोमयचूर्णकीर्णे कर्परे निधाय तं जातमग्निमभिलक्षीकृत्य यजमानो मुखेन श्वासं प्रेरयति फूत्कारं करोति "प्राणममृते दध" इति मन्त्रेण । ततः सुसमिद्धेऽग्नौ जातेऽग्नेर्ज्वालामूर्ध्वश्वासेन मुखमध्ये गृह्णाति "अमृतं प्राण आदध" इति मन्त्रेण ।

इति चतुर्थस्य अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

---

(१) कर्म प्र० (१.८.२-४)

दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्व-मुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध इति यथर्षि ॥१॥ वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्यस्य ॥ २ ॥ मनोष्ट्वा ग्रामण्य इति वैश्यस्य, ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ ३ ॥ रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ ४ ॥ गानमध्वर्योः ॥ ५ ॥ ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ ६ ॥ युक्तत्वाचाध्वर्योः ॥ ७ ॥ इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ ८ ॥ यथैनं धूम उपेयात् ॥ ९ ॥ वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा, तदभावेऽयुवा, ऽश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ १० ॥ सम्भारानभि-घ्राप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं नीत्वाऽऽवर्त्य स्थापयति ॥११॥ बृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेना-ऽऽदधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥१२॥

ततोऽग्निं यज्ञियदारुभिर्ज्वलन्तं कृत्वा गार्हपत्यखरे स्थापयति, तत्र मन्त्रः-"ॐ भूर्भुवः स्वः आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे" इति। येषामङ्गिराः प्रवरो भवति तेषाम् "अङ्गिरसां त्वा देवाना"मिति स्थापन-मन्त्रः। येषां भृगुः प्रवरः तेषां "भृगूणां त्वा देवाना"मिति। भृग्वङ्गिरो-व्यतिरिक्ताना"मादित्यानां त्वा देवानामि"त्येव भवति। वरुणस्य त्वेति-क्षत्रियमात्रस्य मन्त्रः। इन्द्रस्य त्वा व्रतपत इति राज्ञः क्षत्रियस्य। मनो-ष्टुा ग्रामण्यो व्रतपत इति वैश्यस्य। ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपत इति रथकृतो मन्त्रः।

ततो रथन्तरं गायेति ब्रह्माणं प्रेष्यति। ततो ब्रह्मा रथन्तरं साम गा-यति। ततोऽपरिमितकाष्ठं त्रियूनबद्धमिध्मं गार्हपत्ये मूलभागेऽधिश्रयेत्। ततः प्रदीप्तमिध्ममुद्यम्योपयमनीभिर्मृद्भिः कर्परस्थाभिरधस्तादुपयम्याह-वनीयखरं प्रति नयति। अश्वश्च पुरस्तादग्रतो नीयते। यजमानश्च धूम-मनु गच्छति। गमनप्रारम्भ एव वामदेव्यं गायेति प्रैषः। ब्रह्मणो वामदे-व्यगानम्। तत आहवनीयखरसमीपे गत्वोपविश्याश्वस्य पूर्वदक्षिणपा-देनाहवनीयखरे न्युप्तान् सम्भारानभिघ्राप्याऽऽक्रमय्य ततोऽश्वं प्राञ्चं नीत्वा प्रदक्षिणमावृत्य सम्मुखं स्थापयति। ततो बृहद् गायेति प्रैषः। ब्रह्मणो बृहत्सामगानम्।

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याह ॥१३॥ आऽयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः ॥ १४ ॥ दक्षिणाग्निमादधाति ॥ १५ ॥ सभ्यं च निर्मथ्य ॥ १६ ॥ गां दीव्यध्वमित्याह ॥१७॥ धारणोपस्थानमतः ॥१८॥९॥

श्यैत-वारवन्तीय-यज्ञायज्ञियानीति च प्रेष्यति ॥१॥ दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥२॥ ऋतु-नक्षत्र-सम्भा-

---

ततोऽध्वर्युरग्निना अश्वस्य पदं द्विवारमुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनाग्निं स्थापयति द्वितीयेन वा, प्रथमेन वा । तत्र मन्त्रः—ओं भूर्भुवः स्वः आदित्यानां त्वेति । तत्सन्निधावेवोपयमनीरुपनिवपति ।

ततो यजमानोऽग्नेः पुरस्तात्परिक्रम्योपविश्येध्मस्य पूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेति मन्त्रं (३. ५.) जपति । तत उत्थायाऽऽयं गौरित्याद्याभिस्तिसृभिः (३. ६-८.) सार्पराज्ञीभिरुपतिष्ठते । अत एवेध्मपूर्वार्द्धस्य ग्रहणविधानादिध्ममूलस्यादीपनम् ।

ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यात्कर्परेणाग्निमादाय ज्वलन्तं दक्षिणाग्निखरे स्थापयति भूर्भुवः आदित्यानां त्वेति । ततो गार्हपत्यवदेव सभ्यस्य मन्थनम् । ततो यजमानो गां दीव्यध्वमित्यृत्विजः प्रेष्यति ।

ततो ब्रह्मादय ऋत्विजो विहारस्योत्तरत आनडुहं चर्मास्तीर्य तस्योपर्यधोमुखं कांस्यपात्रं निधाय पञ्च कपर्दकान् हस्ते गृहीत्वा समेन जयामि विषमेन जीयस इत्युक्त्वा कांस्यपात्रोपरि चतुर्वारं प्रक्षिपन्ति । तदलाभे शलाकादिभिर्वा द्यूतं कुर्वन्ति । ऋत्विज एव दीव्यन्ति न यजमानः, तस्य प्रेषणे कर्तृत्वात् । ततस्तां गां तेभ्य ऋत्विग्भ्यो दद्यात् । अस्मिन् द्यूते पणीकृतां गां ब्रह्मणे होत्रे अध्वर्यवे अग्नीधे च समविभागे नाहं सम्प्रदद इति । द्यौस्त्वेति प्रतिग्रहमन्त्रः ।

ततो दारुभिर्ज्वलन्तं सभ्यं स्थापयति, भूर्भुवः आदित्यानां त्वेति । अतः प्रभृति सभ्यस्य धारणमुपस्थानं च सदा कार्यम् ॥ ९ ॥

इति चतुर्थस्य नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

ततः श्यैतं गायेति प्रैषः । तद्गानम् । यज्ञायज्ञियं गायेति प्रैषः । ततस्तद्गानम् । अथवा समुदित एव यथा सूत्रितं प्रैषः । श्यैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानि गायेति । ब्रह्मणः क्रमेण गानम् ।

ततः सर्वानग्नीन्प्रदक्षिणं परीत्याश्वमुदगुत्सृजति । अजस्तु प्रातरुत्सृष्ट एव ।

र-साम-वपन-चातुष्प्राश्य—जागरणे-ध्मपूर्वार्द्धान्वार-म्भण-सार्पराज्ञीर्न वा कुर्यात् ॥३॥ अग्निहोत्रं च तूष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥४॥ निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक् स्रुवं च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एव;

अत्र वसन्तादीनामृतूनाम्, कृत्तिकादीनां नक्षत्राणाम्, अभ्युक्षणा-दीनां सम्भाराणाम्, रथन्तरादिसाम्नां, वपनस्य, चातुष्प्राश्यस्य, जा-गरणस्य, इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भणस्य, सार्पराज्ञीनां च विकल्पः ।

ततः पूर्णाहुतिहोमः । तत्र विधिः—पात्रान्तरादाज्यस्थाल्यामाज्यनि-र्वापः । गार्हपत्येऽधिश्रयणम् । खादिरस्रुवस्य दर्भैः सम्मार्गः । जुह्वा-श्चाग्रैरन्तरतः प्राक् मूलैर्बाह्यतः प्रत्यक् । आज्यस्योद्वासनम् । पवित्रा-भ्यामुत्पवनम् । स्रुवेण आज्यं गृहीत्वा स्रुक्पूरणम् । स्रुचाऽधस्ताद्-भाजनादिनिधानं यथा स्कन्दनं न भवति । तत एकां पालाशीं प्रादेश मात्रां समिधमुपसंगृह्योत्थाय गत्वाऽऽहवनीयस्योत्तरत उपविश्याहवनीयं परिस्तीर्योत्थाय समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्याग्निं मनसा ध्यायन् स्वाहाकारेण यजमानेऽन्वारब्धे जुहोति। इदमग्नय इति त्यागः । ततो यजमानो वरं ददामीति मन्त्रेण वाचं विसृजते । ततो यजमानोऽ-ध्वर्यवे वरं ददाति । अस्याः पूर्णाहुतेः समृद्धये वरं दक्षिणां ब्रह्मणेऽ-ध्वर्यवे चाहं सम्प्रदद इति । वरशब्देनात्र यस्मै दीयते तदभिलषितं यद्य-जमानेन दातुं शक्यते वस्त्रहिरण्यधान्यादि तदुच्यते इति हरिस्वामिनः ।

ततोऽध्वर्युरेव तूष्णीमग्निहोत्रं जुहोति । तत्र पूर्वं यजमानो गार्हपत्यद-क्षिणाग्न्योरन्तरालेनाहवनीयं प्रत्यागत्याप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्य स्वस्था न उपविश्य तूष्णीमाचामति । पत्न्यप्येवमेवागत्य स्वस्थान उपविश्या-चामति । ततोऽध्वर्युरपरेणाहवनीयं कूर्चं प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति ।

तत आहवनीयस्य परिस्तरणं पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैर्दर्भैः दक्षिणत उत्तरश्च प्रागग्रैः, पुरस्तात्प्रथमं ततः प्रदक्षिणमुदक्संस्थम्, ततो गार्ह-पत्यस्य परिस्तरणम्, ततो दक्षिणाग्नेः । ततो गार्हपत्यस्य पर्युक्षणम्, ततो दक्षिणाग्नेः । ततो गार्हपत्यादारभ्याहवनीयं यावदुदकधारां सन्ततां निनयति । तत आहवनीयस्य पर्युक्षणम् ।

ततोऽध्वर्युः शूद्रेण पुंवत्सामग्निहोत्रीं गां दोहयति, सङ्केतादिना दोहने प्रे-रयति । सा च गौर्विहारं दक्षिणेन प्राङ्मुखी वोदङ्मुखी वा स्थाल्यां त्रैवर्णिककृतायामूर्ध्वकपालायां मार्त्तिक्यां दोह्यते । ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यस्य कतिपयानङ्गारानुत्तरतः पृथक्कृत्वा तत आहवनीयं पूर्वेण तद् दुग्धमु-

सर्वत्र स्वाहेति ॥५॥ वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥६॥ द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मास्ये सम्वत्सरे सद्यो वा न वा ॥७॥ अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ ८ ॥ अग्नये पावकायाग्नये शुचये च द्वितीया ॥९॥ अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ १० ॥ आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥११॥ षड् दक्षिणाः प्रतिविभज्य

रतः कुर्वन्नाहृत्य तेषूत्तरतः कृतेष्वङ्गारेष्वधिश्रयति । ततो ज्वलता एकेन दर्भतृणेन स्थाल्या उपरि धृतेन दुग्धमवज्योत्य स्रुवेण दुग्धमध्ये उदकमवनीय पुनस्तथैवावज्योत्योत्तरत उद्वास्य निदधाति । हस्तं विमुच्य पुनरादाय तत उत्तरतो निदधाति । पुनरप्यादाय ततोऽप्युत्तरतो निदधाति । एवं त्रिरुदगुद्वास्य वैकङ्कतं स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना संमृज्य पुनः प्रतप्य यजमानं संकेतादिना पृष्ट्वा तिष्ठता यजमानेन तथैवानुज्ञातोऽग्निहोत्रहवण्यां सव्यहस्ते गृहीतायां स्रुवेण चतुरुन्नयति । पञ्चातिनः पञ्च स्रुवानुन्नयति ।

ततः स्रुवं स्थाल्यां मुक्त्वा पालाशादियज्ञियवृक्षसम्बन्धिनीं प्रादेशमात्रीं समिधं प्रागग्रां स्रुग्दण्डस्योपरि अङ्गुल्याद्यन्तरितां धारयन् गार्हपत्यस्योपरि समीप एव स्रुचं धृत्वा ततो मुखमात्रे स्रुचं धारयन् आहवनीयं प्रति हरति । ततो गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्रुचं नीचैः कृत्वा पुनर्मुखमात्र एव धारयित्वाऽऽहवनीयं प्राप्य तत्समीपे उत्तरत उपविश्य सव्यहस्ते स्रुचं कृत्वा तूष्णीं समिधमाधाय प्रदीप्तायां समिधि द्व्यङ्गुलं समिधो मूलादतिहृत्याग्निं ध्यात्वा गृहीतस्य चतुर्थांशं तूष्णीं जुहोति । इदमग्नय इति यजमानस्य त्यागः ।

ततः स्रुक्स्थमवशिष्टं पयः पात्रान्तरे कृत्वा तत्रैव निधाय प्रत्यागत्य पुनः सङ्केतादिना यजमानं पृष्ट्वा तथैव तिष्ठता यजमानेनानुज्ञातः पुनश्चतुरुन्नीय तथैव समिधमुपरि धारयंस्तथैवाहवनीये पुनः समिधमभ्याधाय स्रुवं मनसा ध्यायंश्चतुर्थांशं हुत्वा पूर्वमन्यत्र पात्रान्तरे कृतं पयः स्रुचि निनीय तां स्रुचं कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते । पुनः स्रुचमादाय पूर्वाहुतेरुत्तरतः स्रुवत्रयपर्याप्तामाहुतिं प्रजापतिमुद्दिश्य जुहुयात् । इदं प्रजापतय इति यजमानस्य त्यागः ।

ततः स्रुचं द्विरूर्ध्वामुत्क्षिप्य कूर्चे निदधाति । ततः स्रुगग्रं प्राक् प्रत्यक् अपमृज्य कूर्चे निमार्ष्टि तूष्णीम् । पुनरुत्तानेन हस्तेन तथैव द्विरु·

दक्षिणाग्नौ प्रणीतासु, प्रणीताहृदयादिना पयसा चित्रनेत्रावलोकनेनान्यतो वर्त्य यजमानस्य...

ब्रह्मा प्रणीतास्वप आदाय शान्तिपाठं करोति...

[page header continuation begins with the following line]

दक्षिणेन कूर्चस्य दक्षिणतो भूमौ पाणिमुत्तानं निदधाति । तत उदकं स्पृष्ट्वा गार्हपत्यं गत्वा तत्र समिधमाधाय कश्चित्पात्रे एकं स्रुवं गृहीत्वा पात्रान्तरे द्वितीयं स्रुवं स्थापयित्वा तृतीयं स्रुवं गृहीत्वा पूर्वगृहीतेन सह तूष्णीं गार्हपत्ये जुहोति । इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतय इति मनसा त्यागः । ततश्चतुर्थं स्रुवं गृहीत्वा द्वितीयवारं पात्रान्तरस्थापितेन सह जुहोति । इदं प्रजापतय इति त्यागः । ततो दक्षिणाग्नावेवमेव वारद्वयं जुहोति । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये, इदं प्रजापतय इति त्यागौ ।

ततः स्रुचं गृहीत्वा बहिर्निष्क्रम्यानामिकया स्रुक्स्थं दुग्धं गृहीत्वा प्राश्याचम्य पुनरनामिकयैव गृहीत्वा प्राश्नाति । तत आचम्य पुनरनामिकयैव गृहीत्वा प्रश्नाति । तत आचम्य स्रुचः सकाशात्सर्वं पयो हस्तेन गृहीत्वा प्राश्य दुग्धलिप्तहस्तं जिह्वया सकृन्निर्लेढि आस्वादयति ।

तत आचम्याहवनीयसमीपे स्रुचि दक्षिणहस्तेनोदकं निनीय तया स्रुचोत्तरत उदकमुत्सिञ्चति तूष्णीम् । ततोऽपसव्यं कृत्वा स्रुचमुदकेन पूरयित्वा दक्षिणत उत्सिञ्चति पितृतीर्थेन तूष्णीम् । ततः सव्यं कृत्वाऽप उपस्पृश्य पुनस्तृतीयवारं स्रुचं पूरयित्वा प्रागुदीच्यां दिश्यूर्ध्वमुदकमुत्क्षिपति । पुनः स्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने आहवनीयमपरेण प्राक्संस्थं त्रिर्निषिञ्चति । ततः स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य वेदिमध्ये निधाय गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु क्रमेण तिस्रः तिस्रः समिध आदधाति तूष्णीम् । अत्राग्न्योरुपस्थानं न भवति ।

ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयानां क्रमेण पर्युक्षणम् । ततः पत्नीयजमानौ वाचं विसृज्याऽऽचम्याहवनीयं प्रदक्षिणं परीत्य गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण यथाप्रविष्टं निष्क्रामतः ।

इति तूष्णीमग्निहोत्रहोमः समाप्तः ॥

अथ तनूहवींषि लिख्यन्ते—

तत्राग्नये पवमानाय प्रथमा इष्टिर्भवति । तत्र विशेषः-उद्धरणाभावः । त्रिष्वप्यग्निष्वग्न्यन्वाधानं, ब्रह्मवरणाभावः, तदभावाद् वृतजपस्याप्यभावः । चतुरासनम् । ब्रह्मा समन्त्रकमहे दैधिषव्य इत्यादिनाऽऽसनं संस्कृत्योपविशति । ततो यजमानस्य व्रतग्रहणं, प्रणीताप्रणयनम्, पात्रासादने अष्टौ कपालानि, दक्षिणार्थे तिस्रो गावः, षड् वा, द्वादश वा, त्रयोदशप्रभृतिपरार्द्धपर्यन्तमिच्छासंख्या वा । अष्टादशेध्मकाष्ठानि, "पाञ्चदश्यं सा-

मिधेनीनामि"ति (२.३.१६) शाङ्खायनोक्तेः । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् ।

ग्रहणे-अग्नये पवमानाय जुष्टं० । प्रोक्षणे-अग्नये पवमानाय त्वा जुष्टम्। प्राणदाने—अग्निं पवमानं गच्छ । अववाधने-इदमहं पञ्चदशेन वज्रेणेति । उत्तमप्रयाजत्यागे—इदमग्नये सोमायाग्नये पवमानाय देवेभ्य इत्यादि । प्रधानयागे देवतापदमात्रमुपांशु । अग्नये पवमानाय उपांशु अनुब्रूहीति प्रथमस्थानेन । अग्निं पवमानं (उपांशु) यजेति प्रथमस्वरेण । इदमग्नये पवमानाय । ततः स्विष्टकृदादि प्राशित्रादि च सर्वम् ।

दक्षिणालम्भमन्त्रे ऊर्गसीति पदस्य स्थाने त्रिगवमसीति वा, षड्गवमसीति वा, द्वादशगवमसीति वा, त्रयोदशगवं, पञ्चदशगवं, शतगवं, सहस्रगवमित्यादि परार्द्धपर्यन्तं विकल्पेन ज्ञेयम् । अन्यत्प्रकृतिवत् । ब्राह्मणा इमा वस्तिस्रो गाः प्रतिगृह्णीतेति । एवं षट्पक्षे षड्गा दक्षिणाः द्वादश गा दक्षिणाः शतं गाः सहस्रं गा इत्यादि । अत्र भूयसीदानं चतुर्थं पक्षान्तरमेव । न तु भूयसीनां षडादिभिः समुच्चयः ।

व्यूहने-अग्नेः पवमानस्योज्जितिम् , अग्निः पवमानस्तमपनुदत्विति । प्रस्तरत्यागे-इदमग्नये सोमायाग्नये पवमानाय देवेभ्य इत्यादि । शेषं प्रकृतिवत्कर्मापवर्गान्तम् । इति प्रथमेष्टिः ।

अथ द्वितीया द्विहविष्का । अग्नये पावकायाष्टाकपालः पुरोडाशः, अग्नये शुचयेऽष्टाकपालः । तत्र विशेषः । अग्न्यन्वाधानं, समन्त्रकं ब्रह्मोपवेशनम् । व्रतग्रहणं, प्रणीतादि । पात्रासादने षोडश कपालानि, दक्षिणापक्षाः पूर्वेष्टिवत् । अष्टादशेध्मकाष्ठानि । "पञ्चदश्यं च सामिधेनीना"मिति शांखायनवचनात् (२. ३. १६) । अन्यत् प्रकृतिवत् । ग्रहणे-अग्नये पावकाय जुष्टम् । अग्नये शुचये जुष्टम् । प्रोक्षणे-अग्नये पावकाय त्वा जुष्टम् । अग्नये शुचये त्वा जुष्टम् । विभज्यालम्भे—इदमग्नेः पावकस्य, इदमग्नेः शुचेः । प्राणदाने—अग्निं पावकं गच्छ, अग्निं शुचिं गच्छ । अववाधने-इदमहं पञ्चदशेन वज्रेणेति । उत्तमप्रयाजत्यागे-इदमग्नये सोमायाग्नये पावकायाग्नये शुचये देवेभ्य इत्यादि ।

प्रधानयागे द्वयोरपि यागयोरुपांशुदेवतापदम् । अन्यदुच्चैः । अग्नये पावकाय उपांशु अनुब्रूहि । अग्निं पावकं यज।इदमग्नये पावकाय । अग्नये शुचयेऽनु ब्रूहि । अग्निं शुचिं यज । इदमग्नये शुचये । स्विष्टकृदादि प्राशित्रादि च सर्वम् । दक्षिणालम्भे दाने च पूर्वेष्टिवत् । व्यूहने—अग्नेः पावकस्याग्नेः शुचेरुज्जितिम् । अग्निः पावकोऽग्निः शुचिस्तमपनुदतामित्यादि । शेषं कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् । इति द्वितीयेष्टिः ।

अथ तृतीयोच्यते । तत्रादित्यै चरुरेकं हविः । तत्र विशेषः-अग्न्यन्वाधा

अद्धम् ॥१३॥ धेनुरादित्यस्य ॥१४॥ अनृता-ऽतिथ्यपनोद·

नम् । ब्रह्मवरणाभावः । चतुरासनम् । ब्रह्मोपवेशनं समन्त्रकम् । व्रतग्र· हणम् । प्रणीताप्रणयनादि । पात्रासादने कपालस्थाने चरुस्थाली । उप· वेषाभावः । दक्षिणार्थं धेनुः, विंशतिरिध्मकाष्ठानि । "सप्तदशादित्यायामि" ति शाङ्खायनसूत्रात् (२. ३. १७) । पाऽया अभावः । मेक्षणम् । शेषं प्रकृति वत् । ग्रहणे—अदित्यै जुष्टम्० । प्रोक्षणे-अदित्यै त्वा जुष्टम । चरुधर्मा अन्वारम्भणीयायामुक्ताः । पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनयोरभावः । प्राण· दाने—अदितिं गच्छ ।

प्रधानयागे शाङ्खायनसूत्राद्देवतापदमुपांशु (२. ३. १५) । अदित्या अ· नुब्रूहि । अदितिं यज । इदमदित्यै । ततः स्विष्टकृदादि । भागचतुर्धीकर· णादि सर्वं भवति । दक्षिणालम्भे—धेनुरस्यूर्जमिति । अस्या इष्टेः समृ· द्धये धेनुं दक्षिणां ब्रह्मण इत्यादि । ब्राह्मणा इयं वो धेनुः प्रति गृह्णीतेति। व्यूहने—अदित्या उज्जिति० अदितिस्तमपनुदत्विति । प्रस्तरयागे— इदमग्नये सोमायादित्यै देवेभ्य इत्यादि । अन्यत्कर्मापवर्गान्तं सर्वं प्रकृ· तिवत । उद्धरणब्रह्मवरणवर्जमग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं सर्वेष्टिषु सर्वं भवति ।

कर्मापवर्गान्ते शतं ब्राह्मणान् भोजयेत् । "आधाने च पशौ शतमि" ति परिशिष्टात । अस्य श्रौताग्नीनामाधानकर्मणः समृद्ध्यर्थं यथा· सम्पन्नेन तृप्तिपर्यन्तं भोजनपर्याप्तेनान्नेन शतं ब्राह्मणानहं तर्पयामीति प्रयोगः । ततोऽन्यानि वस्त्राणि परिधाय परिहितान्यहतवासांस्यध्वर्यवे ददाति यजमानः । आत्मवाससी पत्निवाससी चाध्वर्यो तुभ्यमिति । ततो गृहे विद्यमानस्याजस्याग्नीधे दानम् । "संस्थिते दद्यादि"ति कण्वपा· ठात् । इममजमग्नीत्तुभ्यमिति । ततो यजमानस्य तिलकादिमाङ्गल्यमा· शीर्वादादि ।

अथवा त्रयाणां तन्हविषां स्थाने केवल आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडा· शो भवति । तत्र षड् वा द्वादश वा चतुर्विंशतिर्वा पञ्चविंशतिप्रभृति प· रार्द्धसंख्या वा यथाश्रद्धं गावो दक्षिणा भवन्ति । अत्रापि देवतापदमु· पांशु । अन्यत्सर्वं तनूहविर्वत् । इत्येका इष्टिः ॥

अथ द्वितीयेष्टिरदित्यै चरुः पूर्ववत् भवति न कोऽपि विशेषः । शांखायन सूत्रे त्वस्मिन्पक्षे आग्नेय्यां प्रथमायामिष्टौ वैकल्पिकोऽयं विशेषः ।तथा· च सूत्रम् । (२. ३. १०) "आग्नेयी वा द्वयोः पूर्वाऽऽज्येन तनूर्देवताः पुर· स्तात्पुरोडाशस्याग्निं पवमानं पावकं च शुचिं वोपरिष्टादि"ति । तेनात्रा· ज्यभागानन्तरं प्रधानयागात्पूर्वमग्नये पवमानायाज्येन याग उपांशुयाग·

पूतिदार्वाधान-र्धंसपक्व-नाव्युदकानि वर्जयेत्॥१५॥ ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारी क्षीरहोम्यग्निमुपशायी द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ १६ ॥ १० ॥

वत् । ततः स्विष्टकृदादि ।

अस्मिन्पक्षे अनेनैव क्रमेणोत्तमप्रयाजादिषु देवतानां संकीर्त्तनं कर्त्तव्यम् । अग्नेः पवमानस्याग्नेः पावकस्याग्नेः शुचेरुज्जितिम् । अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिस्तमपनुदन्त्विति व्यूहने । शेषं पूर्ववत् । इदमग्नये सोमायाग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये देवेभ्य इति उत्तमप्रयाजे प्रस्तरहोमे च त्यागः ।

शाङ्खायनानां दक्षिणायां विशेषः । "षड् दक्षिणा द्वादश वा अश्वशतमानरथवासोऽजाश्चे"ति (२.३.१-२१)। एतास्तु तिसृष्विष्टिषु समं विभज्य दीयन्त इति तद्भाष्ये। छन्दोगानां तु विशेषः(१) । "धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं च पूर्णपात्रं तत्प्रथमायामिष्टौ दद्यादेवमितरयोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्यामि"ति । तत्र द्वन्द्वैकवद्भावेनैकवचनान्तं दक्षिणापदमूर्गसीत्यस्य स्थाने प्रयोज्यम् । धेन्वडुद्वत्सतरीवत्सतरमसीत्युत्तरयोः । शाङ्ख्यनानामपि द्विगवाश्वशतमसीति प्रथमायाम् । द्विगवरथवासोऽसीति द्वितीयायाम् । द्विगवाजमसीति तृतीयायाम् ।

अथ यजमानस्य नियमा उच्यन्ते । आधानानन्तरं यजमानो यावज्जीवमनृतं न वदेत् । अतिथिमागतं नापनुदेत् । दुर्गन्धिकाष्ठस्याग्नौ प्रक्षेपं न कुर्यात् । अथवा पूतिदारुशब्देन क्लिन्नं दारु कथ्यते। "न क्लिन्नं दार्वादध्यादि"ति शाखान्तरात्। पृथिव्यां गतं पक्वं तिन्दुकादि नाश्नीयात्। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेषूदकदानं च वर्जयेदिति कर्कः। अथवा नावि नौकामध्ये यदुदकं तस्य पानं यजमानो न कुर्यात्। "या अन्तर्नाव्यापः स्युर्न तासामाचामेदि"ति। तथा "अन्तर्नाव्यपां नाश्नीयादि"ति च सूत्रान्तरे। एतावद्यावज्जीवम् । ततो द्वादशरात्रं वा षड्रात्रं वा त्रिरात्रं वा यजमानो ब्रह्मचारी स्यात्। गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां नित्यं धारणं कुर्यात् । दुग्धेनैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निसमीपे भूमौ शयीत । एते नियमास्त्रिरात्रादिकालपर्यन्तं शक्त्यपेक्षया ज्ञेयाः । अत्राधिककालपक्षाश्रयणे फलाधिक्यं भवति ।

पुनराधाने चाधानवत्सर्वं भवति । तत्र केनचिन्निमित्तेन विनष्टेष्वग्निषु विनष्टानग्नानुत्सृज्य पुनराधानं कुर्यात् । ब्रह्मचर्याग्निधारणादयो नियमा अपि भवन्त्येव ॥ १० ॥

इति चतुर्थस्य दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ १ ॥ राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २ ॥ त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥३॥ सद्यो वा ॥ ४ ॥ पुनर्वस्वोः ॥ ५ ॥ वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥६॥ कुशैराधानम् ॥ ७ ॥ व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्कं गार्ह-

---

समानमग्न्याधेयम् । अथ पुनराधेयमुच्यते । आधानानन्तरं सम्वत्सरादर्वागेव यस्य महत्त्वस्य कीर्तेर्हानिर्भवति धनधान्यादिहानिर्वा तस्य पुनराधेयं भवति । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति सूत्रम् । प्रतीतः प्रसिद्धो विख्यातो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन निमित्तेनाप्रतिज्ञातः अप्रसिद्धो ज्ञातः अप्रतिष्ठ इव जातः आधानाप्रतिज्ञातः । तस्येदं भवतीत्यर्थः ।

अथवा प्रतिज्ञातं प्रियम् । "एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वे"त्यत्र तथा दर्शनात (९. १. १. २२) । न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातम् । पुत्रमरणसर्वस्वहानि-प्रतिष्ठाहान्याद्यनिष्टफलदत्वादाधानमप्रतिज्ञातमप्रियं यस्यासावाधानाप्रतिज्ञातः । तस्य पुनराधेयं भवतीत्यर्थः । तथा राज्यकामस्य यशस्कामस्य वा पुनराधेयं भवति । तत्र पुनराधेयकरणदिनात्पूर्वं त्रिरात्रचतूरात्रप्रभृति सम्वत्सरपर्यन्तमग्नीनामुत्सर्गः कर्त्तव्यः । "सम्वत्सरं पराद्धर्यमुत्सृष्टाग्निर्भवती"त्यापस्तम्बः (५. २७. ४.) अथवा सद्योऽग्नीनुत्सृज्य पुनराधेयं कर्त्तव्यम् । तत्र सभ्यस्योत्सर्गो न भवति । अग्नीनुत्सृज्येति बहुवचनस्य त्रिष्वपि उत्सृष्टेषु चरितार्थत्वादिति कर्कः । अविशेषात्सभ्यस्याप्युत्सर्ग इत्यपरे । तच्च पुनराधेयं वर्षास्वृतौ भवति । मध्यन्दिने वा पुनर्वसुनक्षत्रे भवति ।

तत्राग्न्याधेयवत्सद्यः सर्वं भवति न ह्यहम् । अमुकनिमित्तं पुनराधेयमहं करिष्ये इति वरणे । तत्राग्न्यगारकरणं, वपनं, अहतक्षौमपरिधानम्, गार्हपत्यागारेऽग्नेः स्थापनम्, देवाः पितर इति जपः, यजमानस्य पूर्वद्वारेण प्रवेशनम् । दक्षिणद्वारेण पत्न्याः, अग्नेः पश्चात्तयोरुपवेशनम्, अरणिप्रदानम्, अजबन्धनं वा, मानादिवरदानान्तम्, चातुष्प्राश्यं वा । स्थापितस्याग्नेरुपशमनम्, वाचं यच्छापूर्णाहुतेरिति प्रैषः । वाग्यमनं यजमानस्य । ततो गार्हपत्यखरे पञ्च भूसंस्काराः । पुनस्त्रिरुल्लेखनम् । सद्योऽग्नय उत्सृष्टाश्चेद् व्रीहिमयमपूपमर्कपर्णयोः कपालस्थानीययोर्लौकिकाग्निपक्कमावसथ्याग्निना वा गार्हपत्यस्थानेऽस्मिन्नवसरे निदधाति । ततोऽन्वारब्धेऽभ्युक्षणादिशर्करान्तम् ।

तत आहवनीयखरे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा पुनरुल्लिख्य यवमयमपूपं

पत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य यावत् सर्वश्चेत् ॥८॥ आग्नेयः पञ्चकपाल उपांशु प्रागुत्तमादनुजायात् ॥९॥ तद्वर्जं वा ॥ १० ॥ अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजेऽनुयाजे

पूर्वापूपवत्पकमाहवनीयस्थाने निधायाऽन्वारब्धेऽभ्युक्षणादिशर्करान्तम्। त्रिरात्रेषूत्सर्गपक्षेऽपूपाभावः। ततो दक्षिणाग्निखरे प्रकृतिवच्छर्करान्तम्। सभ्यखरे गार्हपत्यवदपूपवर्जम्। ततो मन्थनादि। उल्लासोऽपि भवत्येव। कुशैर्ज्वलतोऽग्नेः स्थापनम्। इध्मस्थाने कुशैरेवोद्धरणम्। सभ्यमन्थनादिस्थापनान्तं भवत्येव। अन्यदग्निहोत्रहोमान्तं सर्वमग्न्याधेयवत्।

ततस्तनूहविषां स्थाने आग्नेयः पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति। तत्राग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं सर्वमुपांशु भवति। उत्तममनुयाजं वर्जयित्वा। स तूच्चैर्भवति।

तत्र विशेषः—अग्न्यन्वाधानम्, ब्रह्मवरणाभावः, ब्रह्मणः समन्त्रकासनसंस्कारपूर्वकमुपवेशनम्, व्रतग्रहणम्, प्रणीतादि, पात्रासादने पञ्च कपालानि। दक्षिणार्थं हिरण्यमनड्वान्वा। अष्टादशेध्मकाष्ठानि। ग्रहणे—अग्नये जुष्टम्। प्रोक्षणे—अग्नये त्वा जुष्टम्। कपालोपधाने-आद्यानि चत्वार्युपधाय चतुर्थस्य पश्चात्पञ्चममुपदध्यात्। प्राणदाने—अग्नि गच्छ। प्रथमप्रयाजे-आश्राव्याग्नीन्यजेत्येव प्रैषः। द्वितीयादिषु यज यजेत्येव। प्रथमे-इदमग्निभ्य इति त्यागः। इदमग्नय इति द्वितीयादिषु त्यागः। त्यागे-इदमग्नयेऽग्नये पवमानायाग्नयेऽग्निभ्य आज्यपेभ्यः। अथवा-इदमग्नयेऽग्नय इन्दुमतेऽग्नयेऽग्निभ्य आज्यपेभ्य इति। शाङ्खायनमते (१)देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्येव,न त्वग्निभ्य आज्यपेभ्य इति विशेषः। पूर्वेऽपि त्यागाः प्रकृतिवदेव तन्मते। अन्ये त्यागाः प्रकृतिवत्।

प्रथम आज्यभाग आग्नेयः। द्वितीये-अग्नये पवमानायानुब्रूहि, अग्निं पवमानं यज। इदमग्नये पवमानाय। अथवा अग्नय इन्दुमतेऽनुब्रूहि। अग्निमिन्दुमन्तं यज। इदमग्नय इन्दुमते।

प्रधानयागे—अग्नयेऽनुब्रूहि। अग्निं यज। इदमग्नये। ततः स्विष्टकृदादि प्राशित्रादि सर्वं भवति। दक्षिणालम्भे—हिरण्यमसीति, अनड्वानसीति वा। ब्राह्मणा इदं वो हिरण्यं प्रतिगृह्णीत, अयं वोऽनड्वान् प्रतिगृह्णीतेति वा। प्रथमानुयाजे अग्नीन्यजेत्येव प्रैषः। द्वितीयतृतीययोर्यजेत्येव। इदमग्निभ्य इति त्यागः। व्यूहने-अग्नेरुज्जितिम्, अग्निस्तपनुदत्त्विति।

---

१. ९. ११, ३१,

च ॥ ११ ॥ आज्यभागो द्वितीयोऽग्नये पवमानायेन्दुमते वा ॥ १२ ॥ हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वाऽऽग्न्याधेयिकीश्चे-च्छ्रुतेः ॥ १३ ॥ अग्न्याधेयवदन्यत्सर्वः ॥ १४ ॥ अ-

---

प्रस्तरहोमे—इदमग्नयेऽग्नये पवमानाय वा अग्नय इन्दुमते वा अग्नयेऽग्निभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्रायेति। अन्यत्कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत्। तदन्ते शतब्राह्मणभोजनम्। परिहिताहतवस्त्रदानमध्वर्यवे। ब्रह्मचर्याग्नि-धारणादिनियमा भवन्ति।

अत्र शतपथोक्तं(१) हौत्रं लिख्यते।

आचमनादि। आवाहने-आवह देवान्यजमानाय। अग्निमग्न आवह। अग्नि पवमानमावह। अग्निमिन्दुमन्तमावहेति वा। अग्निमावह अग्नीना-ज्यपानावह अग्नि होत्रायावहेत्यादि प्राकृतम्।

प्रयाजेषु-प्रथमे अग्नीन्यजेत्युक्ते-ये यजामहे अग्न आज्यस्य व्यन्तु३वौ-झक् १। ये० हेऽ अग्निमाज्यस्य वेतु ३ वौ ३ झक् २। ये० हेऽग्निनाज्य-स्य व्यन्तु ३ वौ ३ झक्। ये० हेऽग्निराज्यस्य वेतु ३ वौ ३ झक् ४। ये० हे स्वाहाऽग्निं पवमानं स्वाहाऽग्निमिन्दुमन्तमिति वा स्वाहाऽग्निं स्वा-हाग्नीनाज्यपान् जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ३ वौ३षट्। अग्निं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या। ये० हेऽग्नि जुषाणोऽ अग्निरा-ज्यस्य वेतु ३ वौ ३ षट्। द्वितीयाज्यभागोऽग्नये पवमानाय वा, अग्नय इन्दुमते वा।

तत्र प्रथमे पक्षे-अग्न आयूंषि पव० च्छुनो ३म्। ये० हेऽग्नि पवमानं जुषाणो अग्निः पवमान आज्यस्य वेतु ३ वौ ३ षट्। द्वितीये पक्षे-पद्यू-षु ब्रवाणि० दुभो ३ म्। ये० हेऽग्निमिन्दुमन्तं जुषाणो अग्निरिन्दुमाना-ज्यस्य वे तु ३ वौ ३ षट्। आग्नेययागे-अग्नि तं मन्ये० भरों३म् पुरोऽनु-वाक्या। ये० हेऽग्निसो अग्निर्यो०भरों ३ वौ३ षट् याज्या। स्विष्टकृति-अग्न तमद्या० ओहों ३ पुरो०। ये० हे० अग्नि स्विष्टकृतमयाग्निरग्नेः प्रिया०याडग्नेः पवमानस्य प्रि० अथवा अयाडग्नेरिन्दुमतः प्रियेति धामान्ययाडग्नेः प्रि-या० डग्नीनामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षद्० हविः। अधाह्यग्ने क्रतो० भूर्थो ३ वौ ३ षट्।

अनुयाजेषु-देवं बर्हिरग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु ३ वौ ३ झक्। देवो नराशंसोऽग्नेर्वसुवने ३ वौ ३ झक् २। देवो ऽअग्निः स्विष्टकृदिति प्रकृ-

---

१. २. २. ३. १९—२७।

पराह्णे मैत्रावरुणी वशाऽनस्तमिते पुरोडाशेडान्तं कृत्वा रात्रिश्रुतया प्रातश्चरन्ति तत आधानम् ॥ १९ ॥ ११ ॥

सायमाहुत्या ँ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण ॥ १ ॥ न वा ॥ २ ॥ तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोऽस्य प्रत्नां परिते चित्रावसाविति च ॥३॥ सन्त्वमित्युपविश्य ॥४॥

तिवत् । अयमानुयाज उच्चैः । अन्यत्सर्वमुपांशु । सूक्तवाके—अग्निर्हविः कृत । अग्निः पवमानो ह० षता० कृत । अथवाऽग्निरिन्दुमान्हवि० षता० कृत । अग्निर्हं०कृत । अग्नय आज्यपा हविरजुषन्ता० धन्त० कृत । अग्निर्होत्रेणेत्यादि । एकोऽयम्पुनराधेयस्य पक्ष उक्तः ।

अथ पुनराधेयस्य पक्षान्तरमुच्यते—

पूर्वेद्युरपराह्णे मैत्रावरुण्यां वशामालभ्यास्तमयात्पूर्वं पुरोडाशेडान्तं कुर्यात् । ततः सद्योऽग्नीनुत्सृज्य यथोक्तं पुनराधेयमिष्ट्यन्तं कुर्यात् । मात्र त्रिरात्रावरमुत्सर्गो नापूपाविति कर्कः । मैत्रावरुण्यां वशायां विशेषः । निरूढपशुवद्वृत्विग्वरणादि कर्मापवर्गान्ता । मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टमिति प्रोक्षणे । मित्रावरुणाभ्यामनुस्नाया वपायै मेदसोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यामुस्राया वपां मेदः प्रेष्य । वयायामाज्यभागौ ।

पशुपुरोडाशयागे मैत्रावरुण एकादशकपालः । मित्रावरुणाभ्यां पशुपरोडाशस्यानुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य । हवियांगे मित्रावरुणाभ्यामुस्राया हविषोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यामुस्राया हविः प्रेष्य । मित्रावरुणयोर्वनस्पतेरुज्जितिं० मित्रावरुणौ वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति । शेषमनुक्तं निरूढवत् । इति पुनराधेयं समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्थस्य एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

अत्र सूत्रक्रमेणाग्निहोत्राङ्गं वात्सप्रोपस्थानमुच्यते ।

सायमग्निहोत्रहोमे समिदसीति समिदाधानानन्तरं यजमानो वात्सप्रेणाग्नी उपतिष्ठते, नोपतिष्ठते वा । तत्रोपस्थानपक्षे आहवनीयसमीपे स्थित्वोपप्रयन्त इति (३. ११) त्रिः पठित्वा, अग्निर्मूर्द्धा (१२)उभा वाम्(१३) अयन्ते(१४) अयमिहेत्येता(१५) ऋचो जपित्वाऽस्य प्रत्नामिति (१६)त्रिर्जपेत् । ततस्तनूपा अग्नेऽसि(१७) इन्धानास्त्वेति (१८)सकृज्जपित्वा चित्रावसो(१८) इति त्रिर्जपेत् । एतावत्पर्यन्तं तिष्ठन् जपति ।

गां गच्छत्यन्ध स्थेति ॥ ५ ॥ सꣳहितेत्यालभते ॥ ६ ॥ गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेति ॥ ७ ॥ गां गच्छतीड एहीति ॥८॥ काम्या एतेत्यालभते ॥९॥ सोमानमित्यनुदकं

अथाहवनीयसमीप एवोपविश्य सं त्वमग्न इति (१९)जपेत् । ततोऽन्ध स्थेति(२०) गां प्रति गच्छति । ततः सꣳहिताऽसीति (२१)गामालभते । ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठते उप त्वाऽग्न (२२-२६)इत्यत आरभ्य अघायतः समस्मादित्यन्तेन । तत इडऽ एहीति (२७)पुनर्गां प्रति गच्छति । ततः काम्या एतेति (२७)गामालभते ।

तत आगत्यापरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणः सोमानꣳ स्वरणमित्यारभ्य तत्सवितुरित्यन्तं जपित्वा (२८-३५) परि ते दूडभ इति (३६)त्रिर्जपेत् । ततस्ततोऽसि तन्तुरसीति (३. ८. २५) पठित्वा इदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रो यज्ञदत्तशर्माऽनुसन्तनोत्वित्येवं पुत्रनाम गृह्णाति । प्रतिपुत्रं मन्त्रावृत्तिः । अविद्यमाने पुत्रे इदं मे कर्मेदं वीर्यममुकशर्माऽनुसन्तनोत्विति स्वं नाम गृह्णीयात् । अथवा इदं मे कर्मेदं वीर्यममुकशर्माऽहमनु सन्तनवानीति प्रयोगः । तन्तवे त्वा ज्योतिषे त्वाऽनुसन्तनोत्विति वा । एतद्वात्सप्रोपस्थानम् ।

अथवाऽस्योपस्थानस्य स्थाने भूर्भुवः स्वः सुप्रजा इत्यनेनाह(३. ३७) वनीयमुपस्थाय गार्हपत्यमप्यनेनैवोपतिष्ठेत । एतदुपस्थानद्वयं सायमेव भवति न प्रातः ।

अथोपस्थानप्रसङ्गात्प्रवत्स्यदुपस्थानं प्रवसधर्मा आगतोत्थानं चाभिधीयते—

तत्र प्रवासशब्दार्थमाह कारिकाकारः—

"ग्रामान्तरे नगर्यां वा पल्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ॥
सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम्" ।

तत्र प्रवासं करिष्यन्यजमानो भूसंस्कारपूर्वकं प्रवत्स्यदुपस्थानार्थमिति गार्हपत्यादाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्य प्रदीप्तं कृत्वा नर्य प्रजामिति (३. ३७) गार्हपत्यमुपतिष्ठते । शꣳस्य पशूनि(३. ३७)त्याहवनीयम् । अथर्थ पितुमिति(३. ३७) दक्षिणाग्निम् । ततः सभ्याय नम इति सभ्यम् । तत आवसथ्याय नम इत्यावसथ्यम् । ततो वाग्यमनम् । यथार्थं गमनम् । अग्निसम्बन्धे गृहस्य छदिषां दर्शनं यावत् तस्य वाग्यमनं भवति । तत ऊर्द्ध्वं गत्वा वाग्विसर्गः । तथा चोक्तम्(१)—

"अग्न्यन्तिकं समारभ्य तावन्मौनी प्रतिष्ठते ।

---

१. कारिकायाम् ४. १२. १९.

यावच्छर्दींषि दृश्यन्ते हव्यवाहस्य सद्मन" इति ।
"अनलादर्शनं यावत्तावच्छाङ्खायनश्रुतेः(१) ।
स्वबुद्धिकल्पितो देश इति वाजसनेयिनः ॥
बलाद्राजादिपुरुषा यजमानं नयन्ति चेत् ।
न प्रयच्छन्त्युपस्थानावसरं क्रूरचेष्टिताः ॥
तदा कुर्यादुपस्थानं तद्देशगत एव सः" ।

तत्र प्रकारद्वयम्-होमाद्यर्थमुद्धृतान्सम्भाव्य प्रवत्स्यदुपस्थानेनवोपस्थानमिति कल्पसूत्रे । अनेन वा मन्त्रेण । "इहैव संस्तत्र सन्तं त्वाऽग्ने हृदा वाचा मनसा वा बिभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीर्ज्योतिषा वैश्वानरेणोपतिष्ठते" इति मन्त्रेणाग्नीनुपतिष्ठेत् । शाङ्खायनोऽपि—(३. २१. ७–८) "अनुपस्थाय प्रसर्गं प्रतिदिशमुपस्थानम् । उपस्थायाप्रसर्गं यथा प्रोष्ये"ति ।

"आगमिष्यामि चाद्यैवेत्यनुपस्थाय निर्गतः ।
दैवात्तत्र स्थितः कुर्यादिदमेवेति केचन ॥
विस्मृत्या बुद्धिपूर्वं वा यातेऽप्येष विधिर्भवेत् ।
वाग्यमनस्य लोपोऽत्र भाष्यकारेण दर्शितः ॥
अरण्यारोपिते वह्नौ प्रविशेद्वा व्रजेत्तु वा ।
उभयत्राप्युपस्थानं नास्ति कौषितकिस्मृतेरि"ति ॥

अथ प्रोषितस्य यजमानस्य कर्तव्यमुच्यते—प्रवसन्नग्निहोत्रकाले होत्रस्य विहाराभिमुखो भूत्वा सर्वं याजमानं करोति । पौर्णमासकाले पौर्णमासस्य, दर्शकाले दर्शस्य । याजमानमपि न सर्वं किन्तु यदात्मसंस्कारकं धर्ममात्रं तदेव । यथा वपनविष्णुक्रमणव्रतग्रहणमयीदमिति जपादि, नान्यद् यथा-वेदवन्धनपात्रासादनादि । अन्यत्सर्वं कर्माध्वर्य्वादिभिर्गृहे क्रियमाणं मनसा चिन्तनीयम् । तथा च कात्यायनः (कर्मप्र० २. १०. १–२)-

"निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।
प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो मृषैव न चिरं क्वचित् ॥
मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।
उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्रवेदि"ति ॥

तेन प्रवसताऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म स्वस्वकाले सर्वं मनसा चिन्तनीयम् । तत्राग्निहोत्रे मन्त्रेणाचमनम् । यथादेवतं त्यागः । उपस्थानम् । पुनराचमनम् । एतावत्समन्त्रकं कर्तव्यम् । अन्यत्सर्वं मनसा चिन्तनीयम् ।

---

१. २. १४. ६.

व्रतोपायनवत् ॥१०॥ पौर्णमासवत्पुत्रनामग्रहणम् ॥११॥ भूर्भुवः स्वरिति वोभौ ॥१२॥ प्रवत्स्यन्त्सर्वान्नयेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥ गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ १४ ॥ प्रवसन्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥१५॥ एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ १६ ॥ समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम् ॥१७॥ समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ १८ ॥ तूष्णीं वोपस्थानं पूर्व-

---

दर्शपूर्णमासयोरपि पर्वणि—

"इक्षुक्षीरविकारांश्च आग्रभृष्टान्यवांस्तथा ।
फलमूलानि चाश्नीयात् पर्वणि प्रोषितोऽग्निमान्" ॥

तथा—

"पराग्निपक्वं नाश्नीयाद् गुडगोरसमन्तरा"

इत्याद्युक्तानुसारेण व्रतं कुर्यात् । रात्रौ भूमौ शयीत । तथा—

"असामर्थ्यात् शरीरस्य भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।
स्वसत्तया पचेदन्नमश्नीयात्प्रोषितोऽग्निमानि"ति ॥

प्रातरिष्टिकाले सर्वं कर्म मनसा चिन्तयेत् । प्राङ्मुखो व्रतग्रहणं कुर्यात् । पूर्णपात्रमासाद्य दैव्यायेति प्रोक्षेत् । इदं त्रितायाप्त्यायेत्यारभ्य सर्वांस्त्यागान् कुर्यात् । प्रयाजानुमन्त्रणानि च । वारद्वयं मयीदमिति जपश्च स्वस्वकाले । ततः संवर्चसेति केनचित् निनीयमानं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्य मुखं विमृष्टे। ततो विष्णुक्रमणादि व्रतविसर्गान्तं कुर्यात्। प्राञ्चो विष्णुक्रमा न विहाराभिमुखाः। तथा चापस्तम्बः—"प्रवसन् काले विहाराभिमुखो याजमानं जपति प्राचो विष्णुक्रमान् क्रामती"ति (४.१६.१८-१९)। भागभूम्या-हवनीयेक्षण-गार्हपत्योपस्थानानां मनसैव चिन्तनं नानुष्ठानम् ।

एवमिष्टिगतानामपि वेदबन्धनावबाधनात्रपितरो वेद्यालम्भादीनाञ्च मनसैव चिन्तनम् । एवं पश्वादिकर्मणोऽपि याजमानं कार्यम् । याजमाने कृतेऽपि यदा गृहे इष्टि-पश्वादिकर्मणः समाप्तिं चित्ते जानाति तदनन्तरं भुञ्जीत, न ततः प्राक् ।

एवं पितृयज्ञाष्टकादेरपि नित्यस्य गृहे क्रियमाणस्य याजमानं मनसा चिन्तनं च कार्यम् । बह्वृचानां शाङ्खायनसूत्रभाष्ये च सर्वेषां नित्यकर्मणा-

वत् ॥१९॥ एत्य च ॥ २० ॥ गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैति ॥२१॥ क्षेमाय व इति प्रविशति ॥२२॥ न हिꣳस्याद् गृह्यान्कामꣳ श्वः ॥ २३ ॥ १२ ॥

माग्रयणचातुर्मास्यपशुबन्धाग्निष्टोमानां च प्रवसति यजमानेऽनुष्ठानम् । तेषां याजमानं च प्रवसता कर्तव्यमित्युक्तमस्ति ।

आगच्छता यजमानेन यथालाभं यज्ञियवृक्षसमिधो हस्ते गृहीत्वा छदिर्दर्शने वाग्यतेन सता आगन्तव्यम् । उपस्थानादर्वाक् पितरं मातरं गुरुं वा राजानं वा नोपगच्छेत् । स्वयमेव समीपमागतानामेषां नमस्कारादिकं न कुर्यात् ।

तत्कालमेव स्नात्वा शुचिर्भूत्वा भूसंस्कारपूर्वकमाहवनीयदक्षिणाग्नी आगतोपस्थानार्थमिति विहृत्य समिधो हस्ते गृहीत्वा स्पयोपग्रह आगन्मेति मन्त्रेणाहवनीयमुपस्थायोपविश्य तूष्णीं समिधमाधाय परितः (३. ३८) पतितानि तृणान्यपसार्याग्निमध्ये प्रक्षिपेत् । ततोऽयमग्निर्गृहपतिरिति (३. ३९) गार्हपत्यमुपस्थायोपविश्य तूष्णीं समिधमाधाय परितः पतितानि तृणानि परिसमुह्याग्नौ प्रक्षिपेत् । ततोऽयमग्निः पुरीष्य इति (३. ४०) दक्षिणाग्निमुपस्थायोपविश्य तूष्णीं समिमाधाय तृणानि परिसमुह्याग्नौ प्रक्षिपेत् । ततः सभ्याय नम इति सभ्यं नमस्कुर्यात् । आवसथ्याय नम इत्यावसथ्यं नमस्कुर्यात् ।

ततो गृहा मा बिभीतेति(३. ४१) सर्वान् गृहानुपतिष्ठते । क्षेमाय व इति (३.४२) गृहान् प्रविशति । ततः पुत्रं दृष्ट्वा "अङ्गादङ्गात्सम्भवसी"ति (पार०गृ०१.१८)जपति । ततः पुत्रस्य मस्तकमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति । असावित्यस्य स्थाने अमुकशर्म्मन्निति सम्बुद्ध्यन्तं पुत्रस्य नाम गृह्णाति । ततो "गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमि"ति मन्त्रेण (पा०गृ० १. १८) सकृत्पुत्रशिरोऽवघ्राय तूष्णीं द्विरवजिघ्रति । ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे "अस्मे प्रयन्धी"ति जपति (पार० गृ०१।१८) । ततः सव्ये कर्णे "इन्द्र श्रेष्ठानीति (पार०गृ०१।१८) जपति । पुत्रदर्शनजपादि प्रतिपुत्रमावर्त्तनीयम् । पुत्रस्याशीःप्रार्थना पश्चात् । पुत्र्याश्च तूष्णीं मूर्द्धाऽवघ्राणमात्रमेव ।

कठसूत्रे विशेषः—"प्रवसत उपस्थानं याजमानं चेत्येके नेति लौगाक्षिः । प्रवसन्यदा हुतं मन्येताथ भुञ्जीत पर्वण्युपोष्य यदा संस्थितं मन्येताथ भुञ्जीते"ति । तथा—"अनुपस्थाय प्रवसन् प्रवत्स्यदुपस्थानेन प्रतिदिशमुपतिष्ठेते"ति । तथा-"यदाऽग्निहोत्रे संस्थिते वा तन्त्र आगच्छेदागतोपस्थान-

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायम्प्रातरग्निहोत्रे ॥ १ ॥ गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ॥२॥ प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात् तस्मिन्त्सायम्प्रातर्होम-मेके ॥३॥ नित्यो दक्षिणाग्निः ॥४॥ सर्वे गतश्रियः ॥५॥

मेव स्यान्न नित्यमग्न्युपस्थानं न याजमानमित्येके, विसंस्थिते वा तत्र आगच्छेदागतेोपस्थानेनेोपस्थाय यदतीतं याजमानं तज्जपेन्नातीतं जपेदिति लौगाक्षिरि"ति ।

अथवा प्रवत्स्यता प्रवासादागच्छता चाग्नीनामुपस्थानं तूष्णीमेव-कर्तव्यम् । गृहा मेत्यादि तूष्णींपक्षेऽपि भवत्येव । प्रवासादागत्य गृ-ह्याणां पुत्रभार्याभृत्यादीनामपराधे सत्यपि क्रोधादिकं न कर्तव्यं, किमपि न वक्तव्यम् । सति कारणे श्वः सर्वं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

इति चतुर्थस्य द्वादशी कण्डिका ॥ १२ ॥

अथाग्निहोत्रमुच्यते—

तत्र सायम्प्रातर्यजमानो होमकर्तारं प्रत्युद्धरेति प्रैषं ब्रूयात् । स्वयं-कर्तव्यश्चेत्प्रैषाभावः । अनस्तमिते सूर्ये उद्धरणं कर्तव्यम् , तत्र साय-मग्निहोत्रहोमार्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामीति संकल्प्याहवनीयं ज्व-लन्तमुद्धरति । सायमग्निहोत्रहोमार्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामीति संकल्प्य दक्षिणाग्निमुद्धरति । सायङ्काले प्रत्यङ्मुखो वाऽहवनीयं स्था-पयेत् । अस्मिन् पक्षे सायमुद्धृत एव प्रातर्होममप्येके कुर्वन्ति । एके प्रातः पुनरुद्धरन्ति । दक्षिणासंहृतो दक्षिणाग्निश्चेत्सर्वदा नित्य एव न कदाऽपि तस्योद्धरणम् । अनुगतस्य च स्वयोनेराहरणम् । गतश्रियस्तु सर्वेऽग्नयः सदा धार्यन्ते । "त्रयो ह वै गतश्रियः शुश्रुवान् ब्राह्मणः क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो ग्रामणीरि"ति ।

अथवा सदाऽऽहवनीयवदेव दक्षिणाग्नेरप्याहरणमेव कर्तव्यम् । के-षाञ्चिन्मते पौर्णमास्यमावास्ययोरेवाहरणं न सर्वदा । उपवसथान्तं या-वत्तस्यैव धारणम् । अथवा यदा नवगृहं कृतं भवति तदा तत्र नवगृहे दक्षिणाग्निराहरणीयः, न सर्वदा नाप्युपवसथे । अस्मिन्पक्षे तस्मिन्नव-गृहाहृते दक्षिणाग्नौ यत्किञ्चित्सम्पद्यते तत्सर्वं पचेन्मांसवर्जम् । पक्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेत् । पाक्यद्रव्याभावे गोः पयोऽधिश्रयितवा इति य-जमानोऽध्वर्युं प्रेष्यति ।

सदा वाऽऽहरणम् ॥६॥ एकेषामुपवसथे ॥७॥ नवावासिते वा ॥८॥ तस्मिन्पचेयुरमाꣳसम् ॥ ९ ॥ पाक्याभावे गोः पयोऽधिश्राययितवै ब्रूयात् ॥१०॥ तद् ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् ॥११॥ अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वाऽप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः ॥ १२ ॥ पत्नी च पूर्ववत् ॥१३॥ अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा ॥१४॥ परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिरुदगग्रान् दक्षिणाग्रान्करोति श्रुतेः ॥ १५ ॥ आहवनीयं प-

ततोऽध्वर्योर्दक्षिणाग्नौ गोदुग्धस्याधिश्रयणम् । ततस्तद् ब्राह्मणं पाययितवा इति प्रैषं यजमानं प्रति ब्रूयात् । ततस्तत्पयो ब्राह्मणांस्त्रीन्पाययेत् । अन्यार्थमुद्धृतेष्वग्निहोत्रकाले आगते तेष्वेवाग्निहोत्रहोमः । पशुवरुणप्रघासादावुत्तरवेदावाहवनीये प्रणीते होमकाले आगतेऽतिप्रणीत एव होमः । तथाचाहापस्तम्बः—"प्रणीते चेदग्निहोत्रस्य काल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्रे"ति पशुप्रकरणे सूत्रम्(१) ।

अथ प्रकृतमुच्यते—

अनस्तमिते आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणानन्तरं सन्ध्यावन्दनं कृत्वा प्रथममग्निहोत्रं जुहुयात् । तत्र यजमानो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालमार्गेणाहवनीयं प्रति गत्वा, अथवा अनयोर्दक्षिणतो गत्वा अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्य स्वस्थाने उपविश्याचामनि वृष्टिरसीति (४. १५. ४) । ततो वाग्यमनं पुनराचमनं यावत् । पत्न्यपि यजमानवदेव सञ्चरेण प्रविश्य गार्हपत्यस्य प्रत्यग्दक्षिणत ईशानाभिमुखी उपविश्य तूष्णीमेवाप आचम्य वाचं यच्छति । उपवेशनव्यतिरिक्तं पत्नी किमपि न करोतीति सम्प्रदायः । तच्च साधुतरम् ।

ततोऽध्वर्युराहवनीयस्य पश्चात्प्रागग्रमुदगग्रं वा बाहुमात्रमासनपट्टसदृशं कूर्चं निधाय प्रदक्षिणमाहवनीयस्य परिस्तरणं दर्भतृणैः कुर्यात् । तानि दर्भतृणानि पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्राणि, दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्राणि । प्रथमं पुरस्तात्परिस्तरणम्, ततो दक्षिणतः पश्चादुदगिति क्रमः । तत एवमेव गार्हपत्यस्य परिस्तरणम्, ततो दक्षिणाग्नेः ।

ततो हस्तेनोदकमादाय प्रथममाहवनीयस्य पर्युक्षणम् ईशानदिशमा-

(१) ४. १३. २.

युक्ष्योदधारां निनयत्या गार्हपत्यात् ॥१६॥ तं च ॥१७॥ ततो दक्षिणाग्निम् ॥ १८ ॥ हुते च धारावर्जम् ॥१९॥१३॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्साममशूद्रेण स्थाल्यामार्यकृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा ॥ १ ॥ पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येऽधिश्रयत्युत्तरतो निरूह्याङ्गारान् ॥ २ ॥ एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥३॥ दक्षिणेन वौषधम् ॥ ४ ॥ तृणेनावज्योत्याऽऽसिच्यापः पुनरवज्योत्य निधायं त्रिरुद्वासयत्युदक् ॥५॥ अस्तमिते जुहोति ॥ ६ ॥ वैकङ्कतꣳ स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना सम्मार्ष्टि ॥ ७ ॥ पुनः प्रतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥८॥ ओ३

रभ्य प्रदक्षिणमुदक्संस्थम्, तत आहवनीयादारभ्य गार्हपत्यं यावत्प्रतीचीमुदधारां निनयन् गच्छति । ततो गार्हत्यस्य प्रदक्षिणं पर्युक्षणम्, ततो दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । अथवा पूर्वं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च पर्युक्ष्य गार्हपत्यादारभ्याहवनीयं यावत्प्राचीमुदधारां सन्ततां निनयन् गच्छन्नाहवनीयस्य पर्युक्षणं कुर्यात् । "उदस्थालीं चैवोदकमण्डलुं वाऽऽदाय गार्हपत्यादग्र आहवनीयान्निनयन्नियादि"ति (१२. ४. १. ५) प्रायश्चित्तप्रकरणे गच्छतो धारानिनयनदर्शनादिहापि तथैव कल्पनात् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थस्य त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

ततोऽग्निहोत्रीं धुक्ष्वेति दोग्धारं प्रति प्रैषः । दोग्धा च शूद्रव्यतिरिक्तो भवति । ततः प्रेषितो दोग्धा वितानस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वाऽग्निहोत्रीं गामवस्थाप्य वत्सं संसृज्यापनीय त्रैवर्णिकघटितायामूर्ध्वकपालायां मृन्मय्यां स्थाल्यां पयो दोग्धि । अध्वर्योर्दोहप्रभृति होमसमाप्तिपर्यन्तं विकल्पेन वाग्यमनं भवति नियमो नेति केचित् । दक्षिणाग्निहोमानन्तरं वाग्विसर्गः । ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यात्कतिपयानङ्गारान् दुग्धश्रयणार्थमुत्तरतः पृथक् करोति खरमध्य एवोत्तरतो भूमिसंलग्नानेव प्रेरयति न तूत्पाटय । ततो गोः समीपे गत्वा दुग्धस्थालीमादाय तामभ्यन्तरे कुर्वन्नाहवनीयं पूर्वेणाहृत्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य पृथक्कृतेष्वङ्गारेषु तां दुग्धस्थालीमधिश्रयति ।

मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥९॥ चतुरः स्रुवानुन्नयति ॥१०॥ स्थाल्यां परिशिनष्टि तद् ब्राह्मणः पिबेत् ॥११॥ उपरि समिधं धारयन्वाक्षीमध्याधि गार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ॥ १२ ॥ मध्ये निगृह्योद्गृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीᳪ स्वर्ग्याᳪ स्वर्गायोपदधामि भास्वतीमिति॥१३॥ प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा ॥ १४ ॥ अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ १५ ॥ कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्नस्मिन् ॥ १६ ॥ तूष्णीमुत्तरां

ततो गार्हपत्ये परिस्तृतेभ्योऽन्यद्दर्भतृणमेकं कृत्वा तेन तृणेन स्थालीस्थं पयोऽवज्योत्य स्रुवेणापः प्रत्यानीय पुनस्तथैवावज्योत्योदगुद्वास्य निदधाति । ततो हस्तं विसृज्य पुनः स्थालीमादाय तत उत्तरतो निदधाति, पुनरपि स्थालीमादाय ततोऽप्युत्तरतो निदधाति । एवं त्रिरुद्वास्य वक्र कृतᳪ स्रुक्स्रुवं गार्हपत्ये प्रतप्य हस्तेनोभयं सहैव तथा समार्ष्टि यथोभयोरप्युपरि अधस्ताच्च सर्वहस्तेन सम्मर्शनं भवति ।

अथवा पूर्वं स्रुवमन्तर्बहिश्च हस्तेन संमृज्य पश्चात्स्रुचमपि तथैव संमार्ष्टि । ततः पुनः स्रुक्स्रुवं गार्हपत्ये प्रतप्योन्नेष्यामीति यजमानं पृच्छति । यजमानश्च तिष्ठन् ओᳪ ३ मुन्नयेत्यध्वर्युमनुजानाति । ततोऽध्वर्युः सव्ये हस्तेऽग्निहोत्रहवणीमुत्तानां निधाय दक्षिणेन स्रुवमादाय स्थालीतोऽग्निहोत्रहवण्यां स्रुचि चतुरुन्नीय स्रुवं स्थाल्यामेव निदधाति । पञ्चावत्तिनः पञ्चकृत्व उन्नयनं कार्यम् ।

ततः प्रादेशमात्रीं पालाशादियज्ञियवृक्षोद्भवां समिधं स्रुग्दण्डस्योपर्यङ्गुल्याद्यन्तरितां धारयंस्तां स्रुचं गार्हपत्यस्योपरि समीप एव नीचैः कृत्वा ततो मुखमात्रे स्रुचं धारयन्नाहवनीयं प्रति हरति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यदेशे स्रुचं नीचैर्गृहीत्वा पुनरप्युद्धृत्य मुखमात्रे एव धारयित्वा आहवनीयं गत्वा तत्समीपे वायव्यां प्राङुपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य सव्येन स्रुचं गृहीत्वा दक्षिणेन समिधमादधाति अग्निज्योतिषमिति । ततो दक्षिणेन स्रुचमादायाग्निं प्रदीप्तं कृत्वा प्रदीप्तायां समिधि समिधो मूलभागादङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा समिध उपर्याहुतिं जुहोति अग्निर्ज्योतिरिति (३. ९.) मन्त्रेण । गृहीतस्य पयसश्चतुर्थांशं जुहोति । इदमग्नय इति त्यागः ।

भूयसीम् ॥ १७ ॥ भूयिष्ठꣳ स्रुचि ॥ १८ ॥ द्विः प्रकम्प्य निदधाति ॥ १९ ॥ उपमृज्य स्रुचं, कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥२०॥ अप उपस्पृश्य ॥ २१ ॥ इतरयोश्च पुष्टिकाम स्थाल्याः स्रुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाꣳ रमयतु प्रजापतिः। अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ २२ ॥ तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ २३ ॥ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ॥ २४ ॥ तूष्णीं द्विती-

---

अथवा सजूर्देवेनेति (३. १०) मन्त्रेण रात्र्याऽग्निपदयुक्तेन पूर्वामाहुतिं जुहोति । ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमानस्याग्निर्वर्च इति (३.९) मन्त्रेण पूर्वामाहुतिं जुहोति । इति पूर्वाहुतौ त्रयो मन्त्रविकल्पाः ।

एवं पूर्वाहुतिं स्वल्पां हुत्वा स्रुचं कूर्चे निधाय हस्तं विसृज्य गार्हपत्यमवेक्षते । पुनः स्रुचमादाय प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीमुत्तराहुतिमग्नेरुत्तरभागे पूर्वाहुत्या संसर्गं कुर्वन् पूर्वाहुतितो भूयसीं जुहोति । तूष्णीमिति श्रुतेः स्वाहाकारस्याप्यत्राभावः । इदं प्रजापतय इति त्यागः । भक्षार्थं द्वितीयाहुतितोऽप्यति बहु पयः स्रुचि परिशेषयेत् ।

ततः स्रुचमुदीर्च्यो द्विरुत्क्षिप्य कूर्चे निदधाति । ततः स्रुगग्रमधोमुखेन हस्तेन प्रत्यगुपमृज्य कूर्चस्योत्तरभागे पयोलेपं निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इति । तत उत्तानेनैव पुनः स्रुगग्रं प्रत्यक् परिमृज्य कूर्चस्य दक्षिणतो भूमावुत्तानं पाणिं निदधाति स्वधा पितृभ्य इति । ततः केवलमुदकोपस्पर्शनम् । नात्रापसव्यं न दक्षिणाभिमुखता ।

ततो गार्हपत्यं गत्वा तिष्ठन्समिधमाधाय वायव्यां प्राङुपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा इह पुष्टिमिति समित्पार्श्वे जुहोति गार्हपत्येऽग्नौ । इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये । ततो द्वितीयं स्रुवं गृहीत्वा तूष्णीं द्वितीयामाहुतिमुत्तरतो जुहोति । इदं प्रजापतये । तत उत्थायापरेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं गत्वा तस्माद्वायव्यां स्थितः समिधमाधाय तत्रैवोपविश्य स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा दक्षिणाग्नौ समित्पार्श्वे जुहोति अग्नयेऽन्नादायेति मन्त्रेण । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये । पुनः स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा द्वितीयामाहुतिमुत्तरतस्तूष्णीं जुहोति इदं प्रजापतये । सर्वत्र होमः प्रदीप्तेऽग्नौ कर्तव्यः—

"योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

याम् ॥ २५ ॥ अनामिकया द्विः प्राश्नाति ॥२६॥ उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन् जिन्वेति ॥२७॥ चतुर्थीं कूर्चस्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा, पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा, ऽमृते ऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २८ ॥ स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥ २९ ॥ समिध आदधाति सर्वेषु यथापर्युक्षितः समिदसि स

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते" ।

इति दोषस्मरणात्(१) । "समिद्धहोमेन ह्येव समिद्धा आहुतय" इति श्रुतेश्च(२) ।

ततः स्रुचमादाय भक्षार्थं बहिरागत्योपविश्यानामिकया स्रुक्स्थं पयो गृहीत्वा भक्षयित्वाऽऽचम्य पुनरनामिकयैव गृहीत्वा भक्षयित्वाऽऽचामति। ततः सर्वं पयो दक्षिणहस्ते कृत्वा प्राश्य पयोलिप्तं हस्तं सकृदेव निर्लेढि जिह्वयाऽऽस्वादयतीत्यर्थः ।

ततो हस्तं प्रक्षाल्य द्विराचम्य गत्वाऽऽहवनीयसमीप उपविश्य दक्षिणहस्तेनोदकपात्रमादाय स्रुचमुदकेन पूरयित्वा तदुकमाहवनीयादुत्तरस्यां दिशि स्रुचोत्सिञ्चति देवाञ्जिन्वेति । ततः पुनः स्रुचमुदकेन पूरयित्वाऽऽहवनीयस्य दक्षिणतः स्रुचा तदुदकमुत्सिञ्चति पितृतीर्थेन प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितॄन् जिन्वेति । ततोऽप उपस्पृश्य पुनस्तृतीयवारं स्रुचं पूरयित्वा प्रागुदीच्यां दिश्यूर्ध्वमुदकमुत्क्षिपति सप्तऋषीन् जिन्वेति । ततश्चतुर्थीं स्रुचं पूरयित्वाऽऽहवनीयस्य पश्चात् कूर्चस्थाने प्राक्संस्थमुदकस्रस्थं वा त्रिर्निषिञ्चति निनयति अग्नये पृथिवीक्षित इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहान्तैः । ततः स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य कूर्चे निदधाति ।

ततः पर्युक्षणक्रमेण सर्वेष्वग्निषु तिस्रस्तिस्रः समिध आदधाति । पर्युक्षणस्य प्राक् द्वौ पक्षावुक्तौ—पूर्वमाहवनीये, ततो गार्हपत्ये, ततो दक्षिणाग्नाविति । अथवा गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ आहवनीये चेति । अतो येन क्रमेणादौ पर्युक्षणं कृतं तेनैव क्रमेण समिध आदधातीत्यर्थः । तत्र समिदसीत्येतावता मन्त्रेण प्रथमां, समिदसि समिद्धो मे अग्ने दीदिहीति

(१) कर्मप्र० १. ९. २२. (२) १. ५. ३. ७.

मिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमिति ॥ ३० ॥ वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥ ३१ ॥ १४ ॥

द्वितीयाम्, समिद्धा ते अग्ने दीद्यासमिति तृतीयाम्। अथवा सहैव तिस्रस्तिस्रः समिधः सर्वेष्वग्निषु आदधाति, तदा समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समिद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्येतावता मन्त्रेण।

ततो यजमानः पूर्वोक्तेन वात्सप्रेणाग्नी उपतिष्ठते न वा। अथवा वात्सस्थाने भूर्भुवः स्वरित्यनेनैवाहवनीयं गार्हपत्यं चोपतिष्ठते, पूर्वमाहवनीयं ततो गार्हपत्यमिति। ततः पुनराहवनीयं तूष्णीमुपस्थाय तत्समीपे क्षणमुपविशति, इन्द्रायाहवनीयाय नम इति चाह। तत उत्थाय गार्हपत्यस्य समीपे शयीत, उपविशति वा यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नम इति चाहेति। ततोऽध्वर्युः पूर्वपर्युक्षणक्रमेण सर्वेषामग्नीनां पर्युक्षणं करोति। ततो यजमानो वाचं विसृज्य विद्युदसीत्यप (४.१५.५) आचामति। पत्न्यपि तूष्णीमाचामति। ततो यजमानो यथाप्रविष्टं निष्क्रामति।

तत्र यद्यपराग्नी अन्तरेण प्रविष्टस्तदाऽऽहवनीयं प्रदक्षिणीकृत्यापराग्नी दक्षिणेनैव प्रत्यङ् निष्क्रामति। तत्र निष्क्रमणं कुर्वन् नडाय नैषिधायान्वाहार्यपचनाय नम इति मनसा दक्षिणाग्निमुपस्मरेत्। तत आवसथ्येऽग्नौ होमं कुर्यात्। ततो वैश्वदेवम्।

तदुक्तम्—

"होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद् विचक्षणः।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित्पुरा जगुः" ॥

तथा—

"पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदभावतः।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसौ" ॥

तथा—

"पालाशखदिराश्वत्थशम्युदुम्बरजा अपि।
अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुरि"ति ॥

होमद्रव्याण्याह कात्यायनः—

"तैलं दधि पयः सोमो यवागू रोचनं घृतम्"।
तण्डुला मांसमापश्च दश द्रव्याण्यकामत" इति(१)

इति सायं होम उक्तः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थस्य चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

---

(१) कर्म प्र.४,१९,३६

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ १ ॥ अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥२॥ पत्नी च यथादेशम् ॥३॥ अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानꣳ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति ॥ ४ ॥ वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्यु-

---

अथ प्रातर्होमे विशेष उच्यते । यजमानेनोद्धरेत्युक्ते अनुदिते प्रातरग्निहोत्रहोमार्थं गार्हपत्यादितराग्नेरुद्धरणम् । अनुदित एव सन्ध्यामुपास्य होमः कर्तव्यः । य एव रात्रौ सञ्चरो गृहीतः स एव प्रातरिति सम्प्रदायः । पर्युक्षणं प्राक्संस्थमेव । धाराऽपि पाक्संस्थैव । न सायंहोमवत्प्रत्यक्संस्थमेतद्द्वयम् । उन्नेष्यामि इत्यस्य स्थाने उन्नयामीति वक्तव्यम् । सूर्यं ज्योतिषं त्वेत्याहवनीये समिदाधानम् । सूर्यो ज्योतिरिति पूर्वाहुतिहोममन्त्रः । सजूर्देवेनेत्यत्रं वा उषः सूर्यपद्युक्तः । अथ वोषसेत्यस्य स्थाने अहूनेन्द्रवत्येति प्रातः प्रयोज्यम् । ब्रह्मवर्चसकामस्य सूर्यो वर्च इति वा, इति चत्वारो मन्त्रविकल्पाः प्रातः पूर्वाहुतौ । इदं सूर्यायेत त्यागः । स्रुगग्रस्योपरिमार्जनं प्राक्संस्थमेव वारद्वयमपि । समिदसीति समिदाधानम् । भूर्भुव इत्युपस्थानं तु प्रातर्न भवत्येव । केवलं तूष्णीमाहवनीयस्योपस्थानं तत्समीपे आसनं च इन्द्रायाहवनीयाय नम इति च ।

ततो गार्हपत्यं प्रति गत्वा तत्समीपे शयनमासनं वा । यमाय राज्ञ इति च । ततः प्राक्संस्थमेव पर्युक्षणं वाचं विसृज्याचमनम् । अतीत्य निष्क्रामतो दक्षिणाग्नेर्मनसा ध्यानम् । ततो भोजनात्प्राक् सभ्यसमीपे मुहूर्त्तमुपविश्य अनश्नते साङ्गमनाय सभ्याय नम इति वदेत् । ततः सर्वाग्निभ्यो भस्मोद्धृत्य यत्र राशी कृतो भवति तत्समीपं गच्छेत् । असते पांसवाय भस्मोद्धापाय नम इति च वदेत् । "अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्" इति श्रुतेः (२-३.२.५) । भस्मोद्धृतमुपेयादिति सूत्राच्च (४.१५.३४) । तत आवसथ्येऽग्नौ प्रातर्होमं कुर्यात् ।

अथ सायंप्रातर्होमे वैकल्पिकं सञ्चरान्तरमुच्यते ॥

उत्तरतः सकाशात्पूर्वेणाहवनीयं प्रदक्षिणमागत्य दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन प्रत्यङ्गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परीत्य स्वस्थाने आगत्योपविश्याचामति । अथवोत्तरतः सकाशादाहवनीयं पूर्वेण दक्षिणाग्निं गार्हपत्यं च दक्षिणेन गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परीत्य अप-

दासि वृश्च मे पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे वृतामिति ॥ ५ ॥ उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ६ ॥ प्राक्सण्स्थऽ समित्पर्युक्षणं धारा चोभयत्र वा ॥ ७ ॥ अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ८ ॥ रात्र्युषसाऽह्नेति वा ॥ ९ ॥ ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ १० ॥ प्रथमाऽस्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ११ ॥ तमोऽभ्य-

राज्योरन्तरेण प्रत्यङ् निष्क्रम्य स्वस्थाने गत्वोपविश्याचामति । होमान्ते च यथाप्रविष्टं निष्क्रमणम् । एतमग्निहोत्रे वैकल्पिकं सञ्चरचतुष्टयमुक्तम् ।

अथाग्निहोत्रहोमस्य काम्याः काला उच्यन्ते—

स्वर्गकामस्यास्तमितमात्रे उदयसमीपे च होमकालः । आयुष्कामस्य सायमन्धकारागमे प्रातरन्धकारे विगच्छति होमकालः । पशुकामस्य सायं पशुषु ग्राममध्ये समागतेषु प्रातर्ग्रामादनिष्क्रान्तेषु होमकालः । श्रीकामस्य सर्वस्मिल्लोके सुप्तेऽप्रबुद्ध एव प्रातर्होमकालः । सायंहोमकालस्तु श्रीकामस्य प्रकृत एव । निष्कामस्य तु—

"यावत् सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
न च लोहितिमाऽपैति तावत्सायं तु हूयते" इत्यादि (१) ।

अथ काम्या अग्न्यवस्था अभिधीयन्ते—

यो राजा प्रजाभ्यो बलात्कारेण प्रजा हत्वेवान्नादिकं ग्रहीतुमिच्छति तस्य प्रथमत एव समिद्धे धूममिश्रेऽग्नौ होमः । यो राजा प्रजा बलेन गृहीत्वेवोपरुध्यैव ताभ्योऽन्नादिकं ग्रहीतुमिच्छति तस्याति बहुलज्वालायुक्ते प्रदीप्ततरेऽग्नौ होमः । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां श्रीकामानां यशस्कामानां वा प्रदीप्ततमेऽग्नौ होमः । यो मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नादिकं ग्रहीतुमिच्छति तस्य ज्वालापसरणे जायमाने होमः । यो ब्रह्मवर्चसकामस्तस्य चाकश्यमानेषु देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु होमः। निष्कामस्य तु समिद्धतमे एव होमः । "यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयादि"ति श्रुतेः (१.५.३.७) ।

अथ काम्यानि होमद्रव्याण्युच्यते—

स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति । ग्रामकामो यवाग्वा, बलकामस्तडुलैः ।

(१) कमपु. १.९.३ ।

ये सायं जुहुयाद्धूयति प्रातरायुष्कामस्य ॥ १२ ॥ अन्तः पशौ पशुकामस्य सायंप्रातः ॥ १३ ॥ शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥१४॥ प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहसाऽन्नमत्स्यतः ॥ १५ ॥ भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा ॥ १६ ॥ प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य ॥ १७ ॥ अर्चिःप्रत्य-

---

"व्रीहिश्यामाकनीवारा यवगोधूमशालयः ।
एतेषां तण्डुला होम्या यावनालाः प्रियङ्गवः ।"

इन्द्रियकामो दध्ना । तस्य दध्नोऽधिश्रयणाभावः, तण्डुलानां च । यवाग्वां ते चोदकासेकपुनरवज्योतनवर्जितं सर्वं भवति । तेजस्कामो घृतेन जुहोति । एतेषां प्रागुक्तानां कालानामग्न्यवस्थानां होमद्रव्याणां च मध्ये एकैकेन कालादिनाऽङ्गेन सम्वत्सरं होमे कृते उक्तफलसिद्धिः । सायं प्रातर्होममात्रेण वा । तत्राग्न्यवस्थानां सम्वत्सरनियमो नान्येषाम् ।

अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनं कर्तव्यम् । अयं प्रवेशने सदा नियमः । सर्वदा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् । अध्वर्युणा वा होमयेत् । तत्र स्वयं होमपक्षे उन्नयने उद्धरणे च प्रैषाभावः । अन्यत्समानम् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां च नियमेन स्वयं होमः कर्तव्यः ।

तदुक्तम्—

"सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमं समाचरेत् ।
स्वयंहोमे फलं यत्स्यान्न तदन्येन जायते" ॥

किन्तर्ह्यन्येन हुते फलमित्यपेक्षिते स एवाह—

"होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु ।
हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धं प्रपद्यत" इति ॥

तथा—(१) "ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतरेव हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु" ॥

विट्पतिर्जामाता । अन्यत्प्रसिद्धम् ।

स्मृत्यर्थसारे—

"यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।
ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥
एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव तु ।

---

(१) कर्म प्र. १.९.३ ।

वाये (ज्वालापसरणे) मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥१८॥ अङ्गारेषु-चाकृश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥१९॥ पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ २० ॥ यवाग्वा ग्रामकामः ॥ २१ ॥ तण्डुलैर्बलकामः ॥ २२ ॥ दध्नेन्द्रियकामः ॥२३॥ अनधिश्रयणं च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ २४ ॥ घृतेन तेजस्कामः ॥ २५ ॥ संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥ २६ ॥ सायंप्रातर्वा ॥ २७ ॥ दक्षिणेन (द्वारेण) प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ २८ ॥ सायंप्रातराहवनीयस्यासनो-

---

पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणक्रियामि"ति ॥

"न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद् वेदपारगः ॥

प्रोषितेऽप्यथवाऽशक्ते स्वामिन्यनधिकारिणि ।
पुत्रो भ्राताऽथवा पत्नी शिष्यो वा जुहुयादिति ॥

सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेद्वेति योजयेत् ॥

जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।
शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

शिवविष्ण्वर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।
स तत्कर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।
होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ॥

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनादि"

त्यादिवचनात्सूतके मृतके च तत्कालं स्नात्वा श्रौतस्मार्त्तहोमः स्वयं शुष्कान्नेन फलादिना वा कर्त्तव्यः, दुग्धदध्यादिना त्वसगोत्रेणैव कारयितव्यः ।

परस्थाने ॥ २९ ॥ शय्याऽऽसनं वा गार्हपत्ये ॥ ३० ॥ संवृजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् (उपतिष्ठते) ॥ ३१ ॥ अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं सभासनं सभ्यस्य ॥ ३२ ॥ भस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३३ ॥ स्वयं वा जुहुयात् ॥३४॥ उपवसथे नियमः ॥ ३५ ॥ १५ ॥

"न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्" ॥

शङ्खोऽपि ।

"अग्निहोत्राद्यर्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचमि"ति ।

"सुहुतान्यग्निहोत्राणि नयन्ति परमां गतिम् ।
अत्र स्वर्गश्च मोक्षश्च यो यथा गन्तुमिच्छति" ।
"सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।
असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका ॥
असंनिधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ।
उन्मादे प्रसवे चार्त्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥
सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिरि"ति ॥

तथा चापस्तम्बः ।

"प्रवसन्विहाराभिमुखो याजमानं जपति प्राचो विष्णुक्रमान् क्रामती"ति ।

गण्डनः—

"त्यागं तु सर्वथा कुर्यात्तत्राऽप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत्" ॥ १५ ॥

इति चतुर्थस्य पञ्चदशी कण्डिका समाप्ता ॥ १५ ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्संम्राट्स्थपतित्रिंशत्क्रतुकृन्महायाज्ञिक श्रीप्रजापतिसुतेन याज्ञिकदेवेन कृतायां कात्यायन सूत्रपद्धतौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १ ॥ वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥ वैश्वानरो द्वादशकपालश्च रुरुत्तरः ॥ ३ ॥ आग्नेयः, सौम्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा, सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः

अथ चातुर्मास्यानां पद्धतिर्लिख्यते ।

तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । तेषां प्रारम्भः फाल्गुन्यां पौर्णमास्याम् । शाखान्तराच्चैत्र्यां वैशाख्यां वा । तत्र पौर्णमास्यामिच्छयाऽन्वारम्भणीया । इच्छया वैश्वानरपार्जन्येष्टिः । तत्र वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशः पार्जन्यश्चरुरिति द्वे हविषी भवतः ।

उद्धरणादिकर्मापवर्गान्ते विशेषः । वैश्वानरपार्जन्येष्ट्यर्थमित्युद्धरणे । वैश्वानरपार्जन्येष्ट्याऽहम् इति वरणे । पात्रासादने द्वादश कपालानि । एका चरुस्थाली, दक्षिणाऽन्वाहार्य एव । विंशतिरिध्मकाष्ठानि । एका पुरोडाशपात्री । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् । यवमयपुरोडाशपक्षे नानाबीजधर्मा उक्ताः । ग्रहणे-अग्नये वैश्वानराय जुष्टं गृह्णामि । प्रोक्षणे-अग्नये वैश्वानराय त्वा जुष्टम्, पर्जन्याय त्वा जुष्टमिति । व्रीहिमयपुरोडाशपक्षे कणान्ते विभाज्यालम्भः । इदमग्नेर्वैश्वानरस्य । इदं पर्जन्यस्य । प्राणदाने-अग्निं वैश्वानरं गच्छ । पर्जन्यं गच्छ । इदमहं सप्तदशेन वज्रेणेत्यवबाधने ।

उत्तमे प्रयाजे—इदमग्नये सोमायाग्नये वैश्वानराय पर्जन्याय देवेभ्य इत्यादि । प्रधानयागे—अग्नये वैश्वानरायानुब्रूहि, अग्निं वैश्वानरं यज, इदमग्नये वैश्वानराय । पर्जन्यायानुब्रूहि, पर्जन्यं यज, इदं पर्जन्याय । ततः स्विष्टकृदादि । प्राशित्रचतुर्द्धाकरणायुभयोः सर्वम् । न्यूहने-अग्नेर्वैश्वानरस्य पर्जन्यस्योज्जितिम् । अग्निर्वैश्वानरः पर्जन्यस्तमपनुदतामिति । प्रस्तरत्यागे-इदमग्नये सोमायाग्नये वैश्वानराय पर्जन्याय देवेभ्य इत्यादि ।

एवं पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिष्टिं कृत्वा प्रतिपदि प्राक्पौर्णमासाद्वैश्वदेवं पर्व भवति । तत्राष्टौ हवींषि भवन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपालः, सौम्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा उपांशु, सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः पुरोडाशः, मारुतो वा, वैश्वदेवी पयस्या उपांशु, द्यावापृथिवीय एककपाल उपांशु । अत्र प्राचीनप्रव-

प्रपिष्टानाम् ॥४॥ द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात् ॥५॥ अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥ सौमापौष्णगदर्शना- च ॥ ७ ॥ अपिष्टो वा देवताऽन्यत्वात् ॥ ८ ॥ सोमा- पौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥ एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥ मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ ११ ॥ मारुतो वा ॥ १२ ॥ वै- श्वदेवी पयस्या ॥१३॥ द्यावापृथिवीय एककपालः ॥१४॥

णायां भूमौ कर्म कर्त्तव्यम्। पूर्वं पत्नीयजमानावहते वाससी परिदधाते ।

तत ऋत्विजां वरणम् । अमुकगोत्रामुकशर्म्मन् प्रथमजगवद्दक्षिणे- नैष्टिकेन वैश्वदेवपर्वणाऽहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वं ब्रह्मा, होताऽध्वर्युराग्नीध्रो भवेति प्रत्येकं वरणम् । ततो यथासम्भवं तानर्चयेत् ।

ततोऽध्वर्युः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमाहवनीयदक्षिणाग्न्योरैष्टिकवैश्व- देवपर्वार्थमिति विहरणं करोति । ततोऽग्न्यन्वाधानम् । ततः शाखाच्छे- दः । सन्नमनम् । शाखापरिवासनं तूष्णीम् । शाखामूलान्मन्त्रेणोपवेष- करणम् । शाखायां पवित्रबन्धनं च । वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणं, विश्वेभ्यो देवेभ्यो भागमिति विशेषः । शाखोपगूहनम् । पडासनोप- कल्पनम् । ब्रह्मवरणम् । गोत्र शर्मन्नैष्टिकवैश्वदेवपर्वणाऽहं यक्ष्ये तत्र भूपत इति विशेषः । व्रतग्रहणमत्र वा । प्रणीताप्रणयनम् । परिस्तरणम् ।

पात्रासादने—शूर्पाग्निहोत्रहवणि, स्फ्यकपालम्, तत्र कपालान्यष्टा- विंशतिश्चतुर्विंशति वा,चरुस्थाल्यस्तिस्रः । शम्या कृष्णाजिनम् । उलूख- लमुसलम् । दृषदुपलम् । पात्री धान्यम् । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे । शाखो- पवेषः । संयवनोदकम् । स्थाली, आज्यं, वेदश्च, दोहनचतुष्टयम् , दक्षि- णार्थं ऋषभः । उदकतृणमश्निः । विंशतिकाष्ठक इध्मः, कुशप्रस्वः प्रस्तरो- पसन्नद्धं त्रेधा बर्हिः । तत्र पूर्वं त्रीन्पूलकानेकैकेन सन्नहनेन पृथग्बद्ध्वा प्रस्तरमपि पृथग्बद्ध्वा पुनस्तान् सप्रस्तरान् त्रीनपि दर्भपूलकान् महता एकेन संहननैनेकत्र बध्नीयात् । स्रुवो जुहूः उपभृत् ध्रुवा च । द्वे प्राशित्र- हरणे, श्रतावदानं मेक्षणं च । चतस्रः पात्र्यः योक्त्रं यूनकुशाश्च, पञ्च प- रिधयः । वाजिनभाण्डम्, मन्थनचतुष्टयं-तत्राधरारणिः, प्रमन्थः शकलं, द्वे तृणे, कुशास्तीर्णं पीठम् । इडापात्री षडवत्तं च । अन्तर्द्धानकटः, पूर्णपात्रं, कर्मापवर्गो च । क्षुरचतुष्टयं पञ्च । तत्र क्षुरः नवकुशतृणानि, श्येणी शलली, आपश्चेति क्षुरचतुष्टयम् ।

ततः स्फ्योपहितपात्रीकरणम्,शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादम्, वाग्यमनम्,

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥ प्राचीनप्रवणे ॥१६॥ अहतवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥ ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥ त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥१९॥ कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥२०॥ आसाद्याग्निमन्थनम् ॥२१॥ अग्नेर्जनित्रमि-

---

प्रतपनं, गमनं पात्रीविले जपः, नानाबीजपक्षे उरु वातायेत्युभयोः प्रेक्षणम्। उभयोरपद्रव्यमादाय तन्त्रेण निरसनम्। अन्यतरस्मिन्नपद्रव्यमादाय तन्त्रेण निरसनम्। अन्यतरस्मिन्नपद्रव्याभावे तस्याभिमर्शनम्। उभयोरपद्रव्याभावे पृथक् पृथक् तन्त्रेणाभिमर्शनम्। ततो यच्छन्तामित्यालम्भनं भेदेन। ग्रहणे अग्नये जुष्टम्। सोमाय जुष्टम्, चरुः। सवित्रे जुष्टम् पुरोडाशः। सरस्वत्यै जुष्टम् चरुः। पूष्णे जुष्टं, पिष्टानां चरुः। मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यो जुष्टम्, पुरोडाशः। अथवा मरुद्भ्यो जुष्टम् इति देवताविकल्पः। द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टं, पुरोडाशः। एवं सप्त हवींषि गृहीत्वा भूताय त्वेति भेदेन शेषाभिमर्शनं कुर्यात्। प्राङ्गीक्षणम्। उत्थानम्। उत्तरतो गमनम्। हविरासादनम्। पवित्रकरणम्। प्रोक्षण्युत्पवनम्। सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गनम्। प्रोक्षणीनामेव प्रोक्षणम्।

ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीति प्रैषः। प्रोक्षेत्यनुज्ञातः। अग्नये त्वा जुष्टम्। सोमाय त्वा जुष्टम्। सवित्रे त्वा जुष्टम्। सरस्वत्यै त्वा जुष्टम्। पूष्णे त्वा जुष्टम्। मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यस्त्वा जुष्टम्। अथवा मरुद्भ्यस्त्वा-जुष्टम्। द्यावापृथिवीभ्यां त्वा जुष्टम् इति हवींषि प्रोक्ष्य दैव्यायेति सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति। ततोऽसञ्चरे प्रोक्षणीनां निधानम्।

कृष्णाजिनादानम्। अवधूननम्। प्रत्यग्ग्रीवस्यास्तरणम्। सव्याशून्ये उलूखलनिधानम्। पुरोडाशसम्बन्धिनां यवानामावपनम्। मुसलादानम्। मुसलावधानम्। कण्डनादि, फलीकरणान्तं कण्डनम्। तुषास्तु तावत् स्थाप्यन्ते। ततश्चरुसम्बन्धिनां व्रीहीणां मन्त्रेणोलूखल आवपनम्। स इदमिति मुसलावधानम्। अस्मिन्नवसरेऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः। वितुषीकरणम्। शूर्पमात्तमेव। प्रति त्वेति हविरुद्वपनादि, स्थापितान् पूर्वांस्तुषानेकत्र कृत्वा सहैव तुषनिरसनम्। पाङ्शामोप्याभिमन्त्रणादिकणनिधानान्तम्। व्रीहिमयपुरोडाशपक्षे पुरोडाशार्थांश्चरर्थांश्च तण्डुलान् विभज्य तेषामालम्भनम्। इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुतां स्वतवसां द्यावापृथिव्योश्च। इदं सोमस्य सरस्वत्याश्च।

ततोऽग्नीधः कपालोपधानम्। अध्वर्योः पेषणम्। आग्नेयस्याष्टौ कपालानि। तत एकं चरुस्थानं परिशिष्य सावित्रस्याष्टौ द्वादश वा कपा-

ति शकलमादाय वेद्यां करोति ॥ २२ ॥ वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्॥२३॥ उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः॥२४॥ आयुरसीत्युत्तरयाऽऽज्यस्थालीᳫँ सᳫँस्पृश्य पुरूरवा

लानि । ततश्चरुस्थानद्वयम् । ततो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्त कपालानि । तत्रोत्तरत एकम् । ततः पयस्यास्थानम् । ततो द्यावापृथिवीयस्यैकं कपालम् । तच्च पाणिमात्रम् । तत्र तपसा तप्यस्वेत्यभ्यूहनम् । उपसर्जन्यधिश्रयणम् । यजमानस्याज्यनिर्वापः । वेदबन्धश्च ।

प्रोक्षणान्ते उपसृष्टादिपरिक्षालनान्तो दोहः । तत ईक्षणादि । नानाबीजे उभयोरीक्षणम् । ईक्षणानन्तरं पूष्णः पिष्टानि पृथक्कृत्यालम्भः । इदमग्नेः सवितुर्मरुतां स्वतवसां द्यावापृथिव्योश्च । इदं पूष्णः । पिष्टानि पृथक्कृत्यालम्भः इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः । ततः पात्र्यां पिष्टान्योप्य चरुपक्षे पवित्रं कृत्वा अध्वर्योः संवापः । त्रिः प्रक्षालनम् । पूषचरोः पिष्टानां स्थाल्यामावापः । प्रक्षालनाभावोऽर्थलोपाद्विरोधाच्च । तत उपसर्जन्यानयनादि । सर्वचरुषु भेदेनोपसर्जनीनां निनयनं क्रमेण ।

ततः पिष्टसंयवनम् । विभज्यालम्भः । इदमग्नेः, इदं सवितुः, इदं मरुतां स्वतवसाम्, इदं द्यावापृथिव्योः । सावित्रः पुरोडाशो महान् कार्यः । "स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवती"ति श्रवणात् (२.१.४.) । ततः सर्वेषां क्रमेणाधिश्रयणादि । चरूणां प्रथनाद्भिरभिमर्शनयोरभावः । पयोवर्जं पर्यग्निकरणम् । श्रपणं, चरूणामधस्ताच्छ्रपणदानम्, नोपरि । पयस्यायाश्च । तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपः । मा भेरित्यालम्भः । शृताभिवासनं पुरोडाशानामेव, न चरूणाम् ।

आप्त्योदकनिनयनम् । वेदिमानादि प्राणदानान्ते विशेषः । सर्वाणि संनहनानि विसृज्य दक्षिणश्रोणौ निधेयानि । शृतावदानानन्तरं मेक्षणस्य सम्मार्गप्रतपने । ततो वाजिनभाण्डस्य सम्मार्गः । केचिदस्य संमार्गं नेच्छन्ति, उपदेशातिदेशाभावात् । तत्रस्थाभिघारमदत्वा दत्वा वा वाजिनानपेक्षः । ततोऽभिघारादिः । प्राणदाने-अग्निं गच्छ, सोमं गच्छ, सवितारं गच्छ, सरस्वतीं गच्छ, पूषणं गच्छ, मरुतः स्वतवसो गच्छ, विश्वान्देवान् गच्छ, द्यावापृथिव्यौ गच्छ, वाजिनो गच्छेति । प्राणदानानन्तरं द्यावापृथिवीयस्याज्येनान्ताच्छादनम् । उत्करे वाजिनस्यासादनम्, आलम्भश्च । हवींष्यासाद्यालभ्यात्मानमालभ्यापः स्पृष्ट्वाऽग्निमन्थनं करोति ।

तत्राग्नेर्जनित्रमसीति (५. ३.) शकलं गृहीत्वा तूष्णीं वेदिमध्ये उदगग्रं निदधाति । तत आयुरसीति (५. २) प्रमन्थमुखेन स्थालीस्पर्श·

इत्यभिनिधानं तया ॥ २५ ॥ ॥ १ ॥

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥१॥ मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ जाते जाता-

---

ऽयं स्पृष्ट्वा पुरूरवा इति (५. २) तीर्थस्योपरि प्रमन्थं निदधाति । ततश्चात्रकीलकस्योपर्योविलीमुदगग्रां निधाय कश्चिदन्यो यन्त्रं धारयति॥१॥

इति पञ्चमस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

ततश्चात्रं नेत्रेण त्रिरुद्वेष्टय अध्वर्युरग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति होतारं प्रत्युक्त्वा गायत्रेणेति (५. २) प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणं मन्थति । तत ऊर्ध्वं प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं चाग्निजन्मपर्यन्तं मन्थति । अग्नौ जाते जातायानुब्रूहीति होतारं प्रेष्य भवतं न इत्याहवनीये (५. ३) ऽग्निं प्रक्षिपति । ततः समिधमाधाय तस्मिन्प्रक्षिप्तेऽग्नौ अग्नावग्निरिति (५. ४) मन्त्रेण स्थाल्याः सकाशाद् गृहीत्वा स्रुवेणाज्यं जुहोति । इदमग्निभ्याम्।

तत एहि होतरित्यामन्त्रणादि । इदमहं सप्तदशेनेत्यववाधनम् । नव प्रयाजाः । चतुर्थसप्तमयोः समानयनम् । चतुर्णां प्रयाजानां त्यागा अनुमन्त्रणानि च प्रकृतिवत् । पञ्चमप्रयाजे इदं द्वाभ्यः । पञ्च मम न तस्येति, अन्नादो भूयासमिति चानुमन्त्रणं पञ्चमादीनां नवमपर्यन्तानां सर्वेषाम् । षष्ठे इदमुषासानक्ताभ्याम् , सप्तमे इदं दैव्याभ्यां होतृभ्याम्, अष्टमे इदं तिसृभ्यो देवीभ्यः, नवमे इदमग्नये सोमाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो वाजिभ्यश्च न मम। पञ्च ममेत्यादि पूर्ववत् । प्रत्येत्य वाजिनान्तानां हविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणम् । आज्यभागौ ।

प्रधानयागे–अग्नयेऽनुब्रूहि । अग्निं यज, इदमग्नये १ । सोमायाऽनुब्रूहि, सामं यज, इदं सोमाय २ । सवित्रे उपांशु, अनुब्रूहि सवितारम् उपांशु, यज, इदं सवित्रे ३ सरस्वत्या अनुब्रूहि, सरस्वतीं यज, इदं सरस्वत्यै, ४ । पूष्णेऽनुब्रूहि पूषणं यज, इदं पूष्णे। ५ मरुद्भ्यः स्वतवोभ्योऽनुब्रूहि । मरुतः स्वतवसो यज इदं मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यः । अथवा मरुद्भ्योऽनुब्रूहि मरुतो यज इदं मरुद्भ्यः । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि, विश्वान्देवान् यज, इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः ७ द्यावापृथिवीभ्यामनुब्रूहि, द्यावापृथिव्यौ यज, इदं द्यावापृथिवीभ्याम् ८ । द्यावापृथिवीय-

येति ॥ ३ ॥ प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥४॥ भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ५ ॥ अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण

सर्वहुतः कार्यः । अपर्यावर्तनं च (४.६.४.) अग्नये स्विष्टकृत इत्यादि । सप्तकपालस्य पयस्यायाश्च चतुर्द्धाकरणभागाभावः । अन्येषां सर्वं भवति।

समस्य मार्जनम् । दक्षिणालम्भे ऊर्गसीत्यस्य स्थाने प्रथमजो गौर· सीत्यूहः । अस्यौष्ट्रिकवैश्वदेवपर्वणः समृद्ध्यर्थं प्रथमजं गां दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि । ब्राह्मणा अयं वः प्रथमजो गौः प्रतिगृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्विति प्रतिग्रहमन्त्रः ।

अनुयाजा नव । तत्र चतुर्थे सप्तमे चोपभृतः समानयनम् । प्रथमस्य पूर्वार्द्धे होमः । इदं देवाय बर्हिषे १ । द्वितीयप्रभृतीनां नराशंसान्तानां मध्ये होमः । अन्यस्य पश्चाद्धोमः । द्वितीये इदं देवीभ्यो द्वार्भ्यः २ । इदं देवीभ्यामुषासानक्ताभ्याम् ३ । इदं देवीभ्यां जोष्ट्रीभ्याम् ।४। इदं देवीभ्यामूर्जाहुतिभ्याम् ५ । इदं देवाभ्यां दैव्याभ्यां होतृभ्याम् ६ । इदं देवीभ्यस्तिसृभ्यो देवीभ्यः ७ । इदं देवाय नराशꣳ० साय ८ । इदं देवायाग्नये स्विष्टकृते ९ ।

ततो धारानुयाजः । इदं देवेभ्यः । स्रुचोरासादनम् । व्यूहने—अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णो मरुतां स्वतवसाम् अथवा मरुतां विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरुज्जितिम० । अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसः अथवा मरुतः विश्वे देवा देवापृथिव्यौ तमपनुदन्तु । उपांशुदेवतानामुपांशूच्चारणम्, अन्येषामुच्चैः । प्रस्तर होमे—इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यः अथवा मरुद्भ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय वाजिभ्यश्चेति । सहशाखया प्रस्तराऽनुप्रह· रणम् । ततस्तृणं प्रास्यात्मानमालभ्यापः स्पृष्ट्वा वाजिनेन यागः कार्यः ।

तत्र वेदिमध्ये जुहूं निधाय वाजिनस्थालीमुखेनैव बर्हिषि स्कन्दनं कुर्वन् जुह्वां वाजिनस्य निनयनं करोति । ततोऽनुवाचनम् । वाजिभ्यो· ऽनुब्रूहीति । तत उत्थायातिक्रम्याश्राव्य वाजिनो यजेति प्रैषः । अग्नेः पूर्वार्द्धे होमः । "स वै प्रागेवाग्ने जुहोति" इति श्रुतेः (२.४.४.२३) । अनु वषट्कारेऽपि पूर्वार्द्धे एव होमः । "स वै प्रागेव जुहोतीति श्रुतेः" (२.४.४.२३) ।

तत उत्तरत उपविश्य स्रुक्स्थेन वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति- दिशः स्वाहा, अग्नेः पूर्वभागे, इदं दिग्भ्यः । प्रदिशः स्वाहा, दक्षिणतः,

॥६॥ नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥७॥ वरुणप्रघासा महा-विश्च ॥८॥ त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुवि-दो, यज्ञ यज्ञ,मेष त इति ॥९॥ पशौ च ॥ १० ॥ यॉ २॥ आवह इति वा पशौ ॥११॥ एकं वा वैश्वदेवे ॥१२॥ प-र्वसंस्थासु वपनं वा प्रागन्त्यात् ॥१३॥ अपरेण दक्षि-णाग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दतु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥१४॥ श्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध

इदं प्रदिग्भ्यः । आदिशः स्वाहा, पश्चात्, इदमादिग्भ्यः । विदिशः-स्वाहा, उत्तरतः इदं विदिग्भ्यः । उद्दिशः स्वाहा, अग्निमध्ये, इद-मुद्दिग्भ्यः । दिग्भ्यः स्वाहा, पूर्वार्द्धे, इदं दिग्भ्यः ।

ततो बहिर्गत्वा स्रुच्यवशिष्टं वाजिनशेषं भक्षार्थं हस्ते कृत्वा होतर् अध्वर्यो उपह्वयस्व ब्रह्मन्नु० अग्नीदु० यजमानोपह्वयस्वेत्येवं कर्मसम्बन्धि-भिर्नामभिरेतान् पृष्ट्वा उपहूत इति तैरनुज्ञातो भक्षयति ।

ततोऽध्वर्युर्वाजिनमादायैवमेव होतारं ब्रह्माणमग्नीधं यजमानं च पृष्ट्वा ऋतूनां त्वा वाजिनमिति मन्त्रेण वाजिनशेषं भक्षयति । वाज्यहं वाजिनस्येति वा । वाजे वाजीति वा । ततो ब्रह्मा होतारमध्वर्युमग्नीधं यजमानं च पृष्ट्वा भक्षयति । ततोऽग्नीद्धोतारमध्वर्युं ब्रह्माणं यजमानं च पृष्ट्वा भक्षयति ।

ततो यजमानो वाजिनं हस्ते कृत्वा होतारमध्वर्युं ब्रह्माणमग्नीधं च पृष्ट्वा ऋतूनामिति भक्षयति । मन्त्रास्तु सर्वेषां पूर्वोक्ता एव ।

अथवा यजमानः प्रथमो भक्षयति उत्तमश्च । अस्मिन्पक्षे सर्वैर्यज-मानः पूर्वं पश्चाच्च वारद्वयं प्रष्टव्यः । यजमानोपह्वयस्व, होतरुपह्वय-स्वेत्येवम् ।

ततः संवदस्वेत्यादि । स्रुग्विमोकानन्तरं वा वाजिनयागः । परि-धिभिः सहोपवेषहोमः । एकं समिष्टयजुः त्रीणि वा । अस्मिन्पक्षे देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञमेष त इति त्रयाणां क्रमेण मन्त्राः । इदं वाताय, इदं यज्ञाय, इदं यज्ञपतय इति क्रमेण त्यागाश्च । नमः कृतायेति ।

कर्मापवर्गान्ते वपनं वा । तत्र वपनपक्षे दक्षिणाग्निमपरेण प्राङ्मुखं यजमानमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखो यजमानस्य दक्षिणं गोदानं मस्तकस्य

इति ॥ १५ ॥ त्र्यायुषमिति यजमानो जपति ॥ १६ ॥ शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति वपति ॥ १७ ॥ एवं पश्चादुत्तरतश्च ॥१८॥ गृहेषु पौर्णमासः स-मारूढ-निर्मथितयोस्तथा चेत् ॥ १९ ॥ प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ २० ॥ एकेऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्यृतुजा-योपायी ॥ २१ ॥ मांसस्त्र्यनृतानि वर्जयेदुदकाभ्यवा-यं च (उदकप्रवेशं च) प्रागवभृथात् ॥ २२ ॥ ॥ २ ॥

दक्षिणं प्रदेशं सवित्रा प्रसूता (पा० २.१) इत्यनेनाद्भिरार्द्रं करोति । ततस्त्रेण्या शलल्या कातपयान् केशान् पृथक्कृत्य त्रीणि कुशतृणान्यन्तर्द-धाति ओषध इति । ततस्त्र्यायुषमिति (३.६२) यजमानो जपति । ततः शिवो नामेति (३.६३) ताम्रर (३.१.) चितं क्षुरमादाय निवर्त्तयामीति (३.६२) केशांश्छिनत्ति । एवं पश्चात्, एवमेवोत्तरतः । तत्र त्र्यायु-षमिति । (३.६२) जपस्य क्षुरादानस्य चाभावः । ततो नापितो वपन करोति । ततः शतं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

"चातुर्मास्येषु च चत्वारि शतं शतं पर्वणि पर्वणी"ति परिशिष्टात् । अस्यैष्टिकवैश्वदेवपर्वणः समृद्ध्यर्थं यथासम्पन्नेन तृप्तिपर्यन्तभोजनपर्या-प्तेनान्नेन शतं ब्राह्मणानहं तर्पयामीति सङ्कल्पः ।

ततः सद्यःपक्षेण पौर्णमासेष्टिः । ततः पक्षादिकर्म. ततो वैश्वदेवादि नित्यं कर्म । ततो भोजनम् । अहतवाससां वरुणप्रघासार्थं यत्नेन रक्ष-णम् । नाशादावन्ये अप्यहते ग्राह्ये । प्रजाकामस्यापि केवलं वैश्वदेवं पर्व भवतीति केचित् । नेत्यपरे ।

अथ यजमानश्चातुर्मास्यस्य समाप्ति यावत् भूमौ प्राक्शिराः शयीत । मध्वश्नीयात् । ऋतुकाले स्त्रियं गच्छेदेव । मांसं नाश्नीयात् । अनृतौ स्त्रियं न गच्छेत् । अनृतं न वदेत् । वरुणप्रघासावभृथपर्यन्तमुदक-मध्ये प्रवेशमपि वर्जयेत् ॥

(इति याज्ञिक श्रीदेवकृत पद्धतौ वैश्वदेवपर्व समाप्तम्) ॥ २ ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

आषाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योद्वसाय निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ १ ॥ पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषभृष्टयवानां करम्भपात्रकरणम् ॥ २ ॥ यावन्तो यजमा-

---

अथ वरुणप्रघासा लिख्यन्ते । ते च फाल्गुन्यां प्रारम्भपक्षे आषाढ्यां, चैत्र्यामारम्भे श्रावण्यां, वैशाख्यामारम्भे भाद्रपद्याम् । तत्र पूर्वेद्युः पौर्णमास्यां वैश्वदेवपर्वणि परिहिताहतवस्त्राणि प्रक्षाल्य शोषयित्वा पत्नीयजमानौ परिदधाते । तत ऋत्विग्वरणम् । गोत्र शर्मन्नैष्टिकेन धेनुदक्षिणेनेति वा । द्वादशगवदक्षिणेनेति वा । ततोऽध्वर्युः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीमुद्धृत्यारणी गृहीत्वाऽयं त (३·१४) इति मन्त्रेण गार्हपत्ये प्रतपति ततो द्विस्तूष्णीम् । "सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमि"ति शाङ्खायनसूत्रात् (२.१७.२) ।

एवमेवाहवनीयेऽरणी प्रतप्योद्वसाय प्राचीनप्रवणे वितानं साधयित्वा गार्हपत्यखरे संस्कारः । मन्थनं, स्थापनम् । ततो भूसंस्कारपूर्वकमाहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणमैष्टिकवरुणप्रघासार्थमिति संकल्पः । वरुणप्रघासार्थमेव सर्वेष्वग्न्यन्वाधानं मन्त्रेण । तत उभयोः समन्त्रकः शाखाच्छेदः । अनुमार्जनम् । "अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरत" इत्यापस्तम्बवचनात् (५.२१.२६) । अत्र वा व्रतग्रहणम् । चतुरासनम् । ब्रह्मवरणम् । धेनुदक्षिणेनैष्टिकेन वरुणप्रघासपर्वणाऽहं यक्ष्ये तत्र भूपत इत्यादि । ब्रह्मणः समन्त्रकमुपवेशनम् । अत्र वा व्रतग्रहणम् ।

ततः करम्भपात्रकरणम् । मेषमेषीकरणं च । तत्र मेषकरणमध्वर्योः समन्त्रकम् । प्रतिप्रस्थातुः करम्भपात्रकरणं तूष्णीम् । मन्त्रेण मेषीकरणं च । तत्र सर्वार्थत्वसंयनार्थत्वपक्षयोरध्वर्योरेव प्रणीताप्रणयनं नादृष्टार्थत्वपक्षे ।

दक्षिणाग्नेरुत्तरतो विप्रकृष्टमध्वर्योः पात्रासादनम् । शूर्पाग्निहोत्रहवणी, स्फ्यः कर्परम्, शम्याकृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम्, दृषदुपलम्, पात्रीधान्यम्, मेषार्था यवा एव । पवित्रे पवित्रच्छेदनानि च, धृष्टिः संयवनार्थं दधि, ऊर्णाश्च । द्व्यहपक्षे—उदक्तृणं शम्या च । सद्यःपक्षे त्वनयोः श्व एवासादनप्रोक्षणे । प्रतिप्रस्थाताऽऽसादितपात्राणां दक्षिणतो दक्षिणाग्नेरुत्तरत एवैतान्येव पात्राण्यासादयति । विशेषस्तु महत्कर्परं, मेषी करम्भपात्रनिष्पत्तिपर्याप्ता यवाः । द्व्यहपक्षे उदक्तृणम् ।

उभयोः स्फ्योपहितपात्रीकरणम् । उभयोः शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादा-

नगृह्या एकाधिकानि ॥ ३ ॥ प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥४॥ त्रीणि वा नित्यत्वात् ॥ ५ ॥ मेषमिथुनं च ॥ ६ ॥ अनेडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयोत्तयोः ॥ ७ ॥ कुशोर्णा वाऽभावे ॥ ८ ॥ आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ९ ॥ प्रादेशोऽन्तरा पृथो वा ॥ १० ॥ रथमात्र्युत्तरा ॥११॥ चतुररत्निर्वा पश्चात्, सप्त प्राची षड्वा, त्रयः पुरस्तात्॥१२॥

नादि सर्वं समन्त्रकम् । प्रतिप्रस्थातुर्यद्साधारणं करम्भपात्रसम्बन्धि कर्म ग्रहणप्रोक्षणविभज्यालम्भप्राणदानासादनालम्भादिकं तत्सर्वं तूष्णीम् । यच्च साधारणं मेष्या सह शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानप्रतपनपात्र्यादिसंस्कारकण्डनपेषणसंयवनादिकं तन्मन्त्रेणैव ।

तत्र प्रथमं प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान् यवान् गृह्णाति । यजमानस्य यावन्त्यपत्यानि पुत्रपुत्रीपौत्रप्रपौत्रादीनि तावत्संख्यानि एकाधिकानि करम्भपात्राणि भवन्ति प्रत्येकं तूष्णीम् । चतुर्मुष्टिकग्रहणं, प्रतिग्रहणं शूर्पे निवापः । द्विप्रजाप्रजैकप्रजानां चत्वारि भवन्ति । ततोऽध्वर्युर्मेषार्थं यवान् गृह्णाति, वरुणाय जुष्टमिति ।

ततः प्रतिप्रस्थाता मेष्यर्थं यवान् गृह्णाति मरुद्भ्यो जुष्टमिति । गार्हपत्यस्य पश्चादेवोभयोर्ग्रहणम् । पृथिव्यास्त्वेति सादनं तु दक्षिणाग्नेः पश्चात , तस्यात्र श्रपणत्वात् ।

ततः पवित्रच्छेदनाद्युभयोः । प्रोक्षणीसंस्कारः । अध्वर्योरेव ब्रह्मन् हविषी प्रोक्षिष्याव इति प्रैषः । ॐ ३ प्रोक्षतं यज्ञं देवता वर्द्धयतं युवां नाकस्य० यजमानं च धत्तम् ॐ ३ प्रोक्षतमित्यूहः (२.२.८) । हरिस्वामिमते वरुणप्रघासेषु कश्चिदप्यूहो न भवति । वरुणाय त्वा जुष्टमित्यध्वर्योर्हविः प्रोक्षणम् । प्रतिस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्यवान्प्रत्येकं ग्रहणसंख्यया प्रोक्ष्य मेष्यर्थान्प्रोक्षति मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमिति मन्त्रेण । उभयोः पात्रप्रोक्षणम् , असञ्चरे निधानं च ।

कृष्णाजिनादानाद्युभयोः । नात्र कुक्कुटाहननं, अध्वर्युणाऽहूतैव पत्नी क्रमेणोभयत्र कण्डनं करोति अग्नीद्वा । शूर्पादानादि तुषनिरसनान्तमुभयोः । फलीकरणं न भवत्येव । स्वयमेवोभयोर्दक्षिणाग्नौ कर्पराधिश्रयणं मन्त्रेण, तत्र नाङ्गाराणां प्राक्करणम् , स्वस्थानस्थेष्वेवाङ्गारेषु ध्रुवमसीति १.१७.) कर्परोपधानं, सव्याङ्गुल्याशून्येऽङ्गारनिधानम् , अभ्यूहनाभावः, घर्मो स्थ विश्वायुष इति (१.२२) मन्त्रेणोभयोर्यवतण्डुला-

तेषां मध्ये शङ्कुः ॥ १३ ॥ अपरिमिता वा ॥१४॥ स्फ्या-ग्यासम्मर्शनात्करोति ॥१५॥ उभयोरेक उत्करः ॥ १६ ॥ अपरेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ॥ १७ ॥ उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥१८॥ शम्यामादाय चात्वालं मिमी-

---

नामभिश्रयणम् । गार्हपत्यादङ्गारमादाय यथास्वमुभयोर्मन्त्रेण पर्यग्निकरणम् । अङ्गारस्य गार्हपत्ये प्रतिप्रक्षेपः । देवो वः सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाक इत्युभयोः (१.२२) कर्परस्याधः श्रपणप्रेरणम् । ईषत्तप्तान् कृत्वा मा भेष्ट मा संविग्ध्वमित्युभयोरालम्भः (१.२३), उद्वासनम् । पाऽयामोष्याभिमन्त्रणादि संयवनान्तमुभयोः ।

अध्वर्योर्मेषकरणम् । मेषः सशृङ्ग आण्डयुग्मपुंलिङ्गयुक्तः । प्रतिप्रस्थातुर्यावद् गृहीतं करम्भपात्रकरणम्, पत्न्या वा । तानि चाङ्गुष्ठपर्वमात्राणि एकह्नीनि भाजनाकृतीनि कार्याणि. उत्तानानि च निधेयानि पात्रत्वात् । ततो मेषीकरणम् । मेषी अशृङ्गा द्विस्तनी पुच्छस्याधः स्त्रीप्रजननयुक्ता च कार्या । उभावप्यनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्य यथास्वं मेषमेष्योः शरीरे आश्लेषयतः । अनैडकीनामूर्णानामभावे दर्भमञ्जरी तूलानि प्रक्षाल्याश्लेषयतः । करम्भपात्राणां प्रत्येकं तूष्णीमालम्भः । इदं मरुतामिति । मेष्याः पाऽयङ्गुलिप्रक्षालनस्थापनं, द्वयहपक्षे ।

ततः शाखाच्छेद उभयोः, प्रगुणीकरणं च । शाखापरिवासनमुभयोः । उपवेषकरणमध्वर्योरेव । पवित्रबन्धनमुभयोः । तत आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिमानमुभयोः । तत्र ब्रह्मयजमानयोर्दक्षिणवेदि दक्षिणेनोपवेशनम्, तत्राध्वर्योरुत्तरा वेदिः, प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणा । तत्रोत्तरा वेदिश्चतुररत्निः पश्चात्, तिर्यक् षडरत्निः सप्तारत्निर्वा प्राची दीर्घा, त्रिरत्निः पुरस्तात्तिर्यक् । तेषां मध्ये शङ्कुः । एतदेकं प्रमाणम् ।

अथवा चतुःशतमङ्गुलानि पश्चात्तिर्यक् अष्टाशीतिशतमङ्गुलानि प्राची दीर्घा । षडशीत्यङ्गुलानि पुरस्तात्तिर्यक् । अत्रारत्नेश्चतुर्विंशो भागोऽङ्गुलम् । अत्रापि पुरस्तात् प्रमाणमध्ये शङ्कुः । एतद्वेदेर्द्वितीयं प्रमाणम् ।

अथवोक्तमानद्वयोरतिशयेनाधिकप्रमाणा सर्वतो वेदिर्भवति । अयं तृतीयः प्रकारः ।

प्रतिप्रस्थातुर्दर्शपूर्णमासवद्वेदेः प्रमाणे । तत्र प्राचीनप्रवणे गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां खराः पूर्ववत् प्रसाध्याहवनीयस्य पुर-

ते पूर्वेणोत्करꣳ सञ्चरं परिहाप्य ॥१९॥ शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च ॥२०॥ दक्षिणतः प्राचीमुत्तर-

---

स्तात् प्रक्रमत्रयमधिकं वा परित्यज्य ततः पुरस्तादध्वर्योरुत्तरा वेदिः कार्या । तस्याः साधनश्लोकाः षडरत्निप्राचीपक्षे—

"नवारत्निमिता रज्जुर्लक्षिता षट्स्वतः परम् ।

अर्द्धेऽर्द्धे त्रिषु पाशः स्यात्पशुवेदेः प्रसाधनम्" इति साधयित्वा प्रकृतिवत्संग्रहौ साधनीयौ, तस्यां वेदावाहवनीयखरस्थाने समचतुरस्रा द्वात्रिंशदङ्गुलोत्तरवेदिः साधनीया यावत्प्रमाणेत्याद्युपायेन । वेदिसाधने प्रकारान्तरं च—

"द्व्यरत्नौ लक्षणं कुर्यादर्द्धे सार्द्धत्रये तथा ।

अर्द्धारत्नौ ततः सार्द्धे वेदिः सा पाशुकी मते"ति । अयं पाशविपर्यासेन साधनोपायः ।

ततस्तस्या वेदेः प्रादेशमात्रमन्तरालं पृथमात्रं शाखान्तराद् द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं रथवर्त्म सीतावर्त्माद्यन्तरालं परित्यज्य प्रतिप्रस्थातुरैष्टिकी वेदिः साधनीया । तन्मध्येऽरत्निमात्रमाहवनीयखरं कुर्यात् ।

अत्र पूर्वमध्वर्युः कर्म करोति तमनु प्रतिप्रस्थाता करोति, समन्त्रकमेव सर्वम् । उभयोर्वेदिमानानन्तरमग्नीदुभयोर्वेद्योः परिसमूहनं करोति । उत्करकरणमुत्तरस्यामेव । उभयोः सतृणवज्रादानादि सतृणपुरीषस्योत्करे प्रक्षेपान्तम् । प्रतिप्रस्थातुरुत्तरामध्वर्युर्वेदिमपरेण उत्करे पुरीषप्रक्षेपार्थः सञ्चरो, नान्यत्र ।

ततोऽध्वर्युरेवाह ब्रह्मन्पूर्वौ परिग्रहौ परिग्रहीष्याव इति । ओ३ बृहस्पती परिगृह्णीतं वेदी सुगावो देवाः सदनानि सन्त्वनयोर्बर्हिषो प्रथेताꣳ साध्वन्तर्हिꣳस्रे पृथिव्यौ देव्यौ देव्यौ स्तां, देवता वर्द्धयतं युवां नाकस्य० स्तु । सप्त० यजमानं च धत्तम् ओं परिगृह्णीतमित्यूहः (२.२.१२) । हरिस्वामिमते वरुणप्रघासेषूहाभावः । तत उभयोः पूर्वपरिग्रहः । उभयोर्वेद्यां त्रिरुल्लेखनम् । ततोऽध्वर्युरेव हर त्रिस्त्रिरित्याह । अग्नीदुभयत्र लेखाहरणसंमर्शनानि करोति । पूर्वमध्वर्योः । हृत्वा संमृश्य तत इतरस्य हृत्वा संमृशति । अग्नीध उत्तरवेदिं पूर्वेण वेद्योरन्तरा च प्रतिप्रस्थातृवेदौ गमनागमनाय सञ्चरः ।

ततोऽध्वर्युरेव शम्यां स्फ्यं चादायोत्करात्पूर्वदेशे गमनागमनायान्तराले मार्गं मुक्त्वा वेदिसंलग्नं चात्वालं मिमीते । "वेदेरुत्तरतः प्रक्रममात्रे प्रक्रमत्रये वा परिमिते वे"ति शाखान्तरसूत्रेषु । तत्र प्रथमं पश्चाद्-

तञ्च ॥२१॥ स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रम् ॥२२॥ विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारब्धे ॥ २३ ॥ अग्ने अङ्गिर इति पुरीषꣳ हरति ॥२४॥ हस्तेन च ॥२५॥ योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शङ्कुसहितम् ॥२६॥ अग्नीदुत्करवत्तूष्णीꣳ हृतम् ॥ २७ ॥ एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥ २८ ॥ अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिꣳहसीति व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ २९ ॥ शम्यामात्रीं वितृतीयामपरिमितां युग-

दग्रग्रां शम्यां दक्षिणेन हस्तेन निधाय तदन्तरतः तप्तायनीति (५.९) स्फ्येनादक्संस्थां लेखां परिलिखेत् ।

ततः शम्यामात्रमन्तरालं परित्यज्य पुरस्तादुदगग्रां शम्यां वेदिसंलग्नां निधाय वित्तायनीत्यन्तरतः (५.९) स्फ्येन परिलिखति । ततो दक्षिणपार्श्वे वेद्यन्तसंलग्नां प्रागग्रां शम्यां निधाय तदन्तरतोऽवतान्मा नाथितादिति (५.६) स्फ्येन परिलिखति । तत उत्तरपार्श्वे प्रागग्रां शम्यां निधाय तदन्तरतोऽवतान्मा व्यथितात् इति मन्त्रेण स्फ्येन प्राक्संस्थं परिलिखति । एवं शम्याप्रमाणं चतुष्कोणं चात्वालं परिलिख्य यजमानेऽन्वारब्धे विदेदग्निरिति (५. ९) मन्त्रेण स्फ्येन चात्वाले प्रहारं कुर्यात् । प्रहरणानन्तरमेव विसर्गः । ततोऽध्वर्युर्हस्तेन स्फ्येन च पुरीषमादायाग्ने अङ्गिर इत्युत्तरवेदिं (५. ९) प्रति हरति । हरणे मन्त्रः । ततो योऽस्यामिति (५. ९) मन्त्रेण पूर्वार्द्धशङ्कुसन्निधौ वेदेः पूर्वादूर्ध्वे पुरीषं निवपति । अग्नीत्तं निहितं पुरीषमुत्करवत् पाणिद्वयेन तूष्णीमभिनिदधाति, हस्ताभ्यामधः पीडयतीत्यर्थः । ततः पुनः प्रत्यागत्य यजमानेऽन्वारब्धे विदेदग्निरिति (५. ६) चात्वाले प्रहृत्य हस्तेन स्फ्येन च पुरीषमादायाग्ने अङ्गिर इति (५.९) हृत्वा यो द्वितीयस्यामिति वेदिपूर्वादूर्ध्वे निवपति । अग्नीदुत्करवत्तूष्णीमभिन्यस्यति । पुनरप्येवं प्रहरणं हरणं च कृत्वा यस्तृतीयस्यामिति (५.९) निवपति । अग्नीच्चाभिन्यस्यति । ततोऽभ्रिं गृहीत्वाऽध्वर्युश्चात्वालं खनति । ततश्चात्वालादुत्तरवेदिनिर्माणपर्याप्तं पुरीषं पिटकादौ गृहीत्वाऽनुत्वेत्युत्तरवेदिं (५. ९) प्रति हरति ।

ततो निवापमकृत्वैव तेन पुरीषेणोत्तवेदिं शम्याप्रमाणां सिंहꣳसीति (५. ९.) मन्त्रेण कल्पस्वेत्यन्तेन सर्वतः पुरीषं प्रेरयित्वा निष्पादयतीत्यर्थः । द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या तन्मात्रीम् । वेदेस्तृतीयांशं क्षेत्र

मात्रीं यजमानदशपद्यां वा ॥ ३० ॥ सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतेरसम्भवाच्च ॥ ३१ ॥ मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिम् ॥३२॥ प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳहसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३३ ॥ ३ ॥

छन्ना वसति ॥ १ ॥ प्रातः पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्नी प्रणयतीध्माभ्यामुपयम्य ॥२॥ सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ॥३॥ प्रणयनꣳ सोमाद्वाच्यत्वात् ॥४॥ प्रकृतेर्वाऽनामत्वात् ॥ ५ ॥ ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यभिनिधानात् ॥ ६ ॥

फलेन निष्काश्य समचतुरस्रीकृतं यावत्प्रमाणं भवति तावतीं वा। उक्तप्रमाणादधिकतरप्रमाणां वा। तत उत्तरवेदिमध्ये प्रादेशमात्रीं समचतुरश्रां नाभिं करोति। उत्तरवेद्या नाभेश्च पूर्वत आरभ्य प्रदक्षिणं शम्यया प्रादेशेन चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु मानं कार्यम्। ततो लौकिकोदकेन सिꣳहसीति मन्त्रेण (५. ९) शुन्धस्वेत्यन्तेनोत्तरवेदिं प्रोक्षति। ततः सिकता उत्तरवेदौ प्रकिरति सिꣳहसीति (५. १०) मन्त्रेण शुम्भस्वेत्यन्तेन। तत उदुम्बरशाखाभिः प्लक्षशाभिर्वा दर्भैर्वा उत्तरवेदिं सकलां छादयेत् ॥३॥

इति पञ्चमस्य तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

सा उत्तरवेदिरेवमाच्छादिता सकलां रात्रिं वसति। ततो रात्रौ स्वयमेवाग्निहोत्रहोमः। पूर्वपरिवासितया शाखया पयस्यार्थं वत्सापाकरणमुभयोः। वरुणाय भागमित्यध्वर्योः। मरुद्भ्यो भागमिति प्रतिप्रस्थातुः। उभयोः शाखोपगूहनम्। ततः प्रातःकालेऽहतवस्त्रपरिधानम्। तत अष्टाविंशतिप्रभृतिकाष्ठकमिध्मं त्रियूनबद्धमध्वर्युराहवनीयेऽधिश्रयति। प्रतिप्रस्थाता चैवंविधमेव दक्षिणतो द्वितीयमाहवनीय एवाधिश्रयति। उभयोश्चात्वालादाहृत्योपयमनीनामुपकल्पनम्।

ततोऽध्वर्युराज्यस्थाल्यां तूष्णीमाज्यं निरुप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुवं दर्भरन्तरतो बाह्यतश्च सम्मृज्य जुहूमपि तथैव सम्मृज्याज्यमुद्वास्य पवित्राभ्यामुत्पूय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा कस्यचिद्धस्ते धारणार्थं समर्पयेत्। देवदारुपरिधित्रयगुग्गुलुरोहिष(१)पुष्पमेषशिरोरोमाण्यपि कस्यचिद्धस्ते समर्पयेत्। एकस्मिन् पूर्णपात्रे प्रोक्षणार्थं लौकिकमुदकं च कृत्वा तदपि कस्यचिद्धस्ते समर्पयेत्।

---

(१) 'द्वीष' इति क पुस्तकपाठः।

आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्याग्नी चाहाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्या-मनुब्रूह्येकस्फ्यया ऽनूदेहीति ॥ ७ ॥ त्रिरुक्तायां यथावेदि हरणम् ॥८॥ प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्यावेदि श्रोणे-रुत्तरवेदेर्वा ॥९॥ वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षती-न्द्रघोषस्त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥१०॥ द-क्षिणाऽंससंहितं बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारि-त्यमुमित्यभिचरन् ॥११॥ नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेऽंसे श्रोण्याँ श्रोण्यामंसे मध्ये

ततः प्रदीप्ताविध्मौ यथास्वमुद्यम्योपयमनीभिः सिकताभिर्मृद्भिर्वा युक्तं कर्परादिकमग्न्योरधस्ताद्धारयति दाहनिवारणाय। एवमाज्यप्रोक्षणीरग्नी चोद्यम्याध्वर्युरेव होतारं प्रत्याह—अग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्याम-नुब्रूहि इति। तत एकस्फ्ययाऽनूदेहीति प्रतिस्थातारं प्रेष्यति।

ततो होत्रा प्रदेवं देव्येत्यस्यां(१) प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सं-त्यामध्वर्युः स्ववेदिं प्रति स्वमग्निं हरति, प्रतिप्रस्थाता च स्ववेदिं प्रति स्वमग्निं हरति। उभौ स्वस्ववेदी उत्तरेण गच्छतः।

ततः प्रतिप्रस्थाता स्वाग्निं हरन्नेव सव्यहस्ते कृत्वा आहवनीयखरादारभ्याध्वर्युवेदिमध्यं यावत् स्फ्येन लेखां करोति, अथवोत्तरवेदिं यावत्, उत्तरस्या वेदेर्दक्षिणांसं यावद्वा इति त्रयो विकल्पाः।

ततोऽध्वर्युरुत्तरवेदिसमीपे गत्वा विरोधादसामर्थ्याद्वाग्निमन्यस्मै प्रदायान्यहस्तात् पूर्णपात्रादिस्थं प्रोक्षणयुदकमादायोत्तरवेदेर्दक्षिणतो वेदिमध्ये उत्तराभिमुखः स्थित्वा इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिरिति (५. ११) मन्त्रेण तेन लौकिकेन प्रोक्षण्युदकेन पूर्वभागे उत्तरवेदिं प्रोक्षति। ततः प्रचेतास्त्वेति पश्चात्प्रोक्षति। मनोजवास्त्वेति दक्षिणतः प्रोक्षति। ततो विश्वकर्मा त्वेत्युत्तरतः प्रोक्षति। तत उत्तरवेदेर्दक्षिणांससंलग्नं बहिर्वेदि इदमहमिति (५. ११) प्रोक्षणीशेषं निनयति। अभिचरत इदमहं तप्तं वारमुं वैरिणमभि निःसृजामीति मन्त्रे विशेषः। अमुमित्यत्र शत्रोर्नामग्रहणम्। तत उदकस्पर्शः। अभिचाराभावे उदकोपस्पर्शनाभावः।

तत उत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य नाभिं दर्भैः परिस्तीर्य यत्र क्वचन स्थितं हिरण्यं विलोकयन्नाभ्याः श्रोण्योरंसयोर्मध्ये च पञ्चसु-

(१) शाङ्खा० श्रौ० ३. १४।

च हिरण्यं पश्यन्तिसᳪंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥१२॥ भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ॥१३॥ नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥१४॥ अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलु–सुगन्धितेजन–वृष्णेस्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्याः ॥१५॥ तेष्वग्निं निदधा·

स्थानेषु पञ्चगृहीतमाज्यं कुशोपग्रहो ऽध्वर्युर्जुहोति सिᳪंह्यसीति (५.१२) नाभेराग्नेयकोणे । इदᳪं० सिᳪंह्यै । सिᳪंह्यस्यादित्यवनिः स्वाहा, उत्तरश्रोण्याम् । इदᳪं० सिᳪंह्या आदित्यवन्यै॥२॥ सिᳪंह्यसि ब्रह्मवनिरिति दक्षिणश्रोणौ । इदᳪं० सिᳪंह्यै ब्रह्मवन्यै क्षत्रवन्यै ॥ ३ ॥ सिᳪंह्यसि सुप्रजावनिरित्युत्तरेंऽसे जुहोति, इदᳪं० सिᳪंह्यन्यै रायस्पोषवन्यै ॥ ४ ॥ सिᳪंह्यस्यावहेति नाभिमध्ये जुहोति । इदᳪं सिᳪंह्यै ॥५॥ ततो होमार्थं नीचैः कृतां स्रुचमुर्ध्वां करोति भूतेभ्यस्त्वेति (५. १२) ।

ततो नाभिं प्रादेशमात्रैर्देवदारुपरिधिभिः परिदधाति । ध्रुवोऽसीति पश्चात् (५.१३) । ध्रुवक्षिदसीति दक्षिणतः । अच्युतक्षिदसीत्युत्तरतः । ततो ऽग्नेःपुरीषमसीति (५. १३) मन्त्रेण गुल्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकानां नाभेरुपरि मध्ये निधानम् । सुगन्धितेजनं रोहिषपुष्पाणि । वृष्णेस्तुका मेषरोमाणि । ताश्च मेषस्य शृङ्गान्तराले वर्त्तमाना मस्तकाद् ग्राह्याः । तदभावे ऽन्यस्मात् प्रदेशात् । ततस्तेषु सम्भारेष्वग्निं स्थापयति । उपयमनीरग्निसन्निधावेवोत्तरत उत्तरवेदावेव निवपति । प्रतिप्रस्थाता ऽप्याहवनीयखरे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा पुनरुल्लेखनाभ्युक्षणे चाधिके कृत्वा तत्राग्निं स्थापयति । अग्निसन्निधौ खरस्योपर्येवोपयमनीर्निवपति ।

"सद्यस्काला वा वरुणप्रघासा भवन्ती"ति आपस्तम्बवचनात्स्वशाखोक्तद्वयहकालतासम्भवाभावे सद्यस्काला यदा क्रियन्ते तदा पूर्वेद्युः करम्भपात्रमेषमेषीकरणान्तं कृत्वा वज्रप्रोक्षणयादिकं सुगुप्ते देशे निधाय प्रातरहतवस्त्रपरिधानादि । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः शाखाच्छेदनादि उपगूहनान्तम् ।

ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । अध्वर्योस्तृणशम्ययोरासादनम् । प्रतिप्रस्थातुस्तृणस्य । पूर्वसंस्कृतप्रोक्षणीभिर्दैव्यायेत्युभयोः प्रोक्षणम्। तृणाग्रहणम् । ततो वेदिमानाद्युपयमन्युपनिवपनान्तमिति विशेषः । अत्र कर्कमते पूर्वेद्युः समारोपाद्यकृत्वैव करम्भपात्रकरणार्थमेव

ति ॥१६॥ उद्धृतावोक्षिते दक्षिणम् ॥१७॥ उपयमनी-रुपनिवपति ॥१८॥ प्रणीताद्यतः ॥१९॥ व्रतोपायनं वाऽकृतं चेत् ॥२०॥ नित्येभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नः, पयस्ये वारुणी मारुती, काय एककपालः ॥२१॥ नानाऽऽज्यनिर्वपण-

---

केवलं दक्षिणाग्निमुद्धृत्याध्वर्योस्तूष्णीं करम्भपात्रकरणं निधानान्तम् । उदकेनैव संयवनम् । नेदानीं मेषमेष्योः करणम् ।

तदन्ते दक्षिणाग्निर्लौकिकः । प्रातः समारोपः केवलस्य गार्हपत्यस्य । ततो मन्थनम् । नोद्धरणम् । ब्रह्मवरणम् । प्रणीताप्रणयनम् । पञ्चकासादनाद्युपयमन्युपनिवपनान्तं कृत्वा दक्षिणाग्निमुद्धृत्याग्न्यन्वाधानशाखाच्छेदपरिस्तरणपात्रासादनादि । ऐन्द्राग्नानन्तरमध्वर्योर्मन्त्रेण मेषार्थं यवग्रहणम् । तमनु प्रतिप्रस्थातुर्मेष्यर्थं यवग्रहणम् । इतरहविर्भिः सहैव कण्डन-पेषण-संयवन-मेषमेषीकरणो-र्णाश्लेषणानि कृत्वा श्रपणकाले कुम्भ्योरुदकमध्येऽवधाय श्रपणमिति विशेषः । मेषमेष्योर्यागसाधनत्वमेव कर्कमते शाखान्तरीयसर्वसूत्रेषु च । हरिस्वामिश्रीअनन्तयाज्ञिकमते च होमसाधनत्वम्(१) । उभयमतेऽपि मेषकर्तृत्वमध्वर्योरेव युज्यते मेषीकर्तृत्वं च प्रतिप्रस्थातुरेव ।

समन्त्रकमात्रे विशेषः(२) । शाखान्तरीयस्पष्टवचनात्करम्भकर्तृत्वमपि प्रतिप्रस्थातुः, पत्न्या वा । करम्भपात्राणां च निःसन्दिग्धं होमसाधनत्वमेव । तेन तेषां सर्वं तूष्णीमेव । तत्रापि जुहोतीनामपूर्वत्वपक्षाश्रयणे निर्वपणवितुषीकरणोपतापनपेषणसंयवनानि कृत्वा पात्राणि कार्याणि प्रतिप्रस्थात्रा पत्न्या वा नाध्वर्युणा पात्रनिर्वापे प्रतिप्रस्थातुः कर्तृत्वम् । पात्रकरणे तु "पत्न्या" इत्यापस्तम्बः ।

तन्मते पात्रघटनमात्रं पत्न्याः नाधिकम् । तत्र पयस्यया सह प्रदाने मेषमेष्योरपि यागसाधनत्वमेव युज्यते । अन्यथैकस्यैव वारुणयागस्य यागत्वं होमत्वं चेत्यभयरूपतापत्तेः ।

अत्राहापस्तम्बः—"एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भार्थान्यवान्निर्वपति । यजुषाऽध्वर्युर्मेषार्थान्प्रतिप्रस्थाता तयोरामिक्षावद् देवतमामपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तान्यामपेषाणां मेषप्रतिकृती भवतो मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता स्त्रियाः स्त्रीव्यञ्जनानि पुंसः पुंव्यञ्जनान्यपि

---

(१) ५.३.८ । (२) १.२.५ ।

षा पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने विदुषा निवपनान्तं कृत्वा तेषामीषदुपपन्नानां पत्नीकरम्भपात्राणि करोत्यत्रापि मेषञ्च मेषीञ्च कुर्वन्तीति वाजसनेयकमैन्द्राग्नपर्यन्तानधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीमधिश्रयति अष्टासु मेषं कुम्भीपाक्यौ वा भवत इति(१)।

काठके—"यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा यजमानः पत्नी च प्रतिपिष्टे एकमधिकश्रृङ्गिणं मेषमश्रृङ्गां मेषीं शुक्लोर्णाभिरावेष्टये"ति(२)।

मानवे—उत्तरतो गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थाता आमयवपिष्टानां दध्नाकरम्भपात्राणि करोत्यङ्गुष्ठपर्वमात्राण्येकादूर्ध्वनिमेषं कृत्वा मेषीञ्च करोति। यावन्ति पुँल्लिङ्गानि शक्यन्ते स्त्रीलिङ्गानि मेष्याः प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्योर्णाः श्लेषयत" इति।

अथ प्रकृतमुच्यते—उपयमनीनां निवपानन्तरमध्वर्युः प्रणीतार्थमासनद्वयमुपकल्प्य प्रणीताप्रणयनं करोति। ब्रह्मवरणोत्तरकालं ततः प्राक्वा व्रतग्रहणमकृतञ्चेदत्र प्रणीताप्रणयनात्पूर्वं यजमानः करोति। प्रतिप्रस्थातुः प्रणीतापत्नीसन्नहनादीनां सूत्रोक्तानामभावः। तद्वर्जितं सर्वमध्वर्युकरणानन्तरं समन्त्रकमेवं करोति। अध्वर्योर्मध्यमाहवनीयवर्जं त्रयाणामग्नीनां परिस्तरणम्। प्रतिप्रस्थातुः स्वाहवनीयस्यैव।

अध्वर्योः पात्रासादनम्। शूर्पः, कपालानि त्रयस्त्रिंशदेकोनत्रिंशद्वा। स्थाल्यस्तिस्रः, शम्याकृष्णाजिनम्, उलूखलमुसले, दृषदुपलम्, पात्रीधान्यं, शाखोपवेषः, वत्राग्निहोत्रहवणी, पवित्राणि पूर्वमेवासादित प्रोक्षितानि विद्यन्ते, तेन नात्र पुनरासाद्यन्ते। संयवनोदकम्। स्थाली आज्यं च, वेदश्च। दोहनचतुष्टयम्। दक्षिणार्थे धेनुर्वा अश्वो वा। षड् वा गावो द्वादश वा, अभ्रिः विंशतिकाष्ठक इध्मः कुशप्रस्वः प्रस्तरोपसन्नद्धं त्रेधा बर्हिः स्रुवो जुहूः उपभृद्द्वयम्। एका ध्रुवा। संमार्गार्हाणि यानि चेत्यत्र प्राशित्रहरणे, श्रृतावदानमेक्षणे। वाजिनभाण्डम्। चतस्रः पुरोडाशपात्र्यः। योक्त्रम्। पृषदाज्यार्थं दधि। यूनकुशाः, पक्षे परिधयः। शमीपत्रामभ्राणि करीराणि। मन्थनचतुष्टयम्। कुशास्तृतं पीठम्, इडापात्री। षडवत्तं च। अन्तर्द्धानकटः, पूर्णपात्रम्। पक्षे कर्मापवर्गा समिदिति। क्षुरचतुष्टयं वा।

प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनमुच्यते—स्फ्याग्निहोत्रहवणी, पवित्राणि सन्त्येव। शेषमासाद्यते। तद्यथा-स्थाली आज्यं च वेदश्च। दोहनचतुष्टयम्, अभ्रिः। इध्मो वशतिकाष्ठकः, बर्हिः प्राकृतमेव न त्रेधा। स्रुवो जुहूः क-

---

(१) १.२.५.७। (२) ९.३.६।

रम्भपात्रहोमार्थमैषीकं शूर्पम् । अर्थपरिमाणदीर्घा एका करम्भपात्री च, उपभृत् ध्रुवा च, शृतावदानम् । यूनकुशाश्च । परिधयः, वाजिनभाण्डम् । शमीपलाशमिश्राणि करीराणि । पक्षे पृषदाज्योपभृत् । पृषदाज्यार्थं दधि ।

ततोऽध्वर्युः पात्रीमपरेण गार्हपत्यं प्रागग्रां निधायाधस्तादुदञ्चं स्फ्यं प्रेरयति । ततः पात्रान्तरे प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानादि । नानाबीजधर्माश्चरुधर्माश्च वैश्वदेवपर्वणयुक्ता एव । तेनात्र विशेषमात्रं लिख्यते ।

ग्रहणे—अग्नये जुष्टम्, सोमाय जुष्टम्, सवित्रे जुष्टम्, सरस्वत्यै जुष्टम्, पूष्णे जुष्टम्, इन्द्राग्निभ्यां जुष्टम्, काय जुष्टम् इति । प्रोक्षण्यः संस्कृता एव सन्त्युभयोरपि । पात्रान्तरात्प्रोक्षणीरग्निहोत्रहवण्यां कृत्वा हविःप्रोक्षणम् । तत्र चतुर्थ्यन्तदेवतापदोच्चारणानन्तरं त्वा जुष्टम् इति विशेषः । उभयोः पात्रप्रोक्षणादि ।

ततः कृष्णाजिनादानादि । अध्वर्युतन्त्र एव कुक्कुटाहननम् । कणान्ते विभज्यालम्भो व्रीहिमयपुडाशपक्षे । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योः कस्य च । इदठं० सोमस्य सरस्वत्याश्च । अग्नीधः कपालोपधाने आग्नेयस्याष्टौ सवितुर्द्वादशाष्टौ वा । ऐन्द्राग्नस्य द्वादश, कस्यैकम् । तस्मिंस्तत्त्यस्वेत्यूहः । पूर्वमध्वर्योराज्यं निरुप्य ततः प्रतिप्रस्थातुराज्यं निर्वपेत् । एवमेव क्रमेण वेदौ करोति । प्रोहणान्तेऽध्वर्योर्वारुणीपस्ययार्थमुपसृष्टादि परिक्षालनान्तो दोहः ।

ततः प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्यर्थमुपसृष्टादि परिक्षालनान्तो दोहः । तत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्यादीन् प्रैषान् प्रतिप्रस्थातैव ब्रूयात् इत्यापस्तम्बसूत्रे । तत ईक्षणं पिष्टानां तण्डुलानां च । ईषणान्ते पौष्णविवेकः । तत्र इदमग्नेः सवितुरिन्द्राग्न्योः कस्य च । इदं पूष्णः । चर्वोर्विभज्यालम्भः—इदं सोमस्य, इदठं० सरस्वत्याः । ततो यथाक्रमं संवापः । संयवनान्तरं विभज्यालम्भे इदमग्नेः, इदं सवितुः, इदमिन्द्राग्न्योः, इदं कस्येति । यथाक्रममधिश्रयणम् । अग्नीदध्वर्योराज्यमधिश्रित्य दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातुरधिश्रयति । ऐन्द्राग्नादुत्तरं वारुण्याः पयस्यायाः स्थानम् । तदनन्तरं मारुत्याः प्रतिप्रस्थातुराज्याद्दक्षिणतः, तदुत्तरं कायस्येति सम्प्रदायः ।

पयस्ये वर्जयित्वा पर्यग्निकरणम् । यथाक्रमं श्रपणमुभयोः । तप्ते पयसि दधिप्रक्षेप उभयोः । शृतालम्भनम् । पुरोडाशानामभिवासनम् । पाण्यङ्गुलिप्रक्षालनस्थापनपक्षे पूर्वस्थापितपाण्यङ्गुलिप्रक्षालनेन सहोभयोः पृथगाप्स्योदकनिनयनम् । ततोऽभ्रिमादाय वेदिखननमुभयोः ।

ततो ऽध्वर्योरेव ब्रह्मन्नुत्तरौ परिग्रहौ परिग्रहीष्याव इति प्रैषः । ब्रह्मणः पूर्वपरिग्रहवदूहः । हरिस्वामिमते ऊहाभावः । परिगृह्णीतमित्यनुज्ञातौ उत्तरं परिग्रहं कुरुतः । दक्षिणतः पुरीषमुद्धृत्य प्रत्यक्संस्थमनुमार्जनमुभयोः। अग्नीदध्वर्योः प्रोक्षणीर्धारयति । प्रतिप्रस्थाता च स्वस्यैव । ततोऽध्वर्युः स्फ्यमग्रस्य प्रेष्यति—तत्रोहः—प्रोक्षणीरासादयेध्मौ बर्हिषी उपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीᳫं सन्नह्याज्याभ्यामुदेहीति । स्फ्योदक (१)हार उत्करे उभयोः । अग्नीदुभयत्र प्रोक्षण्याद्यासादयति । प्रतिप्रस्थातुर्देशे स्फ्येध्मबर्हिषां सादनं प्रणीताभावेऽपि ।

ततः पात्रसंमार्गः । उभयोर्वेद्योस्तृणाग्राणि मूलानि च गृहीत्वा पृथक्पृथक् स्थापयति । यथास्वं तृणैरुभयोः पात्राणि संमार्ष्टि । पूर्वमध्वर्योः स्रुवम् । ततः प्रतिप्रस्थातुः स्रुवम् । पूर्वमध्वर्योर्जुहूं, ततः प्रतिप्रस्थातुर्जुहूम् । तूष्णीं शूर्पं च । ततो ऽध्वर्योरुपभृतं पृषदाज्योपभृतं च । ततः प्रतिप्रस्थातुरुपभृतं पक्षे पृषदाज्योपभृतं च । ततो ऽध्वर्योर्ध्रुवाम्, ततः प्रतिप्रस्थातुर्ध्रुवाम् । ततस्तूष्णीं प्राशित्रहरणे शृतावदानं मेक्षणं चाध्वर्योः । ततः प्रतिप्रस्थातुः शृतावदानस्य । ततः करम्भपात्र्याश्च । ततो वाजिनभाण्डस्याध्वर्योः । ततः प्रतिप्रस्थातुर्वाजिनभाण्डस्य । ततः पुरोडाशपात्रीणाम् । ततः सम्मार्जनान्युत्करे निरस्यति । आहवनीये प्रासनपक्षे यथास्वं प्रासनम् ।

ततः पत्नीसन्नहनम् । आज्ये उद्वास्य पत्न्याज्ये ऽवेक्षस्वेति प्रैषेण द्वे अप्याज्ये प्रदर्श्य यथास्वं वेद्योरासादयति ।ततोऽध्वर्युराज्यमुत्पूय प्रोक्षणीश्चोत्पूयाज्यमवेक्षते । ईक्षणान्ते पृषदाज्यार्थं दधि स्थाल्यन्तरे प्रक्षिप्य दधन्येवाज्यं प्रक्षिपेत । "दधन्याज्यमानीये"त्यापस्तम्बवचनात् ।

ततो जुह्वामुपभृति च चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पृषदाज्योपभृति पञ्चगृहीतं गृह्णीयात् । ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाᳫं समिदित्यन्तेन[]। अत्रापि सकृन्मन्त्रस्त्रिर्वा इति कर्कः। अपूर्वस्यैव]मन्त्रस्य सङ्ख्यायाश्च विधानात्पञ्चकृत्वोऽपि भवतीति याज्ञिकः । ध्रुवायां चतुर्गृहीतमेव । प्रतिप्रस्थातुराज्योत्पवनादि प्राकृतमेवाज्यग्रहणम् । पृषदाज्यपक्षेऽध्वर्युवत् ।

उभयोरिध्मविस्रंसनादि । ब्रह्मन्निध्मौ प्रोक्षिष्याव इत्यध्वर्योरेव प्रैषः। ब्रह्मा च प्रोक्षतं यज्ञं देवता वर्द्धयतं युवां नाकस्य० यजमानं च धत्तम् । ॐप्रोक्षतमित्यूहितेन मन्त्रेणानुजानाति । यथास्वमिध्म वेद्योः प्रोक्षणम् । उभयोर्बर्हिःसमर्पणम् । प्रगृह्य वेद्यां प्रागग्रन्थ्यासादनम् । ब्रह्मन्

(१) स्फ्योदकप्रहारोऽध्वर्योरेवेति भाष्ये स्पष्ट

म् ॥२२॥ दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ २३॥ ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दीधीमश्च पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥२४॥ अनुयाजार्थं सर्वत्र ॥२५॥ औपभृतासादनम् ॥२६॥ प्रियेण धाम्नेति वाऽविशेषोपदेशात् ॥२७॥ उत्तरं वाऽपरकालत्वात् ॥ २८ ॥ प्रतिप्रस्थाता च ॥२९॥ न वा ॥३०॥ प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषयजमानवाचनहोतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थाता ॥३१॥ कृतानुकरोऽन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ ३२ ॥ वाजिने निषिच्य ॥३३॥ ॥४॥

उभयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि ॥१॥ मेषमिथुनं च ॥२॥ मारुत्यां मेषम् ॥ ३ ॥ सर्वाणि हवींषि

बर्हिषी प्रोक्षिष्याव इति प्रैषः। बर्हिषः प्रोक्षणमुभयोः। मूलावसेक उभयोः। पवित्रयोः कृतचिन्हयोः प्रणीतासु स्थापनमुभयोः। चत्वार्यपि सन्नहनानि विस्रंस्य श्रोणौ निधेयानि।

पञ्चधातुभिः सप्तधातुभिर्वा वेदिं स्तृणीयादध्वर्युः। प्रतिप्रस्थाता च प्रकृतिवत्। तत इध्मात्समिधमादायोभयोः प्रस्तरादानादि प्रस्तराभिन्या सान्तम्। प्रतिप्रस्थाता जुहूमासाद्य दक्षिणवेदौ तूष्णीं शूर्पमासादयति प्रस्तर एव प्रतिग्रहपूर्वकं च। अग्नीदुभाभ्यां स्रुचोऽर्पयति। उपभृदनन्तरं तद्वदेव पृषदाज्योपभृतमासादयति। "उपभृद्वत्पृषदाज्यधानीमि" त्यापस्तंबवचनात्।

ततो ध्रुवासादनान्तमुभयोः। ततः पुरोडाशानां विभस्मीकरणम्। प्रतिप्रस्थातुः करम्भपात्र्याः स्थापनम्। वाजिनपात्रस्य स्थापनमुभयोः। पुरोडाशपात्राणां स्थापनमध्वर्योः। एकस्यामेव करम्भपात्र्यां करम्भपात्रसंख्यस्थानेषूपस्तारः। यथास्वं वाजिनपात्रयोः पुरोडाशपात्रीषु च। ततस्तत्रस्थाभिघारमदत्वा वा वाजिननिषेक उभयोर्यथास्वम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

ततो यथास्वमुभयोः पयस्ययोः करीरावापः। ततः शमीपत्राणां च। यथास्वं मेषमिथुनस्य च। अध्वर्युर्मारुत्यामुपस्तीर्य मेषमवद्धाति।

ष्युत्तरस्यामासादयति मारुतीᳬं सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ४ ॥ सम्मार्जनाय प्रेषिते ऽसंमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति ॥ ५ ॥ सᳬंस्तुता-न्नाचष्टे ॥६॥ तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिसᳬंस्तुतम् ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थाता वारुणमुपस्तीर्य मेषीमवद्धाति । प्रतिप्रस्थातुः करम्भपात्राणामभिघारः । अध्वर्योराग्नेयादीनामभिघारः । यथास्वं पयस्ययार्वाजिनयोश्च । ततो यथाक्रमं यथास्वं हवींष्युद्रास्य कपालानि गणयित्वा प्राणदानं कुर्यात् । पूर्वं तूष्णीं करम्भपात्राणां प्रत्येकं प्राणदानं प्रतिप्रस्थाता करोति । ततोऽध्वर्युराग्नेयादीनां प्राणदानं करोति अग्निं गच्छ, सोमं ग० सवितारं ग० सरस्वतीं ग० पूषणं ग० इन्द्राग्नी ग० वरुणं ग० । पयस्याञ्जनानन्तरमध्वर्युर्मेषस्य प्राणदानं करोति वरुणं गच्छेति । ततो मरुतो गच्छेत्युक्त्वा प्रतिप्रस्थाता स्वपयस्यायाः प्राणदानं कृत्वा अनेनैव मन्त्रेण मेषीमनक्ति । ततः कं गच्छेत्येककपालस्याध्वर्युः । ततः कायस्य घृतेनान्ताच्छादनम् । ततो वाजिनं गच्छेत्युभयोर्वाजिनस्याञ्जनम् ।

कपालाञ्जनाद्यात्मालम्भनान्ते विशेषः—अध्वर्युरुत्तरस्यां वेदावाज्यस्थाल्यादीनि सर्वाणि हवींष्यासादयति । प्रतिप्रस्थाता च स्वाज्यस्थालीमासाद्य करम्भपात्राण्यासादयति ततो मारुतीम् । मेषमेष्योः सनन्त्रककरणपक्षे प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियर्ठ० सद आसीदतमित्यूहितेन मन्त्रेण पयस्ययोर्यथास्वमासादनम् । काले यथास्वं मेषमेष्योरालम्भः ।

तत उभावुत्करे वाजिनयोरासादनं कुरुतः । ततो ध्रुवा असदन्निति वाजिनान्तानामालम्भः । प्रतिप्रस्थाता आज्यस्थालीस्थमाज्यमालभ्य करम्भपात्राण्यालभते । ततो जौहवादीनि वाजिनान्तानि । तत आत्मालम्भोदकालम्भावुभयोः । ततोऽध्वर्योरेव शकलादानादि अग्नावग्निरिति होमान्तमग्निमन्थम् ।

ततो होतृषदनस्थापनमुत्तरस्या वेदेः पश्चात् । ततो होतुरामन्त्रणम् । इध्मात्समिदादानमुभयोः । अध्वर्योरेवाग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामनुब्रूहीति प्रैषः । सप्तदशेनेत्यत्रबाधनम् । उभयोः प्रातप्रणवमिध्मप्रक्षेपः । सभित्परिशोषणमुभयोः । आहवनीयोपवाजनं पूर्वाघारश्चोभयोः । सम्मार्गप्रैषोऽध्वर्योरेव अग्नी अग्नीत् संमृड्ढीति ।

ततः समार्गं अकृत एव प्रतिप्रस्थाता पत्नीसमीपे गत्वा पत्नीं पृच्छति केन चरसीति । स्वभर्तृव्यतिरिक्तेन केन पुंसा सह त्वं मथुनसुख-

अनाख्यातमहित ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन् ॥९॥ करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापती वा, दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद् ग्राम इति ॥१०॥ मोषूण इति यजमानो जपति ॥११॥ अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२ ॥ आगते

मनुभवसीति प्रश्नार्थः । सा प्रत्याह अमुकेनामुकेनेति । यदि लज्जया जारस्य नाम न गृह्णाति तदा प्रतिजारम् एकैकं तृणं हस्तेन गृह्णाति । जारश्चेन्न भवति तदा भर्तृव्यतिरिक्तेन न केनापि चरामीति कथयति । पत्न्या प्रतिवचने कृते प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुत्थाप्य स्वाहवनीयं प्रति नयन् प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति ।

ततः प्रतिप्रस्थाता स्वाया ध्रुवायाः शूर्पं उपस्तीर्य सर्वाणि करम्भपात्राण्यवधाय ध्रुवाया एवोपरिष्टाद् द्विरभिघार्य पत्नीहस्ते समर्पयति । सा च शूर्पं मूर्द्धनि निदधाति । जुहोतीनामपूर्वत्वपक्षाश्रयणे उपस्ताराद्यभावः । यथाश्रुतमेव तदा कर्तव्यम् ।

ततः प्रतिप्रस्थात्रा बाहुगृहीता पत्नी ब्रह्मयजमानयोरुत्तरतोऽग्नेश्च दक्षिणत इत्येवमन्तरालमार्गेण नीत्वा स्वयं च ब्रह्मयजमानयोर्दक्षिणतो गत्वा द्वयोरप्याहवनीययोः पूर्वमार्गेण नीत्वा चात्वालोत्करयोरन्तरालेन वेदिमध्ये प्रवेश्य चात्वालवेद्योरन्तरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं गत्वा, अथवा तीर्थेन प्रवेश्योत्तरां वेदिमपरेण वेद्योरन्तरालेन प्राङ् नीत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी तिष्ठन्ती शूर्पमवतार्य हस्तेनादाय यद् ग्रामे यदरण्य इति मन्त्रेण शूर्पेणैव जुहोति । अथ जायापती प्रत्यङ्मुखौ तिष्ठन्तौ अनेनैव मन्त्रेण जुहुतो नैकाकिनी पत्नी । "मूर्द्धस्थितेनैव शूर्पेण होम" इति मन्त्रापस्तम्बौ(१) । इदं प्रघासिभ्यो मरुद्भ्यो रिशादोभ्यः करम्भेण सजोषोभ्यः इति त्यागो मन्त्रवर्णात् । इदं मरुद्भ्य इत्येतावानेव वा । प्रघासिनो मारुती गायत्री"ति कात्यायनोक्तेः (२) ।

ततो यजमानस्य मोषूण इति जपः । दम्पत्योर्होमपक्षे उभयोरपि सञ्चरः ।

तदुक्तमापस्तम्बसूत्रे-"अन्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण चो-

(१) ८. ६. २३. (२) सर्वानु १. २० ।

सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १३ ॥ स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥१४॥ हविर्भिश्चरति ॥ १५ ॥ पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १६ ॥ अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १७ ॥ सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो

त्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधि निधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः'' इति(१) । अपि वाऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयादन्वारम्भेयातामितराविति ।

तत्राध्वर्योर्होमपक्षे करम्भपात्राणामध्वर्योरेव निर्वपणादिहोमपर्यन्तं कर्तृत्वं निःसन्देहम् ।

ततो येन मार्गेण पत्नी होमार्थमानीता तेनैव मार्गेण प्रतिनयन्प्रतिप्रस्थाता अकन् कर्मेत्यमुं मन्त्रं पत्नीं वाचयति । प्रतिगमने ब्रह्माणमन्तरा यजमानाद्बहिश्च नयेति विशेषः । ततः पत्नी स्वस्थाने उपविशति ।

प्रतिप्रस्थातरि च वेदिसमीपमागते अग्नीधाऽध्वर्युसन्नहनेनोत्तरवेदिकमाहवनीयं संमृज्य प्रतिप्रस्थात्रा सक्तेनेध्मसन्नहनेन दक्षिणमाहवनीयं प्रकृतिवत्संमार्ष्टि । ततो ऽञ्जलिकरणमुभयोः । उत्तराघार उभयोः । ध्रुवासमञ्जनं स्रुक्सादानमुभयोः ।

होतृवरणमध्वर्योरेव । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पश्चात्तथा तिष्ठति यथा होता तन्त्रेणोभयोरंससंमर्शनं कर्तुं शक्नोति । द्वयोरप्यंसयोरुपरि सहैव प्रादेशं निदधातीत्यर्थः । ततस्त्रयाणां संमृष्टानामुपवेशनम् । ततः स्रुगादापनादि । उभावपि जुहूपभृतावादाय होमार्थं गच्छतः । आश्रावणं प्रेषणं च सर्वत्राध्वर्युरेव करोति न प्रतिप्रस्थाता ।

उभयोर्नव प्रयाजाः । चतुर्थसप्तमयोः समानयनमुभयोः । अध्वर्योः सप्तमे निःशेषं समानयनम् । पृषदाज्यग्रहणपक्षे प्रतिप्रस्थातुरपि । त्यागास्तु वैश्वदेवपर्वण्युक्ता एव । उत्तमप्रयाजे विशेषः-इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्ण इन्द्राग्निभ्यां वरुणाय मरुद्भ्यः काय देवेभ्य आज्यपेभ्यो वाजिभ्यः । पञ्च मम न तस्येत्यादि । प्रत्यागत्य यथास्वं वाजिनान्तानो प्रयाजशेषेणाभिघारणमुभयोः । तत आज्यभागौ । सर्वत्र वषट्कारानन्तरमेव क्रमेण होमो न सह "वषट्कृते तु जुहुत" इति पुनः श्रवणात् (२. ५. २. ३१)

आज्यभागानन्तरं प्रतिप्रस्थाता स्रुक्पाणिरास्ते । स्रुचौ हस्ते

---

(१) ८. ६. २३.

दक्षिणेन मरुद्भ्योऽनुवाचयति ॥१८॥ वारुणीवदवदानम् ॥१९॥ हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ २० ॥ इडा-

धारयित्वोपविशतीत्यर्थः। ततोऽध्वर्युर्हविर्भिः प्रचरति । अग्नये ऽनुब्रूहि । अग्निं यज, इदमग्नये १ । सोमायानुब्रूहि, सोमं यज, इदं सोमाय २ । सवित्रे उपांशु अनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण, सवितारं यज, इदं सवित्रे ३ । सरस्वत्या अनुब्रूहि, सरस्वतीं यज, इदं सरस्वत्यै ४ पूष्णेऽनुब्रूहि, पूषणं यज, इदं पूष्णे ५ इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि, इन्द्राग्नी यज, इदमिन्द्राग्निभ्याम् ६ ततो ऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेषौ व्यतिहरतः । तत्राध्वर्युः स्वपयस्यायाः सकाशान्मेषीं निःकाश्य प्रतिप्रस्थात्रे समर्पयति । प्रतिप्रस्थाता च मेषमध्वर्यवे समर्पयति ।

ततोऽध्वर्युर्मेषं वारुण्यामवद्धाति । प्रतिप्रस्थाता मारुत्यां मेषीम् । ततोऽध्वर्युः वरुणायानुब्रूहि इत्युक्त्वा जुह्वामुपस्तीर्य वारुण्याः पयस्याया द्विरवद्यति । तत्र प्रथमावदानेन सहाखण्डं मेषमवद्धाति, द्वितीयावदानेन सह वा । अत्र जुह्वां प्रक्षेप एव साहित्यम् , ग्रहणे ऽनियमः । पुनरुपरिष्टात्सकृदभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्यातिक्रम्याश्राव्य वरुणं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति, इदं वरुणाय ।

ततोऽध्वर्युः सव्यहस्ते स्रुचौ कृत्वा दक्षिणहस्तेन प्रतिप्रस्थातुरुत्तरीयवस्त्रमन्वारभ्य मरुद्भ्यो ऽनुब्रूहीत्याह । ततः प्रतिप्रस्थाता जुह्वामुपस्तीर्य द्विरवद्यति । तत्र प्रथमेन द्वितीयेन वाऽवदानेन सहाखण्डां मेषीमवद्धाति जुह्वां सह प्रक्षिपतीत्यर्थः । तत उपरिष्टात्सकृदभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्यातिक्रामति । अथाध्वर्युरेवाश्राव्य मरुतो यजेत्याह । वषट्कृते प्रतिप्रस्थाता जुहोति, इदं मरुद्भ्यः । ततो ऽध्वर्युः काय उपांशु अनुब्रूहीत्याह । उपस्तीर्य सर्वं पुरोडाशं जुह्वामवधाय द्विरभिघार्योत्थायाश्राव्याह कमुपांशु यजेति प्रथमेन स्वरेण । इदं काय ।

ततो ऽध्वर्युरेवाग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूहीत्याह । उभयोर्जुह्वामुपस्तारः । यथास्वं सर्वहविषामुत्तरार्द्धादेकप्रत्यवायमवदानम् । द्विरभिघार उभयोः । अनतिक्रमणं च । ततो ऽध्वर्युरेवाश्राव्याग्निं स्विष्टकृतं यजेत्याह । वषट्कृते उभौ जुहुतः । अपां स्पर्शः । एत्य स्रुचावासाद्य सञ्चराभ्युक्षणमुभयोः ।

ततो ऽध्वर्युरेव सर्वहविर्भ्यः प्राशित्रमवद्यति न प्रतिप्रस्थाता । प्राशित्रं ब्रह्मणे दत्वेडापात्र्यामुपस्तीर्य सर्वहविर्भ्य इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे समर्पयति । प्रतिप्रस्थाता स्वपयस्याया द्विरुपर्यवदाया-

मवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥२१॥ तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥२२॥ स्रुचौ व्यूहतोऽध्वर्यू ॥२३॥ समासिच्य

ध्वर्यवे इडां प्रत्यर्पयति । ततो ऽध्वर्युर्द्विरभिघार्य आग्नेभ्यः पञ्च-भ्यो हविर्भ्यः षडवत्तब्रह्मयजमानभागचतुर्द्धाकरणान् करोति, नैन्द्रा-ग्नपयस्ययोः ।

ततो होतुरिडासमर्पणादि मयीदमिति जपान्तम् । इडामुपहूय पवित्रे समस्य पूर्वं मार्जनम् । तत इडाभक्षणादि । "उपहूय मार्जयन्त" इति गृहमेधीयवदत्रापि (२. ५. २. ४०) श्रवणात् । सूत्रकृता तु केनाभिप्राये-ण न सूत्रितम् इति स एव वेद । प्रतिप्रस्थाता स्ववेदिमपरेण स्वकी-यपवित्रे समस्य मार्जनं करोति । तत इडाभक्षः । प्रस्तरे पवित्रकरणमु-भयोः । भागपरिहारो ऽध्वर्योः । दक्षिणां चात्वालोत्करावन्तरेण वेद्यामा-नीयालभते । ऊर्गसीत्यस्य स्थाने धेनुरसीति विशेषः । अश्वोऽसीति वा, षड्गवमसीति वा, द्वादशगवमसीति वा । अस्य वरुणप्रघासपर्वणः समृध्यर्थं धेनुं दक्षिणां ब्रह्मण इत्यादि । ब्रह्मणा इयं वो धेनुः प्रतिगृह्णीते-ति । अयं वोऽश्वः, इदं वः षड्गवम् , इदं वो द्वादशगवमिति वा । वा-रुण्याः स्थापनमवभृथार्थम् ।

ततो हविःशेषानुदगुद्वास्योल्मुकसमासाद्युभयोर्धारानुयाजान्तम् । तत्र विशेषः । ब्रह्मन्प्रस्थास्यावः समिधमाधायाग्नीऽ अग्नीत् सम्मृड्ढीति प्रैषः । अग्नीध उभयत्र समिदाधानम् । संमार्गश्च । ॐ प्रतिष्ठतमिति ब्रह्मणोऽनुज्ञायामूहः । यजमानस्य समिदनुमन्त्रणम् । एते वामग्नी समि-धौ ताभ्यां वर्द्धेथां चा च प्यायेथाम् इत्यूहः । पृषदाज्योपभृतः पृषदाज्यं जुह्वामुपभृति च विभज्यानीयाऽऽज्योपभृतमधः कृत्वा ऽनुयाजा यष्टव्या इति । "स स्रुवोरेवाध्वर्युः पृषदाज्यं व्यानयत्" इत्यादिश्रुत्यर्थः । (२. ५. २. ४.)

आपस्तम्बसूत्रे तु विशेषः—"पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधान्या-मुपभृतं कृत्वा तेन नवानूयाजान्यजती"ति(१) । उभयोर्नवानुयाजाः । चतुर्थसप्तमयोः समानयनम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वाज्येनैवानुयाजाः पक्षे । तस्यापि पृषदाज्येन भवति । द्वितीयानुयाजप्रभृति यज यजेति प्रैषः । अविशेषश्रवणादिति सम्प्रदायः । नेति श्री अनन्तयाज्ञिकः । त्यागास्तु वैश्वदेवपर्वण्युक्ताः ।

---

(१) ८. २. २. २०.

वाजिनभक्षः ॥ २४ ॥ अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥२५॥ मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ २६ ॥ समिष्टयजूꣳषि तूष्णीं दक्षिणस्याम् ॥२७॥ वारुणीनिष्काषेणा-

---

धारानुयाज उभयोः । अत्र नियमेनाध्वर्योरेव स्रुग्व्यूहनं न यजमानस्य । अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्वरुणस्य कस्य उज्जितिमिति । अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषेन्द्राग्नी वरुणः कस्तमपनुदन्तु यमिति। अत्रोपांशुदेवतानामपांशूच्चारणम्, अन्येषामुत्तमस्वरेण। शूर्पं जुह्वा उपरि निधाय प्रतिप्रस्थातुर्व्यूहनम् । मरुतामुज्जिति० मरुतस्तमपनुदन्तु यमयम्० । अभ्युदय परिध्यञ्जनाद्युभयोः । सह शाखया प्रस्तरहोमान्तम् । इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे इन्द्राग्निभ्यां वरुणाय मरुद्भ्यः काय देवेभ्यः आज्यपेभ्यो ऽग्नये होत्राय वाजिभ्यो न मम । तृणप्रहरणप्रैषोऽनुप्रहरतमिति । तृणप्रक्षेपात्मालम्भोद्कालम्भा उभयोः ।

तत उभयोर्वाजिनयागो व्याघारणान्तः । उभौ वाजिनशेषावेकत्र कृत्वा तन्त्रेण वाजिनभक्षः । अध्वर्योरनन्तरं प्रतिप्रस्थाता उपहवे भक्षे च । ततः संवदस्वेत्यादि अध्वर्योरेव । परिधिप्रक्षेप उभयोः । अध्वर्युसक्तस्यैवोपवेषस्य होमः । संस्रवाहुतिरुभयोर्धुरि निधानं च । अध्वर्योस्तिसृभिः स्रुग्भिः संस्रवहोमः । तत्र धुरि निधाने घृताच्य स्थ धुर्यौ पात सुम्ना स्थ सुम्ने मा धत्तेति तिसृणामपि धुरि निधानम् । पृषदाज्यग्रहणपक्षे प्रतिप्रस्थातुरप्येवम् । यजमानस्योत्तरां वेदिमालभ्य दक्षिणस्या आलम्भः । प्रतिप्रस्थाता स्ववेदिसमीप एवोपविशति ।

अध्वर्युरेव गार्हपत्यं गत्वा ऽदब्धाहुतिपर्यन्तं पत्नीसंयाजादि कृत्वा सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ आहुतित्रयं जुहोति। पिष्टलेपहोमपक्षे पूर्वदिनस्थापितपिष्टलेपान्सर्वानद्यतनपिष्टलेपैः सहाध्वर्युरेव जुहोति, प्रतिप्रस्थातुरपराग्निहोमप्रतिषेधात । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्युच्चार्य त्यागः । ततो वेदयोक्त्रमोकादि समिष्टयजुरन्तम् । अध्वर्युरुत्थाय ध्रुवया त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोति देवा गातुविद इवि प्रथमम्, इदं वाताय १ । यज्ञ यज्ञं गच्छेति द्वितीयम्, इदं, यज्ञाय २ एष ते यज्ञ इति तृतीयम्, इदं यज्ञपतये ३ । प्रतिप्रस्थाता त्रीणि समिष्टयजूꣳषि तूष्णीमेव जुहोति । ततोऽवभृथगमनार्थं चत्वालसमीप आगत्योरुꣳ० हीति (८.२३.) यजमानं वाचयति विधिश्चिदिति ब्रूहीत्येवम् । यजमानः स्वरेण पठति । ततो वारुणीनिष्कापं जुहूं स्रुवमाज्यस्थालीं

वभृथम् ॥ २८ ॥ तूष्णीमित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ २९ ॥ जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ ३० ॥ अन्योन्यस्य

समिधं श्रुतावदानं स्फ्यं वर्हिर्मुष्टिं परिधानार्थानि वस्त्राणि चादाय तूष्णीमेव नद्यादिस्थह्रदुदके यत् स्थावरोदकं तत्प्रति यन्ति । नद्यादिस्थस्थावरोदकाभावे ऽन्यदुदकमभि प्रतिगमनम् । नात्र सामगानम् । अत्र स्रुक्स्रुवाज्यादि पूर्वसंस्कृतमेव ग्राह्यम्, अनपवृक्तत्वादिति हरिस्वामिनः । अवभृथस्यापूर्वत्वादेव संस्काराभाव इत्यपरे ।

तत्राध्वर्युर्बाहुगृहीतं यजमानं तूष्णीमेवोदकमध्ये प्रवेशयति । ततः स्वयमप्सु प्रविश्य हस्तगृहीताया एवाज्यस्थाल्याश्चतुर्गृहीतमाज्यं जुह्वां गृहीत्वाऽपः परिस्तीर्य समिधमाधाय तस्या उपर्यग्नेरनीकमित्यप्स्वाहुतिं (८. २६) जुहोति, इदमग्नये । पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ऽऽश्राव्य समिधो यजेत्याह । ततो यज यजेति वर्हिर्वर्जिताश्चतुरः प्रयाजान्यजति । समानयनाभावः ।

षडाहुतिपक्षे उत्तमप्रयाजत्यागे इदं वरुणाय देवेभ्य आज्यपेभ्य इति पञ्च ममेति । दशाहुतिपक्षश्चेदिदमग्नये सोमाय वरुणाय देवेभ्य आज्यपेभ्य इति । ततो जुह्वामाज्यस्थाल्या एवोपस्तीर्य वारुणीनिष्कार्षं द्विरवदाय वरुणायानुब्रूहीति प्रेष्यति । सकृदुपरिष्टादभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्याऽऽश्राव्य वरुणं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति, इदं वरुणाय । पुनर्जुह्वामुपस्तीर्य सर्वं निष्कार्षं जुह्वां प्रतिक्षिप्याग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति प्रेष्यति । तत उपरिष्टाद् द्विरभिघार्याश्राव्याग्नीवरुणौ यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति, इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

अयं षडाहुतिपक्षो वाजसनेयिनां नियमेन । इतरेषां तु यजमानेच्छया दशाहुतिपक्षोऽपि भवति । तत्र वर्हिर्वर्जिताश्चत्वारः प्रयाजाः । ततो द्वावाज्यभागौ प्रकृतिवद् ध्रुवायाः । तदर्थं ध्रुवाऽप्यत्र प्रयोज्या । ततो वरुणाग्नीवरुणयागौ । ततो द्वावनुयाजौ । तावपि विशेषानुपदेशात् प्रकृतिवदौपभृतेन । तदर्थमुपभृदपि प्रयोज्या । एवं दशाहुतयः ।

अत्र हरिस्वामिभाष्ये विशेष उक्तः । एतदङ्गिरसामयनमिति(१) एतद्दशाहुत्यात्मकमयनमङ्गिरसामङ्गिरसः पुत्रपौत्राणां मनुष्याणाम् । अत्रापि संस्कृतैरेवाज्यपुरोडाशमात्रैरपो गत्वा चतुर्गृहीत्वा जुह्वामुपभृति ध्रुवायाश्च क्रमेण प्रकृतिवत्त्रीणि चतुर्गृहीत्वा तिष्ठन्त एवाङ्गप्रधानसा-

(१) ४. ४. ५. १०.

पृष्ठे धावतः ॥ ३१ ॥ अन्ये वाससी परिदधाते ॥३२॥ पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥३३ ॥ यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानाᳪं समिदसीति ॥३४॥ पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ ३५ ॥ धेनुर्दक्षिणाऽश्वः, षड् वा, दश वा ॥ ३६ ॥ ५ ॥

धारणानग्निसंस्कारान्परिधिपरिवाजनसंमार्गानप्युकुर्वन्तो हस्तधृतैरेवाज्यहविर्भिश्चरेयुः ।

तत्रापि चेध्मसामिधेनीहोत्रार्षेयवरणानि न कुर्युः शाखान्तरे तदभावस्य स्पष्टत्वात् । अत्रापि (४.४.५.१३.) तमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिन्धे देवेभ्यो जुहवानीतीध्मसामिधेन्यर्थस्यान्यथा सिद्धत्वादिति । तेनास्मिन्पक्षे प्रकृतिवद् ध्रौवेणाज्यभागौ औपभृतेनानुयाजौ, प्रयाजप्रधानयागादिकं तूक्तप्रकारेण भवति । अनयोः पक्षयोः यजमानेच्छया एकं कञ्चन पक्षं कृत्वा निष्काषस्थालीमवभृथेति (३ । ४८) मन्त्रेणोदकमध्ये मज्जयति ।

ततः पत्नीयजमानौ मज्जनमकुर्वन्तौ स्नानं कुर्वाते । अन्योन्यं पृष्ठशोधनं क्षालनं कुरुतः । ततोऽन्ये वाससी परिदधाते । पूर्वपरिहिते वाससी प्रक्षाल्य पश्चानामृत्विजां मध्ये यस्मै दातुमिच्छति तस्म दद्यात् । ततस्तूष्णीमेव प्रत्यागत्य चात्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्याहवनीये देवानां समिदसीति (८. २७) मन्त्रेणैकां समिधमादधाति । पत्नी च तूष्णीं गार्हपत्ये समिधमादधाति ।

ततो बर्हिर्होम उभयोः । प्रणीताविमोकरात्तसभागावध्वर्योरेव । पूर्णपात्रनिनयनं चाध्वर्योरेव । वेद्योरन्तराले प्राञ्चो विष्णुक्रमाः । "अन्तरा वेदेर्विष्णुक्रमा" इत्याथर्वणे दर्शनात् । एकस्या उत्तरस्या वेदेरस्यै प्रति प्राथै इत्यवेक्षणम । औत्तरवेदिकाहवनीयस्यैव संज्योतिषेति (२. २५) केचित । द्वयोरपि वेद्योर्द्वयोरप्यग्न्योरवेक्षणमिति युक्तम् । ब्राह्मणं तर्पयितवा इत्येव प्रैषः । एकस्यैव तर्पणम् । वचनं विनाऽऽरादुपकारकाङ्गस्य प्रतिप्रस्थातुरप्राप्तेः । औत्तरवेदिक एवाहवनीये उपस्थानमाहुतिर्वा समिदाधानं चेति । ततः पाक्षिकं वपनम् । शतब्राह्मणसंकल्पः । ततो गार्हपत्याहवनीयौ समारोह्य स्वस्थानं गत्वा निर्मथ्य पुनरुद्धृत्य पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पक्षादिकर्म वैश्वदेवादि नित्यं च कुर्यात् ।

इति पञ्चमस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

देवकृतकात्यायनपद्धतौ वरुणप्रघासाः ॥

कार्त्तिक्याᳬं साकमेधा द्व्यहम् ॥ १ ॥ पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नये ऽनीकवते पुरोडाशः ॥ २ ॥ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥ ३ ॥ समिष्टयजुरन्तं भवति ॥४॥ बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा ॥ ५ ॥ इध्मस्थाने शाकलपरिधि निधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ ६ ॥

अथ साकमेधा उच्यन्ते ।

ते च फाल्गुन्यामारम्भे कार्तिक्यां भवन्ति चैत्र्यामारम्भे मार्गशीर्ष्याम्, वैशाख्यामारम्भे पौष्याम् । तत्र पौर्णमास्यामृत्विग्वरणम् । गोत्र० शर्मन्नैष्टिकेन ऋषभदक्षिणेन साकमेधपर्वणाऽहं यक्ष्ये तत्र त्वं मे ब्रह्मा भवेत्यादिना ब्रह्महोत्रध्वर्य्वाग्नीध्राणां वरणम् । ततो गार्हपत्यात्समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्यायं ते योनिरिति वरुणप्रघासवद् गार्हपत्याहवनीययोः समारोपः । तदवसानं देशान्तरे गमनं मन्थनं स्थापनम् । साकमेधार्थमित्यग्न्योर्विहरणम् । अस्मिन्पक्षे तस्मिन्नेव विहारे ऽयम्बकान्तं सकलं पर्व कार्यम् । अग्न्यन्वाधानं तु प्रतीष्टि पृथगेव । पृथगेवोद्धरणमिति सम्प्रदायः । अत्र पूर्वाह्णे ऽग्नयेऽनीकवते पुरोडाशोऽष्टाकपाल उद्धरणादिकर्मापवर्गान्तः । अन्वाहार्यो दक्षिणा । तत्रानीकवदिष्ट्यर्थमित्युद्धरणे । साकमेधार्थसाधारणोद्धरणपक्षे प्रतीष्ट्युद्धरणाभावः । अनीकवदिष्ट्याऽहं यक्ष्य इति वरणे ।

पात्रासादनेऽष्टौ कपालानि, विंशतिरिध्मकाष्ठानि । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् । ग्रहणे—अग्नयेऽनीकवते जुष्टम् । प्रोक्षणे अग्नये ऽनीकवते त्वा जुष्टम् । अग्निमनीकवन्तं गच्छ । सप्तदशेन वज्रोऽसीत्यवबाधनम् । उत्तमप्रयाजे—इदमग्नये सोमायाग्नयेऽनीकवते देवेभ्य आज्यपेभ्य इति । प्रधानयागे अग्नयेऽनीकवतेऽनुब्रूहि अग्निमनीकवन्तं यज । प्राशित्रादि सर्वम् । व्यूहने अग्नयेऽनीकवत उज्जितिम् अग्निरनीकवांस्तमपनुदत्विति । शेषं कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् ।

इत्यनीकवदिष्टिः ।

प्रतीष्टिविहारपक्षे पुनरुद्धृत्य मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः । सान्तपनीयेष्टयर्थमित्युद्धरणपक्षे । सान्तपनीयेष्ट्याऽहं यक्ष्य इति वरणे ।

पात्रासादने—कपालस्थाने चरुस्थाली, दक्षिणा अन्वाहार्यः, नोपवेषः, विंशतिरिध्मकाष्ठानि, शृतावदानम् मेक्षणम्, पाऽयाऽ अभावः, शेषं प्रकृतिवत् । ग्रहणे—मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुतः

सान्नाय्यवत् ॥ ७ ॥ तूष्णीं वा ॥ ८ ॥ एकचोदनाच्च॥ ९ ॥ अपवित्वाऽभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वा॥१०॥

सान्तपनेभ्यस्त्वा जुष्टम् । मरुतः सान्तपनान् गच्छ । सप्तदशेन वज्रेणेत्य-वदाधने । उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । मध्यन्दिने प्रधानयागः । मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो ऽनुब्रूहि, मरुतः सान्तपनान्यज, इदं मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । ततः स्विष्टकृ-दादि । चतुर्द्धाकरणानामभावः ।

व्यूहने—मरुतां सान्तपनानामुज्जितिम् । मरुतः सान्तपनास्तम-पनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो-देवेभ्य इत्यादि । समिष्टयजुरन्तं कर्म्म स्थाप्यते । बर्हिर्होमादि कर्मापव-र्गान्तं श्वोभूते दर्विहोमानन्तरमेव भवति नेदानीम्। अथवा बर्हिर्होमो ब्रा-ह्मणतर्पणप्रैषो ब्राह्मणतर्पणं नमःकृतायेति चेति पदार्थचतुष्कवर्जमन्यत्सर्वं कार्यम् । बर्हिर्होममात्रवर्जमन्यत्सर्वं कर्मापवर्गान्तं समापनीयमिति कर्कः । तत्राद्य एव पक्षो युक्त इति हरिस्वामिभिरतिप्रबलयुक्तिभिर्दृढीकृत-मस्तीति स एव पक्षोऽस्माभिरादियते ।

इति सान्तपनीया समिष्टयजुरन्ता ।

ततः सायंकाले प्रागग्निहोत्रहोमाद् गृहमेधीयेष्टिः । तत्र मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुर्भवति । तत्र पूर्वमिध्मस्थाने प्रणीतानां पश्चादनियत-संख्यानां यज्ञियवृक्षशकलानां परिधीनां च निधानम् । नाग्न्यन्वाधानं पशुपुरोडाशवत्तन्त्रमध्यपातात् । आहवनीय एवाग्न्यन्वाधानमित्यन्ये । शाखां तूष्णीं छित्वा तया यावत्स्वं गवां वत्सानामपाकरणं तूष्णीम् । अमन्त्रकं ब्रह्मण उपवेशनम् आसनस्य संस्कृतत्वात् । न व्रतग्रहणमवि-सृष्टत्वात् । परिस्तरणाभावः ।

पात्रासादने-शूर्पाग्निहोत्रहवणि, स्थालीकृष्णाजिनम्, उलूखलमुस-लम्, पात्रीधान्यं, पवित्रच्छेदनानि पवित्रे, स्थाली आज्यश्च, वेदश्च, दोहनपवित्रम्, एकमिध्मकाष्ठम्, प्रस्तरमात्रं बर्हिः, स्रुवो जुहूः, मेक्षण-म्, द्वे शरावे पात्र्यौ वा योक्त्रम्, यूनकुशाः, परिधयः, कुशास्तृतं पी-ठम्, इडापात्री । स्फ्योपहितपात्रीकरणादि । ग्रहणे मरुद्भ्यो जुष्टम् । पयोबाहुल्यापेक्षया बहूनां व्रीहीणां ग्रहणम् ।

प्रोक्षणे मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यस्त्वा जुष्टम् । कुक्कुटाहननवर्जितं कृ-ष्णाजिनादानादि कणनिधानान्तं कण्डनम् । आज्यनिर्वापवेदबन्धौ । ईक्षणान्ते चरुस्थालीमादाय तस्यां दोहनपवित्रं निधाय तत्रैव पवि-

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चत्याज्यार्थम् ॥ ११ ॥ यावदुक्तमतः ॥ १२ ॥ स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य

स्रवति चरुपात्रे यावत्स्वं गा दोहयित्वा तण्डुलान्प्रक्षाल्य पवित्रवति चरुपात्रे पयोमध्ये संवापः । घर्मोऽसीत्यधिश्रयणम् । पर्यग्निकरणम् । उदकस्पर्शः । देवस्त्वेति श्रपणम् । माभेरित्यालम्भः । स्फ्यमुद्यम्य प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचं० संमृड्ढीत्यादि प्रैषः । न स्फ्योदकप्रहारः । न पाण्योरवनेजनम् । अपरेण प्रणीतानां स्फ्येध्मबर्हिषां सादनम् । स्रुवजुहूमेक्षणसंमार्गः । शरावयोः पात्र्योर्वा संमार्गः । संमार्जनापासनम् । पत्नीसन्नहनाद्याज्यावेक्षणान्तम् । इध्मवेद्योः प्रोक्षणम् । बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां निधाय ब्रह्मन्बर्हिः प्रोक्षिष्यामि । बर्हिरसि स्रुचे त्वा जुष्टमिति प्रस्तरमात्रबर्हिषः प्रोक्षणम् । मूलावसेकः । प्रणीतासु पवित्रनिधानम् ।

बर्हिर्विस्रंस्य तूष्णीं प्रस्तरग्रहणम् । ब्रह्मणे समर्पणम् । सन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायान्यैर्बर्हिर्भिरवच्छादयति । ततो गार्हपत्यसमीपे गत्वा शरावयोः पात्र्योर्वा स्थापनम् । चरुमभिघार्योदगुद्वास्य प्राणदानम् । मरुतो गृहमेधिनो गच्छेति, प्राकृतं च विकृता- (१. ५. ४.)विति न्यायात् । ततः शरावयोः पात्र्योर्वा सशेषं चरोरुद्धरणम् । उद्धृतयोर्मध्ये गर्त्तौ कृत्वा तयोराज्यस्थाल्याज्यस्य विभज्यासेकः । तत ओदनौ स्रुक्स्रुवं चादाय वेदिसमीप आगत्य बहिर्वेदि ओदनादेः स्थापनम् ।

तूष्णीं स्तृताया वेदेरभिमर्शनम् । समित्प्रस्तरादानम् । कल्पनोत्सुकोदूहनाभावः । परिधिपरिधानं समन्त्रकम् । परिधिमुपस्पृश्य समिन्निरसनम् । सूर्यस्त्वेति (२ ५.) जपः । शकलाधानम् । आवृत्यौदनयोरासादनम् प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियर्ठ० सद आसीदतमिति । प्रियेण धाम्नेत्येवमनूहितेनैवेत्यपरे ।

ततः स्तृताया एववेदेर्द्वे तृणे आदाय विधृत्योः स्तरणं सवितुरिति (२.५.) । प्रस्तरस्तरणम् । अभिन्यासः । प्रतिगृह्य सव्याङ्गुल्ये प्रस्तरे असि जुहूर्नाम्नेति (२.६.) स्फ्योपग्रहेण जुह्वा आसादनम् । सर्वालम्भे पूर्वमोदनस्थयोराज्ययोरालम्भः, ततो दक्षिणौदनस्य । आत्मालम्भोवकालम्भौ ।

होतृषदनस्थापनम् । एहि होतरित्यामन्त्रणम् । समन्त्रकं होतृवरणम् होतुरपवृक्तत्वात् । होतुरामन्त्रणवरणे न भवत इति केचित् ।

तूष्णीं वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १३ ॥

शकलान्याधाय मत्योद्धृताचासादयति ॥ १४ ॥ स्रुक्स्रुवं च सम्मार्ष्ट्यनुद्वास्य वा सम्मार्जनम् ॥ १५ ॥ आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्यमुत्तरात्॥१६॥ गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥ १७ ॥ अप्रत्यभिघारणं च ॥ १८ ॥ अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १९ ॥ उद्वास्योभयमासादयति ॥ २० ॥ न

होतर्यासनं संस्कृत्योपविष्टे सत्यध्वर्युः स्रुवं स्रुचं चाददान एवाग्नयेऽनुब्रूहीत्याह । ततो दक्षिणादोदनाच्चतुर्गृहीतमाज्यं जुह्वामवदायातिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति । ततः सोमायानुब्रूहीत्युक्त्वोत्तरौदनस्थादाज्याच्चतुर्जुह्वां गृहीत्वाऽतिक्रम्याश्राव्य सोमं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति । ततो मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीत्युक्त्वा दक्षिणौदनस्थादाज्याज्जुह्वामुपस्तीर्य तत एव मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावदाय तत एव सकृदुपर्यभिघार्यातिक्रम्याश्राव्य मरुतो गृहमेधिनो यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति इदं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः ।

ततोऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा उत्तरौदनस्थादाज्यादुपस्तीर्य उत्तरस्यैवोदनस्य द्विरवदाय तत्स्थादेवाज्यादुपरि सकृदभिघार्यातिक्रम्याश्राव्याग्निं स्विष्टकृतं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति इदमग्नये स्विष्टकृते । उदकस्पर्शः ।

एत्य जुह्वा आसादनम् । न सञ्चराभ्युक्षणम् । न प्राशित्रावदानम् । इडावदानं षडवत्तस्य च । ब्रह्मयजमानयोश्चेति न इवाभाति । ततश्च पवित्रप्रतिपत्त्यन्ते भागपरिहारः रात्तसभागान्ते भागावेक्षणं भागप्राशनं च क्रियते । दक्षिणादोदनादिडापात्र्यामुपस्तारः । तत एव दक्षिणतो मध्याच्चावदानम् । तत एव द्विरभिघारः । नात्र चतुर्द्धाकरणभागादि । इडासमर्पणादि मर्यादं जपान्तम् । उपहूय पूर्वं मार्जनम् । तत इडाभक्षणमृत्विजामेव न यजमानस्य । तत उपनीतानां यजमानगृह्याणामृत्विजां च नियमेनौदनप्राशनम् । बहुश्चेदोदनस्तदाऽन्येषामपि ब्राह्मणानां प्राशनम् ।

ततः सशेषां स्थालीमपिधाय दर्विहोमार्थं सुगुप्तदेशे निदधाति । ततः पवित्रप्रतिपत्तिः । नाग्निसम्मार्गः । मरुतां गृहमेधिनामुज्जितिमिति जुह्वा एव व्यूहनम् । अभ्युक्ष्य परिध्यञ्जनम् । आश्राव्य सूक्तवाकप्रैषः ।

प्राशित्रमिडान्तं भवति ॥२१॥ पूर्वं मार्जनमुपहूय ॥२२॥ प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ २३ ॥ यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ २४ ॥ आरिक्ताꣳ स्थालीं निदधाति ॥२५॥ साकमेधीयाꣳ सꣳस्था-

---

प्रस्तरग्रहणम् । मध्यमूलयोरपि जुह्वामेवाञ्जनम् । नीचैर्हरणम् । तृणग्रहणं प्रस्तरहोमः । अग्नये सोमाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽग्नये होत्रायेति त्यागः । अनुप्रहरेति प्रैषः । तृणप्रक्षेपः । आत्मालम्भः । उदकालम्भः । संवदस्वेत्यादेरभाव- ।

परिधिप्रक्षेपः । संस्रवाहुतिः । धुरि निधानमेकस्या एव । घृताच्यधुसि धुर्यौ पाहि सुम्नाऽसि सुम्ने मा धेहीति विशेषः । न वेद्यालम्भः । वेदयोक्त्रविमोकः । आवेदेः स्तरणम् । अन्यैरवच्छादनवर्हिर्होमः । राक्षसभागः । एवं पिशीलकपक्षे वाहरादिसर्वोत्कर्षपक्षे च गृहमेध्योयोक्ता ।

अथ स्थालीपक्षे विशेष उच्यते—

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधानादि चरोरुद्वासनान्तं पूर्ववत् । अत्राहवनीयश्चापि वा आहवनीये प्रथममेवाज्याधिश्रयणम् । उद्वास्य स्थालीस्थस्यैवौदनस्य प्राणदानं नोद्धृत्य । ततश्चरुस्थालीमाज्यस्थालीं स्रुक्स्रुवं चादाय वेदिसमीपे आगत्य तूष्णीं वेदिमभिमृश्य समित्प्रस्तरादानपरिधिपरिधानसुयस्वेतिजपान्ते शकलान्याधायावृत्य चरुस्थालीमाज्यस्थालीं स्रुवं चासाद्य स्तृताया एव वेदेर्द्वे तृणे आदाय विधृत्योः स्तरणं प्रस्तरस्तरणमभिन्यासः पूर्ववत्। जुह्वा आसादनम् । आज्यचर्वोरालम्भः । आत्मालम्भादि होतुरुपवेशनान्तं पूर्ववत् ।

स्थाल्या एव चतुर्गृहीत्वाऽऽज्यभागौ । गृहमेधियागे स्थाल्या एव जुह्वामुपस्तारः । चरोर्मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावदानम् । स्थाल्या एवोपर्यभिघारः । क्षताभ्यङ्गः । गृहमेधियागः । स्विष्टकृति स्थाल्या एवाभिघारः । उत्तरार्द्धात्सकृदवदानम् । द्विरभिघारः । न क्षताभ्यङ्गः । स्विष्टकृद्यागः । इडाभक्षणानन्तरं मार्जनम् । चतुर्द्धाकरणानामभावः । षडवत्तब्रह्मयजमानभागभागपरिहारभागावेक्षणभागप्राशनानि पूर्ववद् भवन्तीति । अरिक्ताया अपिधाय निधानम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।

पदार्थचतुष्टयपरिशेषपक्षे व्रतग्रहणम् । सर्वार्थपक्ष प्रणीताप्रणयनं विमोचनं भवति व्रतविसर्गश्च । अन्यत्सर्वं सर्वोत्कर्षपक्षवत् तन्त्रमध्यपाताविशेषात् ।

ष्य ॥ २६ ॥ प्रातर्वा शेषभावात् ॥ २७ ॥ मातृभिर्वत्सा-न्सꣳसृज्य निवान्या वत्सं बध्नाति ॥ २८ ॥ यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः ॥ २९ ॥ प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा स्थाल्या द-र्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति ॥ ३० ॥ ऋषभमाह्वयितवै ब्रू-यात् ॥ ३१ ॥ रुते जुहोति ॥ ३२ ॥ अभ्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ ३३ ॥ देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ ३४ ॥ ६ ॥

बर्हिर्होममात्रपरिशेषपक्षे च सान्तपनीयायाः समाप्ततत्वेन तन्त्रमध्य-पाताभावादग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणसमन्त्रकासनसंस्कारोपवेशनव्रतग्रहण-स्वार्थप्रणीताप्रणयनव्रतग्रहणान्वाहार्यपचनाहवनीयकल्पनोपवाजनसं-मार्गाद्यग्निसंस्कारहोत्रामन्त्रणवरणदक्षिणादानसंमार्गप्रणीताविमोकव्रत-विसर्गा भवन्ति ।

इति गृहमेधीया ॥

रात्रौ यवाग्वा सायं प्रातरग्निहोत्रहोमः । वत्सानां स्वस्वमातृभिः सं-योगः । निवान्यावत्सस्य पृथग्बन्धनम् । तस्याः पित्र्देष्टौ मन्थार्थदुग्धा-र्थत्वात् । या स्वयं मृतवत्सा परकीयेण वत्सेन दुह्यते सा निवान्येत्यु-च्यते । प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे हुते वा दर्विहोमः । तत्र ब्रह्मणस्तूष्णीमासन-संस्कारः । दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनम् । वैकङ्कतदर्व्याः संमार्ग-प्रतपने । आहवनीयं परिस्तीर्य समिधमाधाय स्थाल्याः सकाशाद्दर्व्या ओदनं गृह्णाति पूर्णा दर्वीति (३.४८) । ऋषभमाह्वयितवा इति यजमानपु-रुषं प्रति प्रैषः । स प्रेषित ऋषभेण शब्दं कारयति । ऋषभेण शब्दे कृते जुहोति । ऋषभे शब्दमकुर्वति ब्रह्मा जुहुधि इत्याह । ततो यद् द्रव्यं गृहीतं तद्देहि म इति (३.३६) मन्त्रेण आहवनीये जुहोति । इदमिन्द्राय । स एव ऋषभो दक्षिणा ब्रह्माध्वर्युभ्याम् । अस्य दर्विहोमस्य समृध्यर्थमृषभं दक्षिणां ब्रह्मणेऽध्वर्यवे चाहं सम्प्रददे ।

तदेवमयं दर्विहोमो होममात्र एव भवति सान्तपनीयतन्त्रान्तःपा-तात् । “परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्रा” इत्युक्तत्वात् ६. १०. २९ । बर्हि-र्होममात्रोत्कर्मपक्षे तु सर्वजुहोतिधर्मयुक्तोऽयं दर्विहोमो भवति त-न्त्रान्तःपाताभावात् । अतः परं सान्तपनीयासमाप्तिः । बर्हिर्होमादिनमः कृतायेत्यन्तं सर्वं पदार्थचतुष्टयं वा । बर्हिर्होममात्रं वा कर्ममते । अहुतं चेदुद्धृत्याग्निहोत्रहोमः प्रतीष्टमुद्धरणपक्षे ।

इति सान्तपनीया ।

इति पञ्चमस्य षष्ठीकण्डिका ॥ ६ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १ ॥ अदित्यै चरुरन्यत्रापि ॥ २ ॥ समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ॥३॥ महाहविरुद्वसाय निर्मथ्य ॥ ४ ॥ पूर्वेद्युर्वा ॥ ५ ॥ नित्ये-

---

अथ क्रैडिनीया द्विहविष्केष्टिरुच्यते। तत्र मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः। इमे हविषी समानतन्त्रे भवतः। प्रतीष्ट्युद्धरणपक्षे क्रैडिन्यादित्येष्ट्यर्थमित्युद्धरणे। क्रैडिन्यादित्येष्टिभ्यामहं यक्ष्ये इति वरणे। पात्रासादने सप्तकपालानि, एका चरुस्थाली, दक्षिणाऽन्वाहार्यः, श्रुतावदानान्तरं मेक्षणम्, विंशतिरिध्मकाष्ठानि। पुरोडाशपात्र्येका, अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत्।

ग्रहणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम्। प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्त्वा जुष्टम्, अदित्यै त्वा जुष्टम्। नानाबीजपक्षे तद्धर्मा उक्ताः। एकबीजपक्षे कणान्ते विभज्यालम्भः इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदमदित्याः। प्राणदाने—मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदितिं गच्छ।

सप्तदशेन वज्रेणेत्यवबाधने। उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि। प्रधानयागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रीडिनो यज इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः। अदित्या अनुब्रूहि अदितिं यज, इदमदित्यै। मेक्षणेन चरोरवदानम्। स्विष्टकृदादि पुरोडाशस्य प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं न भवति। चरोस्तु सर्वं भवत्येव।

व्यूहने मरुतां क्रीडिनामदित्या उज्जितिम्, मरुतः क्रीडिनोऽदितिस्तमपनुदन्तु। प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति। अन्यत्कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत्। इति क्रैडिन्यादित्येष्टी।

अथ महाहविरुच्यते तत्राष्टौ हवींषि भवन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपालः। पुरोडाशः, सौम्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा उपांशु देवतः, सरस्वत्यै चरुः, पूष्णे चरुः, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चरुः वैश्वकर्मण एककपाल उपांशुदेवतः। तत्र पूर्वमहतवस्त्रपरिधानम्। प्राचीनप्रवणेऽग्नीनां नयनम्। प्रतीष्ट्युद्धरणपक्षे गार्हपत्यस्यैव नयनम्। आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम्। तत्र महाहविरर्थं गार्हपत्यादिति संकल्पः। अग्न्यन्वाधानम। व्रतग्रहणं वा। चतुरासनम्। ब्रह्मवरणम्। महाहविषाऽहं यक्ष्ये तत्र भूपत इति। अत्रवा व्रतग्रहणम्। ततः षट्कासादनाद्युपयमन्युपनिवपनान्तं वरुणप्रघासवत्। एकस्फ्ययेति प्रैषोऽग्नीधं प्रति। एकोत्तरा वेदिर्न दक्षिणा। एकस्यैवाग्नेः प्रणयनम्। तत्राग्नये प्रह्रियमा-

भ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नो, माहेन्द्रश्चरु, वैश्वकर्मण एककपा-

णायेति प्रैषः । ततो बर्हिरासनम् । प्रणीताप्रणयनम् । पूर्वमकृतश्चेत्प्रणी-ताप्रणयनात्पूर्वं व्रतग्रहणम् ।

पात्रासादनेऽग्निहोत्रहवणी, स्फ्यः, पवित्राणि सन्त्येव, अन्यदासा-द्यते—शूर्पं कपालानि त्रयस्त्रिंशदेकोनत्रिंशद्वा । चरुस्थाल्यश्चतस्रः, शम्याकृष्णाजिनम् , उलूखलमुसलम् , दृषदुपलम् , पात्रीधान्यम् , धृष्टिः संयवनोदकम् , स्थाल्याज्यम् , वेदश्च दक्षिणार्थ ऋषभः , अग्निः, विंशतिरिध्मकाष्ठानि, कुशप्रस्तरोपसन्नद्धं त्रेधा बर्हिः, स्रुवो जुहूः, उपभृ-त्पृषदाज्योपभृच्च, ध्रुवा । संमार्गार्हाणि यानि चेत्यत्र । द्वे प्राशित्रहरणे, श्रृतावदानं मेक्षणम् , पुरोडाशपाड्यश्चतस्रः , योक्त्रं यूनकुशाश्च, पक्षे परिधयस्त्रयः, पृषदाज्यार्थं दधि, मन्थनचतुष्टयम् , कुशास्तृतं पीठम् , इडापात्री षडवत्तं च, अन्तर्धानकटः, पूर्णपात्रम् , पक्षे कर्मापवर्गा स मित् , वपनपक्षे क्षुरचतुष्टयं च ।

ततः स्फ्योपहितपात्रीकरणम् । पात्रान्तरे प्रोक्षणीः कृत्वा शूर्पाग्निहो-त्रहवण्योरादानादि । ग्रहणे अग्नये जुष्टम्, सोमाय जुष्टम्, सवित्रे जु०, सरस्वत्यै जुष्टम्, पूष्णे जु०, इन्द्राग्निभ्यां जु०, महेन्द्राय जु०, विश्वकर्मणे जु०, नानाबीजपक्षे तद्धर्मा वैश्वदेवपर्वणुक्ताः । प्रोक्षण्यः संस्कृता एव । हविः प्रोक्षणे—अग्नये त्वा जुष्टम्, सोमाय त्वा जुष्टम्, सवित्रे त्वा जुष्टम्, सरस्वत्यै त्वा जुष्टम्, पूष्णे त्वा जुष्टम्, इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टम्, महेन्द्राय त्वा जुष्टम्, विश्वकर्मणे त्वा जुष्टम् । एकबीजपक्षे कणान्ते विभज्यालम्भः इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च । इदं० सोमस्य सरस्वत्या महेन्द्रस्य च ।

कपालोपधाने आग्नेयस्याष्टौ कपालानि । सावित्रस्याष्टौ द्वादश वा । ऐन्द्राग्नस्य द्वादश । विश्वकर्मण एकम् । तत्र तपसा तप्यस्वेत्यभ्यूहनम् । ईक्षणं पिष्टानां तण्डुलानां च । ततः पूष्णे पिष्टानि पृथक्कृत्यालम्भः । इदमग्नेः सवितुरिन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च । इदं पूष्णः । ततश्चरूणां तण्डु-लान्विभज्य प्रत्येकमालम्भः । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः, इदं महेन्द्र-स्य, संयवनानन्तरं विभज्य पुरोडाशानामालम्भः । इदमग्नेः, इदं सवितुः, इदमिन्द्राग्न्योः, इदं विश्वकर्मणः । सपृषदाज्यं वरुणप्रघासवदाज्यग्रह-णम् । प्राणदाने—अग्निं गच्छ, सोमं गच्छ, सवितारं गच्छ, सरस्वतीं गच्छ, पूषणं गच्छ, इन्द्राग्नी गच्छ । महेन्द्रं गच्छ, विश्वकर्माणं गच्छेति । प्राणदानानन्तरं घृतेनैककपालान्ताच्छादनम् । हवींष्यासाद्या-

लः ॥ ६ ॥ उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत् ॥ ७ ॥ ऋषभो दक्षिणा ॥८॥ ॥७॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥१॥ पुरस्तादुपचारः॥२॥

लभ्यात्मालम्भोद्कालम्भौ कृत्वाऽग्निमन्थनं शकलादानादिहोमान्तं वैश्वदेववत् ।

ततो होतृषदनस्थोपनहातुरामन्त्रणादि । अववाधने सप्तदशेन वज्रेणेति । नव प्रयाजा वैश्वदेववत् । त्यागास्तत्रैवोक्ताः । उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्ण इन्द्राग्निभ्यां महेन्द्राय विश्वकर्मणे देवेभ्य इत्यादि । तत आज्यभागौ ।

प्रधानयागे—अग्नयेऽनुब्रूहि अग्निं यज । सोमायानुब्रूहि सोमं यज । सवित्रे उपांशु अनु० सवितारं यज । सरस्वत्या अनु० सरस्वतीं यज । पूष्णेऽनु० पूषणं यज । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि इन्द्राग्नी यज । महेन्द्रायाऽनुब्रूहि महेन्द्रं यज । विश्वकर्मणे उपांशु अनुब्रूहि । जुह्वामुपस्तीर्य सर्वमवदाय द्विरभिघार्यातिक्रम्याश्राव्य विश्वकर्माणं यज । सर्वहोमः । अपर्यावर्त्तनं च । इदं विश्वकर्मणे ।

ततः स्विष्टकृदादि । ऐन्द्राग्नस्य चतुर्द्धाकरणभागषडवत्ताभावः । अन्येषां सर्वं भवति । दक्षिणालम्भे ऋषभोऽसीति । अनुयाजा नव पृषदाज्येन । त्यागा वैश्वदेवपर्वणयुक्ताः। व्यूहने–अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्महेन्द्रस्य विश्वकर्मण उज्जितिमनु० अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषेन्द्राग्नी महेन्द्रो विश्वकर्मा तमपनुदन्त्विति । उपांशुदेवतानामुपांशूच्चारणमन्येषामुच्चैः । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्ण इन्द्राग्निभ्यां महेन्द्राय विश्वकर्मणे देवेभ्य इत्यादि । त्रीणि समिष्टयजूंषि । उक्तादन्यत्सर्वमत्र वरुणप्रघासवत् कर्मापवर्गान्तम् । इति महाहविः ।

सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

अथ पितृयेष्टिरुच्यते । सा चापराह्णे भवति । तत्र त्रीणि हवींषि भवन्ति । पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः पुरोडाशः, सोमाय वा पितृमते, इति प्रथमहविषि देवताविकल्पः । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः । अपत्नीकः । पत्नीकर्तृकपदार्थवर्जितोऽयं पितृयज्ञो भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥३॥ पूर्ववद्वा ॥४॥ अपत्नीकः ॥५॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ॥ ६ ॥ पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः

दक्षिणाग्निरत्राहवनीयवद् भवति । सर्वमाहवनीयकार्यं दक्षिणाग्नौ कर्त्तव्यम् । तत्र पूर्वं सर्वेषामृत्विग्यजमानानामपसव्यकरणम् । प्रतीष्ट्युद्धरणपक्षे प्राचीनावीती पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा दक्षिणाग्निमुद्धरति पितृयज्ञार्थं गार्हपत्यादिति दक्षिणामुखः । ततो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख आहवनीयमुद्धरति । अध्वर्युर्यजमानो वा यः पिण्डदानं करिष्यन् भवति तस्य नीविकरणम् ।

दक्षिणाग्नौ दक्षिणामुखस्याग्न्यन्वाधानं नान्यत्र । षडासनोपकल्पनम् । आहवनीयस्य पुरस्ताद् ब्रह्मवरणम् । प्राङ्मुखो यजमानो दक्षिणामुखो ब्रह्मा पितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्र भूपत इति । ततो ब्रह्मा उत्थाय दक्षिणेनाहवनीयमागत्य दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो दक्षिणाग्न्यभिमुखः समन्त्रकं दक्षिणाग्रमासनं संस्कृत्योपविशति । उत्तरेण यजमानः । अथवा ब्रह्म वरणस्थानादुत्थायाहवनीयं दक्षिणेन गत्वा दक्षिणाग्निमुत्तरेण दक्षिणेन वा गत्वा दक्षिणाग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविशति । तत उत्तरतो यजमानः प्राङ्मुख एव । एवं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनस्थानविकल्पः । दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्पश्चाद्वा । यदा पुरस्तादुपविशतः तदा वक्ष्यमाणेषु कालेषु पुनःपुनर्विपर्यासं कुरुतः । यदा चादौ पश्चादुपविशतस्तदा इष्टि समाप्तिपर्यन्तं तत्रैवोपविशतो न वक्ष्यमाणं विपर्यासं कुरुतः ।

ततो व्रतग्रहणम् । ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् दक्षिणाग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा । ततः स्वासन उपविशति ।

ततोऽध्वर्युश्चमसमुदकेन पूरयित्वा गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणाग्रं निधाय दक्षिणामुख आलभते भूतस्त्वेति । ब्रह्मन्नप इत्यादि (२. ३. १) । अत्र सर्वमपसव्येन दक्षिणाभिमुखेनोपांशु च कर्तव्यम् ।

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहृत्य दक्षिणाग्नेः पुरस्ताद्दक्षिणाग्रं चमसं निदधाति । अत्राहवनीयात्पूर्वेण प्रणीतादिनयनं गार्हपत्याहवनीययोरव्यवायार्थम् । एवं यत्किञ्चिदत्रार्थवत्स्फ्यतृणाग्निस्रुक्स्रुवाज्यादि दक्षिणाग्निं प्रति नीयते तत्सर्वमाहवनीयं पूर्वेणैव नेयम् । अत्र दक्षिणा दिक् प्राची, प्रतीची दक्षिणा, उत्तरा प्रतीची, प्राची उदीचीत्येवं दिशां विपर्यासो ज्ञेयः । तेनात्र दक्षिणां दिशं प्राचीं विचिन्त्य तत आरभ्य प्रदक्षिणं प्राक्संस्थं परिस्तरणं कर्तव्यम् । दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्राणि तृणानि ।

परिहराति ॥ ७ ॥ अर्थवच्च ॥ ८ ॥ पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः ॥ ९ ॥ सोमाय वा पितृमते ॥१०॥ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥११॥ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः

पूर्वापरयोर्दक्षिणाग्राणि । यच्चात्र प्राक्संस्थं दक्षिणाग्रमित्येवमाद्युच्यते तत्र प्राकृता दिशो ज्ञेयाः, न विपर्यस्ताः । एवमेकस्यैव दक्षिणाग्नेः परिस्तरणं नेतरयोः ।

ततः पात्रासादनं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतः प्राक्संस्थं दक्षिणाग्राणामासादनम् । शूर्पाग्निहोत्रहवणी, स्फ्यः, भर्जनसमर्थानि षट्कपालानि । शम्याकृष्णाजिनम् , उलूखलमुसलम् , दृषदुपलम् , पात्रीधान्यम् , यवाः, पवित्रार्थौ धृष्टिः, संयवनोदकम् , संयवनार्थं निवान्यापयश्च । तां पूर्वं दुग्ध्वा तत्पय आसाद्यते । स्थालीमाज्यं च, वेदश्च, दक्षिणार्थोऽन्वाहार्यः, उदकतूष्णमश्रिः, इध्मकाष्ठान्यष्टादशैव, बर्हिः स्रुवो जुहूः, उपभृद्ध्रुवा, गोकर्णाकारं शृतावदानम् , पुरोडाशपात्र्यसितस्रः ॥ एकैकशो हवींष्यासादयतीत्यापस्तम्बवचनात् । परिधयस्त्रयः कुशास्तीर्णं पीठम् , उदपात्रम् , एकशलाकापक्षे प्राशित्रहरणे इडापात्री च ।

ततो गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रां सहविष्कां पात्रीं निधाय दक्षिणाग्रं स्फ्यमधः प्रेरयेत् । ततः शूर्पाग्निहोत्रहवयोरादानम् । गार्हपत्ये प्रतपनम् । उदकालम्भः । गमनम् । गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणामुख उपविश्य पात्रीबिले धूरसीत्यादि जपति । तत्रोहः—पितॄणामसि वह्नितमं पितृहूतममिति । हविष ईक्षणम् । अपद्रव्यनिरसनम् । आलम्भनम् ।

ग्रहणे—पितृभ्यः सोमवद्भ्योजुष्टं गृह्णामि, सोमाय पितृमते जुष्टं गृह्णामीति वा । अस्मिन्पक्षे एतत्सर्वमपसव्येन कर्तव्यमिति शाङ्खायनः (३. १६. ११-१३) । प्राचीनावीत्येता देवता यजति पितृमन्तं परिहाप्येति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो जुष्टम् । पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो जुष्टम् । पितृतीर्थेनाग्निहोत्रहवण्यां प्रक्षेपः । ग्रहणं प्रकृतिवत्त्रिर्मन्त्रेण चतुर्थं तूष्णीमिति । शेषाभिमर्शनम् । दक्षिणाया ईक्षणम् । उत्थानम् । उत्तरतो गत्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविषामादनं पृथिव्यास्त्वेति । उभयोरत्र श्रपणत्वात् ।

प्रोक्षणयुदिङ्गने यज्ञपतिं देवपितृयुवमिति । प्रोक्षणे-पितृभ्यः सोमवद्भ्यस्त्वा जुष्टम् । सोमाय वा पितृमते त्वेति वा । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यस्त्वा जुष्टम् । पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यस्त्वा जुष्टम् । दैव्याय पित्र्याय कर्मणे शुन्धध्वन्देवपितृयज्यायै इति (१. १३) पात्रप्रोक्षणे ऊहः । प्रति

॥१२॥ चतुर्वा ग्रहणम् ॥१३॥ गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे ॥१४॥ दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ॥१५॥ धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ ॥ १६ ॥ अपणपेषणाविपर्यासेऽपि धर्माः ॥१७॥ अभिमृश्याधाः पिष्ट्वा निवान्यादुग्धे स-

---

पात्रप्रोक्षणपक्षे तु यानि केवलप्रधानार्थानि पात्राणि तेषु पित्र्याय कर्मणे शुन्धध्वं पितृयज्याया इति मन्त्रः। वज्राज्यस्थालीवेदवेदितृणाभ्रिस्रुवजुहूपदृध्रुवा इध्मबर्हिः परिधय आज्यं होतृषदनमित्येतेषु दैव्याय पित्र्याय। शेषेषु पित्र्यायेति। आहवनीयं पूर्वेण हृत्वाऽसञ्चरे प्रोक्षणीर्निदधाति।

ततः कृष्णाजिनादानम्। अवधूननम्। अपां स्पर्शः। दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्ग्रीवस्य कृष्णाजिनस्यास्तरणम्। सव्याशून्ये उलूखलनिधानम्। हविरावपने अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं पितृवीतये त्वा गृह्णामीति (१. १५)। बृहद् ग्रावेति (१. १५) मुसलादानम्। स इदमित्यवधानमन्त्रे ऊहः स इदं पितृभ्यो हविरिति (१.१५)।

अध्वर्युरुत्थाय दक्षिणामुखोऽवहननं कुर्वन् हविष्कृदाह्वानं करोति। अग्नीत् कुक्कुटाहननं कृत्वा दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नवहन्ति। शूर्पादानादि सकृत्फलीकरणान्तम्। एकबीजपक्षे विभज्यालम्भः। इदं पितॄणां बर्हिषदां पितॄणामग्निष्वात्तानां च। (१. २०) अध्वर्योः पुनः कृष्णाजिनादानादि पेषणारम्भः। तत्र धान्यमसि धिनुहि पितॄनिति (१. २०) विशेषः।

अग्नाधो दक्षिणाभिमुखोपविष्टस्य कपालोपधानम्। उपवेषमादायाङ्गाराणामुत्तरतः करणम्। आ पितृयजं वहेत्यङ्गारस्याहरणम् (१. १६)। गार्हपत्यस्य दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम्। ध्रुवमसीति (१. १७) मध्यमम्, उत्तरतो द्वितीयम्, दक्षिणतस्तृतीयम्, मध्यमस्य पश्चाच्चतुर्थम्, तस्मादुत्तरतः पञ्चमम्, मध्यमात्पूर्वं षष्ठम्, ततो दक्षिणाग्नौ कर्परोपधानं प्रथमकपालधर्मेण। तत्राङ्गाराणां प्राक्करणाभावः। स्वस्थानस्थानामङ्गाराणामुपर्येव कर्परोपधानम्। अग्ने ब्रह्मेत्यङ्गारस्य (१. १८) कर्परस्योपरि निधानम्। अभ्यूहनाभावः कर्परे। उदकोपसर्जनीनां गार्हपत्येऽधिश्रयणम्, निवान्यादुग्धस्य दक्षिणाग्नौ। यजमानस्याज्यनिर्वापः।

वेदबन्धे ऊहः देवपितृभ्यो वेदोऽभवदिति (२. २ ।)। अध्वर्युर्गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र प्रोहणान्ते पेषणं कृत्वा पिष्टानामीक्षणं करोति। ततः पात्र्यां संवापं कृत्वा केवलां पात्रीं गृहीत्वा पूर्वेणाहवनीयं गत्वा वेदिमध्ये उपविशति, गार्हपत्यस्योत्तरतो वा।

कृन्मथित एकशलाकया मन्थः ॥१८॥ अग्रहणं मन्थस्य ततोऽर्धाः पिंषन्तीति श्रुतेः ॥१९॥ ग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २० ॥ दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं, तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरदिक्स्रक्तिमाप्त्यान्ते ॥२१॥

अग्नीत् स्फ्यं गृहीत्वोपसर्जनीः प्रागुद्वास्यानीय निनयति । अध्वर्योः प्रतिग्रहणादि । आज्यस्य पुरोडाशस्य च गार्हपत्ये ऽधिश्रयणम् । धानार्थानां यवानां दक्षिणाग्नौ कर्परे । तत्र घर्मा स्थ विश्वायुष (१. २२) इत्यूहः ।

ततो गार्हपत्यादङ्गारमादाय तेनैवाज्यपुरोडाशयोर्दक्षिणाग्न्यधिश्रितधानानामुपर्यग्निकरणम् । गार्हपत्येऽङ्गारस्य प्रतिप्रक्षेपः । उदकालम्भः । पुरोडाशश्रयणम् । देवस्त्वेति दक्षिणाग्न्यादीप्तानां तृणानां कर्परस्याधस्तात्प्रेरणम् देवो वः सविता श्रपयत्विति । मा भेरिति (१२३) पुरोडाशस्यालम्भः । मा भैष्ट मा संविग्ध्वमिति धानानाम् । ततो धानानामुद्वासनम् । विभज्यालम्भः । इदं पितॄणां बर्हिषदाम् । इदं पितॄणामग्निष्वात्तानाम् ।

ततो धान्यमसि धिनुहि पितॄ (१. २०) नित्यग्निष्वात्तानां भागं दृषदोप्य तस्यं पेषणं प्रोहणान्तम् । पिष्टानामीक्षणम् । धानानां सपवित्रपाज्यां संवापः पिष्टानाम् । ततो ऽग्नीन्निवानीदुग्धं प्रागुद्वास्य तत्रैवोपविष्टस्याध्वर्योर्हस्ते पवित्रयोरुपरि निनयति । प्रतिग्रहमन्त्रे ऊहः । सम्पय ओषधीभिः समोषध्यो रसेन । सꣳ रेवज्जगतीभिः पृच्यतां ꣳ संमधुमन्मधुमतीभिः पृच्यतामिति ।

ततः (१. २१) एकशलाकया सकृदप्रदक्षिणं मन्थनं जनयत्यै त्वेति (१. २२) मन्त्रेणेति जीर्णः सम्प्रदायः । मन्थ आड्वालिताः सक्तवः । सकृदुपमथितः सकृदाड्वालितः । अतः पूर्णपात्रादौ पूर्वं दुग्धं निनीय तन्मध्ये धानापिष्टं प्रक्षिप्यैकशलाकया सकृदाड्वालनं क्रियत इति रहस्यम् । एवंरूपमेवैतद्भवितः । अतो विहितं संयवनं कृत्वा पुरोडाशरूपः क्रियत इति न युक्तम् । अतः पूर्वं गर्तवति पात्रेऽग्नीधो निवान्यादुग्धनिनयम् । पवित्राभ्यां प्रतिग्रहणम् । ततः पिष्टानां तत्र संवापः । ततो जनयत्यै त्वेति (१. २२) शलाकयाऽऽड्वालनमिति क्रमो वचनात् । ततः पाज्यङ्गुलिप्रक्षालनम् । अतमेरुरिति (१. २३) । पुरोडाशस्याभिवासनम् । गार्हपत्यादभितपनम् । आहवनीयं पूर्वेण दक्षिणत आरभ्योदक्संस्थं निनयनम् ।

दक्षिणाग्निं मध्ये ऽस्याः करोति ॥२२॥ प्रणीताऽनुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥ २३ ॥ स्फ्यादानादि करोति ॥२४यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥२५॥ द्विर्वोपभृति ॥ २६ ॥ प्रागग्रन्थि बर्हिः ॥ २७ ॥ विस्रंस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रि स्तृणन्नग्निं पर्येति ॥२८॥ प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ॥२९॥ तं स्तृणात्यविधृतिम् ॥३०॥ प्राक्सं

तत आहवनीयं पूर्वेण गत्वा दक्षिणेन दक्षिणाग्निमर्थात्परिमाणमुदग्द्वारं चतुष्कोणं परिवृतं कृत्वा तन्मध्ये दर्शपौर्णमासिकीं वेदिं कुर्यात्। तत्र प्रकृतिवद्वेदिमानम्। वेदिपरिसमूहनम्।

उत्करकरणम्। ततो वेदिमध्ये दक्षिणाग्निखरं कृत्वा तत्र सकृत्परिसमूहनादीन् पञ्च संस्कारान् कृत्वा कर्परादिनोपर्यधिश्रितकर्परसहितमेव दक्षिणाग्निमानीय मध्ये स्थापयेत्। प्रणीतानामनुहरणं कृत्वा दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्स्थापनम्। ब्रह्मयजमानयोश्चानुगमनम्।

ततो वेदिमध्ये स्थापिते दक्षिणाग्नावन्वाहार्याधिश्रयणम्। ततः सतृणवज्रादानम्। तत्रोहः—आददेऽध्वरकृतं देवपितृभ्य इति (१. २४)। ततो वेद्यां प्रागग्रस्य तृणस्य निधानम्। प्रहरणादि पृथिवि देवपितृयजनीति (१. २५)। अपाररुं पृथिव्यै देवपितृयजनादित्यूहः (१. २६) सतृणपुरीषस्योत्करे करणान्तम्।

पूर्वपरिग्रहः। तत्र सुगा वो देवाः पितरः सदनानि सन्त्वस्यामित्यूहः। लेखाकरणमध्वर्योः। हरणसंमर्शने अग्नीदेव करोति नाध्वर्युः। खननम्। उत्तरपरिग्रहः। दक्षिणत आरभ्योदक्संस्थमनुमार्जनम्। प्रोक्षणीप्रैषः। तत्र पत्नीं संनह्येति न भवति। स्फ्योदकहरणम्। पाण्योरवनेजनम्। अपरेण प्रणीतानामध्वर्योः स्फ्यासादनम्। इध्माबर्हिषोर्दक्षिणाग्न्योरग्नीधः सादनम्। तत्रापि पश्चादिध्मं पूर्वं बर्हिः। स्रुवादीनां संमार्गः। संमार्जनानां प्रासनम्।

आज्योद्वासनम्। आहवनीयं पूर्वेणानीयाध्वर्योरग्रे निधानम्। अदब्धेनेत्यध्वर्युराज्यमवेक्षते। आज्यसंस्कारस्यानिषेधात्। तत्र स्रुहूर्देवपितृभ्य इत्यूहः कार्यः। ततो ऽग्नीद्वेद्यामाज्यमासादयति प्रोक्षणीनामुत्तरतः। तत आज्योत्पवनम्। प्रोक्षण्युत्पवनम्। आज्यावेक्षणम्।

अध्वर्युः सव्यं कृत्वाऽऽज्यानि गृह्णाति। चतुर्जुह्वामुपभृत्यष्टकृत्वो द्विर्वा। चतुर्ध्रुवायाम्। तत्रैव मन्त्रस्योहः प्रियं देवपितॄणामनाधृष्टं देवपि

स्थं हविरासादनम् ॥ ३१ ॥ सामिधेनीप्रैषाद्याऽऽज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥३२ ॥ पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥३३॥ आश्राव्य सीद होतरित्ये·

तृयजनमसीति (१. २१), ध्रौवाज्यस्य देवपित्रर्थत्वात् । ततोऽध्वर्युरपसव्यं कृत्वेध्मवेदिप्रोक्षणं करोति । बर्हिषः प्रतिग्रहणम् । दक्षिणाग्रं प्राग्ग्रन्थिमधर्मासाद्य प्रोक्षति । मूलाग्रसेकः । प्रणीतासु पवित्रकरणम् ।

ततो वर्हिर्विस्रंस्य सन्नहनं विस्रंस्योभयमग्रे गृहीत्वोत्तरापरकोणादारभ्य प्रदक्षिणं त्रिः परितः स्तृणन्नग्निं पर्येति । स्वासस्थां देवपितृभ्य इत्यूहः (२. २) । सकृदेवात्र मन्त्रः । सकृदेव सर्वं बर्हिरादाय सान्तत्येन स्तरणात् । विच्छिद्य पुनरादाय स्तरणे हि द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिरुक्ता, नात्र तथा । तस्मात्सकृदेव मन्त्रेण स्तरणं द्विस्तूष्णीम् । अत एवाह सम्प्रदायकारः सकृन्मन्त्र इति । अत्र स्तरणं कुर्वता सन्नहनं दक्षिणश्रोणिदेशे प्राकृते स्थाने स्तरणीयम् । एवमप्रदक्षिणं त्रिः परिस्तीर्य प्रस्तरमात्रं बर्हिः शिष्ट्वा त्रिरेव प्रतिपर्येति । ततः सकृदितरथावृत्तिः ।

तत इध्मात्समिधमादायाहवनीयकल्पनम् । उल्मुकोदूहनम् । परिधिपरिधानम् । मित्रावरुणौ त्वा पुरस्तात्परिधत्तामित्यूहः (२. ३) स्पृश्यास्पृश्ययोराधानम् । सूर्यस्त्वा दक्षिणतः पात्वितीक्षमाणजपे (२. ५) ऊहः । सम्प्रदायपद्धतौ मित्रावरुणौ त्वा सूर्यस्त्वेत्यनयोरूहो नास्ति । कर्कभाष्ये तु लिखितोऽस्ति । आवृत्य विधृत्योः स्तरणं विनैव दक्षिणाग्रस्य प्रस्तरस्य स्तरणम् ।

ततो जुह्वा आसादनम् । ततः पूर्वामुपभृतं, ततः पूर्वां ध्रुवाम् । तत उत्थायाज्यस्थालीं स्रुवं चादाय पूर्वेणाहवनीयं गार्हपत्यसमीपे गत्वा पुरोडाशविभस्मीकरणादि कपालोद्वासनान्ते विशेषः । यस्ते प्राणः पशु० ष्टः पितृणां विष्टाम० इत्यूहः (२. ८. १४) । पितॄन्सोमवतो गच्छ । सोमं पितृमन्तं गच्छेति वा । पितॄन्बर्हिषदो गच्छ । पितॄनग्निष्वात्तान् गच्छेति ।

ततः कपालाञ्जनम् । आहवनीयं पूर्वेण गत्वा कर्पराञ्जनम् । प्रत्यागत्य कपालान्युद्वास्य तथैव गत्वा कर्परोद्वासनम् । हविरादि सर्वं प्रयोजनवत्पूर्वेणाहवनीयं नयेत् । तत आज्यस्थालीपुरोडाशादीनामासादनं प्राक्संस्थम् । सर्वेषामालम्भः । आत्मालम्भः । उदकालम्भः ।

उत्तरेण वेदिं होतृषदनस्थापनम् । एहि होतरित्यामन्त्रणम् । ततः सर्वेषां सव्यकरणम् । यदि पुरा ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादुपविष्टौ भवतस्तर्हि तत उत्थाय वेदिं दक्षिणेन गत्वा पश्चात्प्राङ्मुखावुपविशतः । अग्नी

च ब्रूयात् ॥३४॥ अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥३५॥ असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात् ॥३६॥८॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥१॥ हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥२॥ सर्वेभ्योऽवद्यति यथापूर्वं ॥ सोमवद्भ्यो

त्पश्चिमपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेनागत्य पुरस्तात्तिष्ठति ।

ततो ऽग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति (३. १. १.) प्रैषः । यजमानस्य सन्तन्वन्निति प्रैषः (३. १. ६) । इदमहं तृतीयेनेत्यवबाधनम् (३.१.२) । पञ्चदशानामिध्मकाष्ठानां समं त्रिधा विभक्तानां प्रतिप्रणवं प्रक्षेपः । एकस्यानुयाजार्थे परिशेषणम् । वेदेनाग्नेरुपवाजनम् ।

पूर्वाघारः । अग्निसंमार्गप्रैषः । अग्निसंमार्गः । अञ्जलिकरणम् । उत्तराघारः । तत्रास्कन्नमद्य देवपितृभ्य आज्यर्ठ० संभ्रियासम् (२. ८), देवपितृभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत् स्वाहेत्यूहः (२.८) । एत्य ध्रुवासमञ्जनम् । स्रुचोर्निधानम् । इध्मसन्नहनान्यादायाश्राव्य सीद होतरित्येव प्रैषः । न होतृवरणम् ।

स्रुगादापने पठिते जुहूपभृतावादाय प्रत्यगतिक्रम्याश्राव्य समिधो यजेत्याह । बर्हिर्वर्जिताश्चत्वारः प्रयाजाः । त्यागा अनुमन्त्रणानि च पूर्ववत् । चत्वारो ममेत्यनुमन्त्रणस्याप्यभावः । उत्तमे प्रयाजे अष्टगृहीतपक्षे समानयनम् । द्विर्गृहीतपक्षे जौहवशेषेणैव । तत्र इदमग्नये सोमाय पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः, पञ्च मम न तस्येत्यादि ।

तत आज्यभागौ । आज्यभागानन्तरं सर्वे अपसव्यं कुर्वन्ति । यदि ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादागत्य पश्चादुपविष्टौ भवतस्तर्हि तथैव प्रत्यागत्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखावुपविशतः । अग्नीद्दक्षिणपार्श्वेन गत्वा वेदेः पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठति । यदि च प्रथमत एव पश्चादुपविष्टौ तर्हि तत्रैव तिष्ठतः । अग्नीदपि पुरस्तादेव तिष्ठति ।

इति पञ्चमस्य अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

ततोऽध्वर्युः पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहीत्याह । ततो जुह्वामुपस्तीर्य गोकर्णाकारेण शृतावदानेन पुरोडाशधानामन्थेभ्यः क्रमेण मध्यादेकैकमवदानं गृहीत्वा सहैव जुह्वां प्रक्षिप्योपरिष्टाद् द्विरभिघारयति । ततः सर्वहविःष्ववदानक्रमेण प्रत्यभिघारणं कृत्वा तत एवोत्थायानतिक्रम्याश्राव-

मध्यात्सकृत्सकृत्सहावद्धाति ॥ ३ ॥ द्विरभिघारण-मनतिक्रमणं च ॥ ४ ॥ सोमाय वा पितृमते ॥ ५ ॥ एवं ब-र्हिषद्भ्य उत्तरतो धाना-मन्थ-पुरोडाशानाम् ॥ ६ ॥ अ-ग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थ-पुरोडाश-धानानाम् ॥७॥ पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं स स्विष्टकृत् ॥८॥ ओ३ंस्वधेत्यस्तु स्वधेति वा ऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते, स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ ९ ॥ मन्थमुपहूय होताऽध्वर्युर्ब्रह्माऽग्नी-द्वघ्रायं निदधाति ॥ १० ॥ प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥११॥ वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्व-

---

येत्यस्य स्थाने ओं३स्वा३धा इत्याह । अस्तु स्वा ३धा इत्यग्नीत्प्रत्या-श्रावयति ।

ततः पितॄन् सोमवतो यजेत्यध्वर्युराह । स्वा३धा नम इति होत्रा वषट्कृते दक्षिणामुखो बहिर्वेदि स्थित एव जुहोति । इदं पितृभ्यः सोमवद्भ्यो न मम । उपस्तरणमवधानं प्रत्यभिघारणं होमश्च सर्वं पितृतीर्थेन कर्तव्यम् ।

अथवा सोमाय पितृमतेऽनुब्रूहि । सोमं पितृमन्तं यजेति विकल्पः । सव्येन यागः । तत उपविश्य पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीत्याह । जुह्वा-मुपस्तारः । धानामन्थपुरोडाशानामुत्तर(१)प्रदेशात्क्रमेणैकैकमवदानम-वदाय सहैवावद्धाति । ततो द्विरभिघारः । अवदानक्रमेण प्रत्यभिघारः । नातिक्रमणम् ।

तत एवोपोत्थाय ओं ३ंस्वा३धा । अस्तु स्वा३धा । पितॄन् बर्हिषदो यज । वषट्कृते पितृतीर्थेन जुहोति । इदं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः ।

तत उपविश्य पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहि । जुह्वामुपस्तीर्य मन्थ-पुरोडाशधानानां दक्षिणदेशादेकैकमवदानं क्रमेणावदाय सहैव स्रुच्यव-धाय द्विरभिघार्यावदानक्रमेण हवींषि प्रत्यभिघार्य नातिक्रामति । तत ए-वोत्थाय ओं ३ंस्वा३धा, अस्तु स्वा३धा, पितॄनग्निष्वात्तान्यजेत्याह । वषट्कृते पितृतीर्थेन होमः । इदं पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः ।

ततोऽग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि । जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशधानानाम-न्थानां पूर्वस्मात्प्रदेशात्क्रमेणैकैकमवदानं श्रुतावदानेनावदाय सहैव स्रुच्यवदधाति । ततो द्विरभिघारयति । न हविषां प्रत्यभिघारः । तत एवेपोत्थाय ओं३ंस्वा३धा । अस्तु स्वा३धा । अग्निं कव्यवाहनं यज ।

युर्यजमानो वा ॥ १२ ॥ स्रक्तिषु पित्र्यवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ १३ ॥ सव्ये स- मवदाय सर्वेभ्यो यथाऽवनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त

वषट्कृते पितृतीर्थेन पूर्वार्द्धे इतराहुतिभिरसंसृजन् जुहोति ।

ततः स्रुचोर्निधानम् । सञ्चराभ्युक्षणम् । ततो मन्थैकदेशं होतुर्हस्ते समर्पयति । होता चेडोपहूतेत्यादि तस्मिन्नुपहूत इत्यन्तं पठित्वा तं म- न्थमवघ्रायाध्वर्यवे प्रयच्छति । अध्वर्युस्तमवघ्राय ब्रह्मणे प्रयच्छति । ब्रह्मा तमवघ्रायाग्नीधे प्रयच्छति । अग्नीत्तमवघ्रायोत्तरे प्रक्षिपति । एता- वदेव कुर्वन्ति । न प्राशित्रेडाषडवत्तभागानिति । अथवा प्राशित्रादि सर्वमवदाय भक्षणकालेऽवघ्राणमात्रं कुर्वन्ति न भक्षणम् । अथवा दर्शपू- र्णमासवत् प्राशित्रमिडां चावद्यन्ति भक्षयन्ति चेति पक्षत्रयम् ।

ततो मार्जनमवघ्राणपक्षेऽपि । पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् । अ- न्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्यां निधायालभते । ततोऽपसव्येनैव दानम् । अस्य पितृयज्ञस्य समृद्ध्यर्थमन्वाहार्यं दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि ।

ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मध्ये येन पूर्वं नीवीकरणं कृतं भवति स इदानीं मुदपात्रमादाय वेदेरुत्तरापरकोणेरारभ्याप्रदक्षिणं परिषिच्योपविश्यो- त्तरापरश्रोणौ यजमानस्य पितरमवनेजयति । अमुकसगोत्र यजमानपि- तरमुकशर्म्मन्नवनेनिक्ष्वेति ।

ततः प्रदक्षिणमितरथाऽऽवृत्तिं कृत्वा पुनर्दक्षिणापरकोणादारभ्योद- पात्रेणाप्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्य दक्षिणापरकोणे यजमानस्य पितामहमवने जयति । अमुकसगोत्र यजमानपितामहामुकशर्म्मन्नवनेनिक्ष्वेति ।

ततः प्रदक्षिणमितरथाऽऽवृत्तिं कृत्वा पुनः पूर्वदक्षिणकोणादारभ्याप्र- दक्षिणमुदपात्रेण वेदिं परिषिच्य पूर्वदक्षिणकोणे यजमानप्रपितामहमव- नेजयति, अमुकसगोत्र यजमानप्रपितामहामुकशर्म्मन्नवनेनिक्ष्वेति । ततः प्रदक्षिणमितरथाऽऽवृत्तिः ।

ततः पुरोडाशस्यावदानमात्रं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा पुनर्धाना- नामवदानमात्रं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा ततो मन्थस्यावदानमात्रं गृही- त्वा सव्ये पाणौ कृत्वा मिश्रीकृत्य पिण्डत्रयं बध्नीयात् ।

तत उत्तरापरस्यां स्रक्तौ यजमानस्य पित्रे पिण्डं ददाति दक्षिणामुख उपविष्टः । अमुकसगोत्र यजमानपितः अमुकशर्म्मन्नेतत्तऽ इति । इदममु- कसगोत्राय पित्रेऽमुकशर्म्मणे ।

इति ॥१४॥ उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥ १५ ॥ यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽच्चन्नमीमद-न्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥१६॥ मनो न्वाह्वा-मह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥ १७ ॥ प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥१८॥ अवनेज्य पूर्व-वत्प्रदक्षिणम् ॥१९॥ नीवीं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षड् वा नमस्कारान् ॥२०॥गृहान्नः पितरो दत्तेति

ततो दक्षिणापरस्रक्तौ यजमानपितामहस्य पिण्डदानम् । अमुकस-गोत्र यजमानपितामहामुकशर्मन्नेतत्त, इति । इदं प्रपितामहायामुक-शर्मणे ।

ततः पूर्वदक्षिणस्रक्तौ यजमानप्रपितामहाय पिण्डदानम्। अमुकसगो-त्र यजमानप्रपितामहामुकशर्मन्नेतत्तऽ इति। इदं प्रपितामहायामुकशर्मणे। तत उत्तरपूर्वकोणे पाणी निमार्ष्टि । अत्र पितर इति मन्त्रेण (३. ३१) । ततः सर्वे सयजमाना ऋत्विजः सव्यं कृत्वोत्तरद्वारेण परिवृतमध्यान्नि-ष्क्रम्य पश्चादवलोकनमकुर्वन्त आहवनीयं पूर्वेण गत्वोत्तरत आहवनीय-समीपे आगत्याद्यन्नमीमदन्त इति द्वाभ्यामृग्भ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

साकमेधार्थोद्धरणपक्षे मध्यमाहवनीयस्यैवोपस्थानम् । तस्यैव सर्व-साधारणत्वात् । औत्तरवेदिकस्य महाहविरर्थमेव प्रणीतत्वेनापवृक्त-त्वात् । ततो गार्हपत्यं प्रतिपरेत्य मनो न्वाह्वामह इति तिसृभिः सर्वे ऋ-त्विजः सयजमाना गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । ततः सर्वेऽपसव्यं कृत्वा परिवृतं प्रविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वा यजमानो वा यः पिण्डदाता सोऽमीमदन्तेति जपति ।

तत उदपात्रं गृहीत्वोत्तरापरश्रोणेरारभ्य प्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्यो-त्तरापरश्रोणिपिण्डे पितरं पूर्ववदवनेजयति । ततोऽप्रदक्षिणमितरथा वृत्तिः । ततो दक्षिणापरकोणादारभ्य प्रदक्षिणं परिषिच्य पितामहं पूर्व-वदवनेजयति । ततोऽप्रदक्षिणमितरथावृत्तिः । ततः पूर्वदक्षिणकोणादा-रभ्य प्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्य प्रपितामहमवनेज्याप्रदक्षिणमितरथावृत्तिं कृत्वा नीविं विस्रंस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रं षडञ्जलीन्कुर्यात् । तत्र मन्त्र-विभागः । नमो वः पितरो रसायेत्येकः । शोषायेति द्वितीयः । जीवायेति तृतीयः । स्वधाया इत्यन्तश्चतुर्थः । घोरायेति पञ्चमः । नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येव मन्त्रः षष्ठः । ततो गृहान्नः

च ॥२१॥ ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक् स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥२२॥ यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥२३॥ न प्रस्तरमादत्ते ॥२४॥ अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥२५॥तूष्णीमात्मानꣳ संस्पृशति ॥२६॥ उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥२७॥ शंय्वन्तं भवति ॥२८॥ बर्हिःपरिध्यग्नौ प्रास्यति ॥२९॥ हविरुच्छिष्टं च ॥३०॥ अप्सु प्राश्यं वा ॥३१॥२॥

पितर इति देष्मेत्यन्तं जपति । जीवपितृकस्य महापितृयज्ञे पितुः पित्रादिभ्य एव पिण्डदानं भवति ।

"उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वदा सुत" इति स्मृतेः ।

ततः सर्वे सव्यं कुर्वन्ति । ततो यदि ब्रह्मयजमानौ हविःप्रचारकाले पुरस्तादागत्योपविष्टौ भवतस्तदेदानीमुत्थाय वेदिं दक्षिणेन गत्वा पश्चात्प्राङ्मुखावुपविशतः । नो चेत्तत्र स्थितावेव । अग्नीत्पश्चिमपार्श्वाद्दक्षिणेनागत्य पूर्वपार्श्वे तिष्ठति ।

तत उल्मुके समस्य समिधमादाय ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्याह । बर्हिर्वर्जितौ द्वावनुयाजौ । देवान्यजेति प्रैषः । धारानुयाजहोमः । ततः स्रुचौ स्वस्थाने सादयति । ततोऽपसव्यं कृत्वा समाप्तिपर्यन्तं कर्म कुर्वन्ति ।

व्यूहने-त्पतॄणां सोमवतां पितॄणां बर्हिषदां पितॄणामग्निष्वात्तानामुज्जितिम् । पितरः सोमवन्तः पितरो बर्हिषदः पितरोऽग्निष्वात्तास्तमपनुदन्त्विति विशेषः । पक्षे सोमस्य पितृमतः सोमः पितृमानिति सोमवतः स्थाने । जुहूमभ्युद्य तया परिध्यञ्जनम् । आलभ्याश्राव्य सूक्तवाकप्रैषः । न प्रस्तरग्रहणम् । सूक्तकान्तेऽग्नीदनुप्रहरेत्याह । अध्वर्युः किमपि नानुप्रहरति प्रस्तरतृणादिकम् । तूष्णीमात्मालम्भः । उदकालम्भः ।

ततः सम्वदस्वेत्यादि शम्योर्ब्रूहीत्यन्तम् । परिधिप्रहरणकाले परिधीनामुपस्पर्शनमेव, न प्रहरणम् । ततः संस्रवाहुतिः । धुरि निधानम् । वेद्यालम्भः । पिष्टलेपहोमपक्षे तद्धोमः । आज्यहोमपक्षे त्वभाव एव । होतुर्वेदविमोकः । आवेदे स्तरणम् । न समिष्टयजुर्होमः । बर्हिषस्तूष्णीं परिधीनां चाग्नौ प्रक्षेपः । प्रणीताविमोकः । राक्षसभागः । व्रतविसर्गः । हविरुच्छिष्टानां ध्रौवस्य चाग्नौ प्रक्षेप उदके वा, प्राशनं वा । ततः सर्वेषां सव्यकरणमुदकोपस्पर्शनं च । इति महापितृयज्ञः ।

इति पञ्चमस्य नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥१॥ चतुरो वा ॥२॥ उदङ्मुखः सर्वम् ॥३॥ देशांश्च ॥४॥ जुहोतयोऽवषट्कारान् ॥५॥ अक्तान्वा ॥६॥ पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय

अथ त्रैयम्बका जुहोतय उच्यन्ते । तत्र प्रतीष्टिविहारपक्षे एकस्यैव दक्षिणाग्नेरुद्धरणम् । साधारणविहारपक्षे च यः पित्र्यायां वेदिमध्ये प्रणीतः स एवानीय स्वस्थाने स्थापनीयः । अत्रोदीची प्राचीवत् । प्राची दक्षिणा, दक्षिणा प्रतीची, प्रतीच्युत्तरेत्येवं दिग्विपर्ययः । अत्र सर्वं कर्मोदङ्मुखेन कर्तव्यम् ।

अत्र मतद्वयम् । दर्विहोमा दर्शपूर्णमासधर्मका इति कात्यायनः । अपूर्वा इति जैमिनिः । तत्र दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमा इति पक्षाश्रयणे त्रैयम्बकेषु शतरुद्रियादिवदग्न्यन्वाधानाद् कर्मापवर्गान्तं सर्वं तूष्णीं भवति । यथा कर्कमतानुसारिणः कुर्वन्ति । अपूर्वपक्षे यावदुक्तमेव भवति नाधिकम् । तदा चाध्वर्युरेक एव सर्वं करोति । यथाश्रुतमिति हरिस्वामिनः ।

तत्र ब्रह्मयजमानौ दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखावुपविशतः । उत्तरो ब्रह्मा गार्हपत्यस्य दक्षिणतः प्रत्यक्संस्थान्युदगग्राणि पात्राणि, दक्षिणो यजमानः । ततोऽध्वर्युर्गार्हपत्यस्य दक्षिणतः प्रत्यक्संस्थमुदगग्राणि पात्राण्युपकल्पयति–शूर्पाग्निहोत्रहवणी,स्फ्यः,प्रजासंख्यया एकाधिकानि कपालानि, शम्या कृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम्, दृषदुपलम्, पात्रीधान्यं, व्रीहयो यवा वा, पवित्रार्थे धृष्टिः, संयवनोदकम, मध्यमपलाशपत्रम् । श्रृतावदानम्, महापात्री, दण्डशिक्यादि ।

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुदगग्रां पात्रीं निधायोदगग्रं स्फ्यं तस्याधः प्रेरयित्वा शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानम् । प्रतपनम् । पात्रीसमीपे गमनम् । पात्रीबिलालम्भः । हविष ईक्षणम् । अपद्रव्यनिरसनम् । अपद्रव्याभावे हविषोऽभिमर्शनं वा । हविष आलम्भनम् ।

प्रजासंख्यात एकाधिकानां चतुर्मुष्टिकानां ग्रहणम् । त्रिप्रजाप्रजैकप्रजानां चत्वारि चतुर्मुष्टिकानि । शेषाभिमर्शनम् । उत्तरत ईक्षणम् । उत्थानं, गार्हपत्यं दक्षिणेन हविरासादनम् । पवित्रकरणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । ब्रह्माणमीक्षणादिसङ्केतेन पृष्ट्वा तथैवानुज्ञातो हविः प्रोक्षति यावद् ग्रहणम् । पात्रप्रोक्षणम् । असञ्चरे प्रोक्षणीनां निधानम् ।

चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥७॥ सर्वेषामवदानं

कृष्णाजिनादानम्। अवधूननम्। गार्हपत्यमपरेण दक्षिणग्रीवस्यास्तरणम्। सव्याशून्ये उलूखलनिधानम्। हविरावपनम्। मुसलादानम्। मुसलावधानम्। उत्तराभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति। अग्नीदप्युदङ् तिष्ठन्नेवावघातं करोति। शूर्पादानम्। हविरुद्वपनं, निष्पवनं, विवेचनम्। पुनः कृष्णाजिनादानादि। गार्हपत्यस्य पश्चात्पुनः कण्डनम्। उद्वपनम्। पुनर्निष्पवनम्। तुषनिरसनम्। पात्र्यामावापः, त्रिःफलीकरणम्। कणनिधानम्।

पूर्ववद्दक्षिणग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य सव्याशून्ये उदगग्रां दृषदमुपधाय शम्यामधः प्रत्यगग्रां प्रेरयित्वोपर्युपलामुपधाय हविरावापं कृत्वा पेषणं प्रोहणान्तम्। अग्नीदुपवेषमादाय गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुख उपविश्य गार्हपत्यस्योत्तरार्द्धे प्रत्यक्संस्थानि कपालानि प्रथमकपालधर्मेणोपदधाति प्रतिपुरोडाशमेकैकम्। तत्राङ्गाराणां दक्षिणत उदूहनम्, उत्तरतः कपालोपधानस्य विधानात्। कपालानामङ्गारैरभ्यूहनम्। उपसर्जन्यधिश्रयणम्।

अध्वर्योः पिष्टानामीक्षणम्। पात्र्यां संवापः। उपसर्जनीनिनयनादि संयवनान्तम्। यावद्गृहीतं पुरोडाशकरणम्। विभज्यालम्भः। अधिश्रयणाद्यभिवासनान्तम्। आप्योदकनिनयनम्। पलाशपत्रशृतावदानमहापात्रीणां संमार्गः। पुरोडाशानां विकल्पेन प्राणदानम्। ततः पात्रीं स्थापयित्वा तस्यामेकस्यामेव सर्वान्पुरोडाशानुद्वास्य कपालान्युद्वासयेत्।

ततो दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय पात्रीशृतावदानपलाशपत्रनलिकाऽऽसनदण्डशिक्याद्युपयुक्तं सर्वमादाय ब्रह्मयजमानाग्नीदध्वर्यवः सपत्नीका उदीच्यां दिशि चतुष्पथे गत्वा तत्र परिसमूहनादि कृत्वा तमानीतमुल्मुकमुदङ्मुख उपसमादधाति। तस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानौ पूर्ववदुपविशतः। तयोरुत्तरतो ब्रह्मा दक्षिणो यजमानः।

ततोऽध्वर्युरग्निं परिस्तीर्य समिधमाधाय पलाशपत्रे सर्वेषां पुरोडाशानामतिरिक्तवर्जितानामुत्तरार्द्धात्सकृत्सकृदवदाय प्राणदानं कृतं चेद्वोपस्तराभिघारावपि कृत्वा तस्मिन्नग्नौ जुहोति। एष ते रुद्र भागः सह स्वस्रेति। इदं रुद्राय।

अक्तेषु मिश्रणमिति (११)। अञ्जनं प्राणदानम्। तद्धि प्राक् विकल्पेन विहितम्। अक्तान्वेति (८)। तत्राक्तेषु कृतप्राणदानेषु पुरोडाशेषु मिश्रणमुपस्तारप्रत्युपस्ताररूपं सर्वं कुर्यात्। "स आज्यस्योपस्तीर्य

सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥८॥ अक्तेषु मिश्रणम् ॥९॥ एष त इति जुहोति ॥१०॥ अतिरिक्तमाखूत्कर उपाकिरत्येष त इति ॥११॥ आगम्यावरुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥१२ अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति ॥१३॥ देववच्च ॥१४॥ एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः ॥१५॥ कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥१६॥ रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिनोदस्यत्यगोः प्रापणात् ॥१७॥ प्रतिगृह्णात्येनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥१८॥ मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वाऽऽसज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमास्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति

त्युपस्ताराभिघारौ प्रकृत्य "सैषाऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिर्हूयते" इति श्रुतेर्मिश्रणशब्देनोपस्ताराभिघारावुच्येते ।

ततोऽतिरिक्तं पुरोडाशमुत्तरस्यां दिशि गत्वा आखूत्करे करोति । आखुभिरुत्कीर्णे पांसुराशौ प्रवेशयति । अन्तर्हितं करोतीत्यर्थः । एष ते रुद्र भाग० आखुस्ते पशुरिति । सर्वेऽपि तत्र गच्छन्ति ।

ततः प्रत्यागम्यावरुद्रमदीमहीति सर्वे जपन्ति (३. ५८) । ततः सर्वे दक्षिणपाणिना सव्यानूरून् कुट्टयन्तः सर्वेऽग्निमप्रदक्षिणं त्र्यम्बकमिति त्रिः परियन्ति । सकृन्मन्त्रः, वारद्वयं तूष्णीम् । ततोऽनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं हस्तेनैव दक्षिणानूरून् कुट्टयन्तोऽग्निं त्रिः परियन्ति । नात्रापसव्यकरणमविहितत्वात् ।

यजमानकुमार्यश्चोत्तरेण त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण पतिवेदनमित्यनेनोभयविधमपि परिगमनं सहैव कुर्वन्ति पतिकामाः सौभाग्यकामा वा । वचनात्कुमार्या अपि मन्त्रपाठः ।

ततो रौद्रान्पुरोडाशान्यजमानोऽञ्जलौ कृत्वा ऊर्ध्वास्तथा उत्क्षिपति यथोर्ध्वंमुखोऽपि गौर्न प्राप्नोति । तान् क्षिप्तानधस्तात्पततो यजमानः पुनरञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । पततो धारयतीत्यर्थः । यदा ग्रहीतुं न शक्नोति तदा यावन्तो भूमौ पतितास्तावतामुपस्पर्शनं करोति ।

ततः पुरोडाशान्समं विभज्य शिक्ययोः कृत्वा ते च शिक्ये वंशयष्ट्यां कुपे यज्ञियवृक्षदण्डे वंशपात्रद्वययुक्ते (वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दण्डविशेषो वीवधापरपर्यायः कुप इति भावः इति माधवाचार्यः)

॥ १९ ॥ कृत्तिवासा इति ॥ २० ॥ अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्य- ॥ २१ ॥ १० ॥

शुनासीरीयमतः ॥ १ ॥ यदेच्छेत् ॥ २ ॥ पौर्णमासध-

शा उभयतो वध्वोत्तरस्यां दिशि गत्वा वृक्षे वा स्थाणौ वा वंशे वा वल्मीके वा एतत्त इति मन्त्रेण (३. ६१) तान्छूर्पद्वयं नगोच्चमवलग- यति यथा गौरूर्ध्वमुखोऽपि न प्राप्नुयात् । कृत्तिवासा इत्यनेन (३. ६१) त्रिशूलीकरोति । तत्रापि सर्वे आयान्ति ।

ततः सर्वे प्रदक्षिणमावृत्य पश्चादनवलोकनमकुर्वन्तो गृहं प्रत्यागत्य पादप्रक्षालनादि कृत्वा ऽऽचम्याप उपस्पृशन्ति । ततः पाक्षिकं यथोक्तं वपनम् । शतब्राह्मणभोजनसंकल्पः । साकमेधार्थं साधारणोद्धरणपक्षे गार्हपत्यमध्यमाहवनीयौ समारोप्य गृहान् गत्वा मथित्वा पौर्णमासेष्टि पक्षादि कृत्वा वैश्वदेवादिनित्यं कृत्वा भोजनादि कुर्यात् ।

दैवात्सायंकालादर्वाग्यदि पर्वसमाप्तिर्न भवति तदा ऽग्निहोत्रहोमः पौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेव कर्तव्यः क्रमानुग्रहात् । प्रतीष्टिविहारपक्षे गार्ह- पत्य एव समारोप उद्धृत्य वा । तदानीमुद्धृतस्यानपवृक्तस्याहवनी- यस्याभावात् । केचिन्महाहविराहवनीयोपस्थानान्तं कृत्वा प्राग्व्रत- विसर्गात्तस्मिन्नेव विहारे पित्र्यां त्र्यंबकांश्च कृत्वा प्रतिपदि कर्माप- वर्गान्तं कुर्वन्ति ।

अस्मिन्पक्षे पित्र्यायां त्र्यम्बकेषु च ब्रह्मवरणं व्रतविसर्गश्च न भवति, महाहविर्मध्य एवान्तर्भावात् । शाङ्खायनभाष्यकारस्य (३. १७) याज्ञिकानां चायमेव पक्षोऽभिमतः । इति साकमेधाः ।

इति पञ्चमस्य दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

अथ शुनासीरीयसंज्ञं चतुर्थं पर्व प्रदर्श्यते । तच्चातुर्मास्यानामुत्सर्गपक्षे साकमेधसमनन्तरं तत्कालमेव भवति । शाखान्तरात् द्व्यहे त्र्यहे चतु- रहे वा । अथवा मार्गशीर्ष्यां पौष्यां माघ्यां फाल्गुन्यां वा यदा इच्छा भवति । तथा चापस्तम्बः—"ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहेऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीर्येण यजेते"ति । मानवे—"शुनासीर्यं चतुर्षु मासेषु सद्यश्चतुरहे वा मासि वा वैश्वदेवेन व्याख्यातमि"ति । काठके— "शुनासीर्यं चतुर्थ्यां मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीर्येण यजेते"ति ।

तत्राष्टौ हवींषि भवन्ति । आग्नेयो ऽष्टाकपालः, सौम्यश्चरुः, सा-

र्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ ३ ॥ नित्येभ्योऽधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपाल इन्द्राय वा शुनासीराय ॥ ४ ॥ वायव्यं प·

वित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा, सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः, शुना· सीराभ्यां द्वादशकपालः, वायव्यं यो यवागूर्वा, सौर्य एककपाल इति। तत्र पूर्वमहतवस्त्रपरिधानं दम्पत्योः। प्राचीनप्रवणे वितानसाधनम्।

ऋत्विग्वरणम्। अश्वपङ्गवसीरदक्षिणेन वा अश्वौष्ट्रारद्वयद· क्षिणेन वा सीरगवदक्षिणेन वा औष्ट्रारगवदक्षिणेन वा शुनासीरीयप· र्वणाऽहं यक्ष्य इति चतुर्णां वरणम्। शुनासीरीयपर्वार्थमित्याहवनीय· दक्षिणाग्न्योरुद्धरणम्। अग्न्यन्वाधानम्।

वायव्यपयःपक्षे शाखाच्छेदः, परिवासनम्, उपवेषकरणम्, पवि· त्रबन्धनम्। वत्सापाकरणम्, वायवे भागमिति गोः स्पर्शने विशेषः। उ· पगूहनम्। षडासनोपकल्पनम्, ब्रह्मवरणम्, शुनासीरीयपर्वणाऽहं यक्ष्य इति।

पात्रासादने—शूर्पाग्निहोत्रहवणि, स्फ्यः कपालानि त्रयस्त्रिंशत्, एकोनत्रिंशद्वा। स्थाल्यसिन्नः, शम्याकृष्णाजिनम्, उलूखल मुसलम्, दृषदुपलम्, पात्रीधान्यम, पवित्रार्थौ धृष्टिः, संयवनोदकम्, स्थाली आज्यश्च, वेदश्च, दोहनचतुष्टयम्, दक्षिणार्थं षड्भिरनडुद्‍· भिर्युक्तं सीरं हलम्, औष्ट्रारौ वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ, सौर्यस्य श्वेतोऽश्वः, तदभावेऽश्वेतो गौः, उदकतृणमधिः, विंशतिकाष्ठ इध्मः, कुश प्रस्वः प्रस्तरोपसन्नद्धं त्रेधा बर्हिः, स्रुवो जुहूः, उपभृद् ध्रुवा, समार्गा· हाणि यानि च, तत्र अभावदानमेतत्, पुरोडाशपाऽयश्चतस्र इति विशेषः योक्त्रं यूनकुशाश्च, परिधयः पीठम्, इडापात्री षडवत्तम्, अन्तर्द्धानकटः पूर्णपात्रम्, पक्षे कर्मापवर्गा समिच्च।

वपनाभावः। मन्थनं विकल्पेन। "न मथन्त्यग्निम्" (२. ६. ३. ३.) "तेषां वै चतुर्ष्वग्निं मन्थन्ती"ति (११. ५. २. ८.) विहितप्रतिषिद्ध· त्वात्। तत्रामन्थनपक्षे सर्वं पौर्णमासवत्। मन्थनपक्षे वैश्वदेववन्नव· प्रयोजादि सर्वमिति बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते तत्सूत्रे च। तथा च ब्राह्मणे— "यद्वैश्वदेवस्य तन्त्रं तत्तन्त्रं यदु न मथ्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवती"ति (५. ११. ३)। सूत्रे च—"(१)समानमन्यद्वैश्वदेवेन पौर्णमासं त्व मथ्यमान" इति। आश्वलायनः—"समानां वैश्वदेव्ये"ति।

---

(१) शाङ्खायनः ३. १८. १२. १३.।

यः ॥५॥ लौकिकम् ॥६॥ प्रतिधुक्श्रुतेः ॥७॥ नाविरोधात् ॥८॥ प्रकृतिदर्शनाच्च ॥९॥ यावगूर्वा ॥१०॥ सौर्य एकक-

---

स्यपोपहितपःश्रोकरणादि । ग्रहणे विशेषः-अग्नये जुष्टं गृह्णामि, सोमाय, सवित्रे, सरस्वत्यै, पूष्णे, शुनासीराभ्यां जुष्टम् । यवागूपक्षे वायवे जुष्टम्, सूर्याय जुष्टम्, प्रोक्षणे अग्नये त्वा जुष्टमित्यादि । कणान्ते विभज्यालम्भः । इदमग्नेः सवितुः पूष्णः शुनासीरयोः सूर्यस्य च । इदं सोमस्य सरस्वत्याश्च । यवागूपक्षे वायोश्च ।

यथोक्तं कपालोपधानम् । एककपाले तथ्यस्वेत्यभ्यूहनम् । ईक्षणान्ते पौष्णस्य विभज्यालम्भः इदमग्नेः सवितुः शुनासीरयोः सूर्यस्य च, इदं पूष्णः। चर्वोविभज्यालम्भः इदठं० सोम्यस्य, इद सरस्वत्याः। यवागूपक्षे इदं वायोः । संयवनानन्तरं पुरोडाशानां विभज्यालम्भः इदमग्नेः, इदं सवितुः, इदठं० शुनासीरयोः । इदठं० सूर्यस्य ।

प्राणदाने—अग्निं गच्छ । सोमम्, सवितारम्, सरस्वतीम्, पूषणम्, शुनासीरौ गच्छ । यवागूपक्षे वायुं गच्छ, सूर्यं गच्छ, एककपालस्याज्येनान्ताच्छादनम् । इदमहं सतद्दर्शेन वज्रेणेत्यववाधनम् । पञ्चप्रयाजा अमन्थनपक्षे ।

उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे शुनासीराभ्यां वायवे सूर्याय देवेभ्य इत्यादि । तत आज्यभागौ ।

प्रधानयागे-अग्नयेऽनु० अग्निं यज, सोमायानु० सोमं यज, सवित्रे उपांशु अनु० सवितारं यज, सरस्वत्या अनु० सरस्वतीं यज, पूष्णेऽनु० पूषणं यज, शुनासीराभ्यामनु० शुनासीरौ यज ।

वायोः पयोहविःपक्षे इदानीमेव दोहः, उपसृष्टप्रैषः, स्थाल्या दानम्, अधिश्रयणाभावः, पवित्रस्य स्थाल्यां निधानम्, षड्गवदोहः, परिक्षालनोदकासेकः, न श्रपणम्, वायुं गच्छेति प्राणदानम्, आसादनं वेद्याम्, आलम्भः, वायवे उपांशु अनुब्रूहि, वायुम् उपांशु यज इदं वायवे, यवागूपक्षेऽप्येवमेव यागः, सूर्याय उपांशु अनुब्रूहि, तत्र जुह्वामुपस्तीर्य कृत्स्नमेककपालमवधाय द्विरभिघार्यातिक्रम्याश्राव्य सूर्यं उपांशु यज इदं सूर्याय ।

ततः स्विष्टकृदादि प्राशित्रादि सर्वं सर्वेषाम् । शुनासीर्यस्य पयसश्च भाग इडवत्त्वचतुर्द्धाकरणानामभावः । समस्य मार्जनम् । दक्षिणालम्भे-सीराश्वमसीति वा सीरगवमसीति वा श्रोष्ट्रगवमसीति वा । अस्यैष्टिकशुनासीरीयपर्वणः समुच्चयार्थं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तं सीरं श्वेतमश्वं च

पालः ॥ ११ ॥ सीरद्वं षड्योगं दक्षिणा ॥१२॥ ओष्टारौ वा ॥१३॥ श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य॥१४॥ अभावे गौः ॥१५॥ संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन

दक्षिणाम्, अथवा ओष्टारौ अश्वं दक्षिणाम्, अश्वाभावे तस्य स्थाने श्वेतमिनि प्रयोगः। ब्राह्मणा इदं वः सीराश्वं प्रतिगृह्णीत, सीरगवं वा, ओष्टाराश्वम्, ओष्टारगवं वेति।

अमन्थनपक्षे त्रयोऽनुयाजाः। व्यूहने–अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णः शुनासीरयोः, वायोः, सूर्यस्योज्जिति०। अग्निः, सोमः, सविता, सरस्वती, पूषा,शुनासीरौ वायुः सूर्यः तमपनुदन्तु। अत्रोपांशुदेवतानामुच्चारणमुपांशु कर्तव्यम् अन्यासामुच्चैः।

प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे शुनासीराभ्यां वायवे सूर्याय देवेभ्य इत्यादि। परिधिभिः सहोपवेषहोमः। एकं समिष्टयजुः। कर्मापवर्गान्ते वपनाभावः। अन्ते शत ब्राह्मणभोजनम्।

इति शुनासीरीयम्।

अथ यो यजमानः चातुर्मास्यैः सम्वत्सरं व्याप्तुमिच्छति तस्य फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयम्। तत आगामिन्यां पौर्णमास्यामग्निष्टोमः कार्यः, अग्नीषोमीयः पशुर्वा आग्नेयी इष्टिर्वा।

एतच्च फाल्गुन्यां चातुर्मास्यारम्भपक्षे। चैत्र्यामारम्भे चैत्रशुक्ल प्रतिपदि शुनासीरीयं वैशाख्यां सोमादि। एतत्सोमादिकमुत्सर्गपक्षऽ एव।

अथ चातुर्मास्यानामावृत्तिपक्षे विशेष उच्यते। आवृत्तिपक्षे फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयं कृत्वा प्रातर्वैश्वदेवं पर्वं कुर्यात्। चैत्र्यादावप्यारम्भे एवमेव ज्ञेयम्। एवं प्रतिवर्षं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्। आवृत्तिपक्षे द्वादशपशुसोमानामभावः।

इति श्री त्रिर्मिचित्संम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिक श्रीप्रजापतिसुत देवकृत कात्यायन पद्धतौ ऐष्टिकानि प्रतिपर्व चातुर्मास्यानि।

अथ पशुसहितानि चातुर्मास्यान्यभिधीयन्ते। तेषु चातुर्मास्य हविर्यागाः पशुयागश्चोभयं प्रधानमेव तथापि महत्त्वात्पशोस्तन्त्रं भवति। तत्र यत्कर्म पशुना न विरुध्यते तच्चातुर्मास्यानां भवति। यथाऽहतवस्त्रपरिधानादि। विरोधे तु पाशुकमेव। एकादश प्रयाजानुयाजादि।

तत्र वरणे विशेषः । सपशुना वैश्वदेवपर्वणा चातुर्मास्येन पशुदक्षिणेनाहं यक्ष्य इति ब्रह्महोत्रध्वर्युमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रां वरणम् । ततः परिसमूहनादिपूर्वकमाहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् । सपशुवैश्वदेवपर्वार्थमिति । अग्न्यन्वाधानम् । चतुरासनम् । ब्रह्मवरणम् । प्रथमजगवपशुदक्षिणेन सपशुवैश्वदेवपर्वणाहं यक्ष्ये तत्र भूपते० । व्रतग्रहणम् । ततो यूपाहुत्यादिकर्मापवर्गान्तं निरूढपशुवत्कर्त्तव्यम् ।

वैश्वदेवः पशुः सद्यो द्व्यहकालीनो वा । संमार्गान्ते समार्जनस्थापनम् । नियोजने विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मि । प्रोक्षणे विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । विश्वान्देवान्गच्छेति वपाप्राणदाने ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि, विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपां मेदः प्रेष्य । वैश्वदेवहविषां निर्वापः । तत्र वपामार्जनान्ते शाखाछेदनादि वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणं शाखोपगूहनान्तम् । मानवे दर्शनात् । पशुपुरोडाशमनु पात्रासादने—

शूर्पं कपालानि एकचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशद्वा चरुस्थाल्यस्तिस्रः, कृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम्, पात्रीधान्यम्, शाखोपवेषः, संयवनोदकम्, दोहनचतुष्टयम्, दक्षिणार्थः प्रथमजो गौः शृतावदानम्, मेक्षणम्, वाजिनभाण्डम्, पुरोडाशपात्र्यः पञ्च । एतावदासाद्य पात्रान्तरे प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि ।

ग्रहणे पूर्वं पशुपुरोडाशस्य ग्रहणम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं गृह्णामि । तत आग्नेयादीनां वैश्वदेवपर्वहविषां द्यावापृथिवीयान्तानां ग्रहणं सादनान्तम् । ततः पात्रान्तरात्प्रोक्षणीरादाय यथागृहीतं प्रोक्षणम् ।

कृष्णाजिनादानादिकण्डनं कणान्तम् । सर्वत्र विभज्यालम्भे अग्नेरिति पदात् पूर्वं विश्वेषां देवानामिति पदप्रयोगः । अन्यदैष्टिकवत् । प्रोहणान्ते पयस्यार्थमुपसृष्टादि परिक्षालनान्तो दोहः ।

कपालोपधाने वैश्वदेवस्य द्वादश कपालानि, अन्येषामैष्टिकवत् । तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपः । तत्रस्थाभिघारमदत्वा वाजिननिषेकः । आप्यान्ते पूर्वस्थापितवेदमूलाग्रैः शृतावदानमेक्षणवाजिनपात्रपुरोडाशपात्रीणां संमार्गः । ततः संमार्जनापासनम् । प्राणदानं पूर्वं पशुपुरोडाशस्य विश्वान्देवान् गच्छेति । तत आग्नेयादीनां वाजिनान्तानाम् । उत्करे वाजिनासादनम् ।

पशौ विकल्पादकृतं चेदिह नियोगतो मन्थनम् । पशुपुरोडाशयागे विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहि । विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशं प्रेष्य । अत्र स्विष्टकृदर्थं पशुपुरोडाशस्योपभृति नावदेयम् । तत आ-

ग्नेयादीनां द्यावापृथिवीयान्तानां पूर्ववत्प्रचारः ।

ततोऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्त्वोपस्तीर्य पशुपुरोडाशादीनां सर्वेषामुत्तरार्द्धादेकप्रत्ययवायमवदाय द्विरभिघार्यातिक्रम्याश्राव्याग्नि ॐ स्विष्टकृतं यजेति प्रैषः । यजप्रैषः स्विष्टकृत् । ततः प्राशित्रादि सर्वम् । सर्वेषां पशुपुरोडाशमारुतपयस्यानां भागषडवत्तचतुर्द्धाकरणानामभावः । पशुपुरोडाशेडान्ते समस्य मार्जनम् ।

ततो दक्षिणादानम् । पशुप्रथमजगवमसीति विशेषः । अस्य सपशुवैश्वदेवपर्वणः समृध्यर्थं पशुप्रथमजगवं (१)दक्षिणां ब्रह्मण इत्यादि । ब्राह्मणा इदं वः पशुप्रथमजगवं प्रति गृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्विति प्रतिग्रहमन्त्रः ।

मानवे—विशेषः "पशुमद्भिश्चातुर्मास्यैर्यजन्ति तेषां व्रतं कालदक्षिणं यथाहविर्यज्ञियानामिध्माबर्हिः पौर्णमासीनिवर्तनं च । तस्य तस्य पुरस्तात्पाशुकया चान्वारम्भणीये"ति । अत एवाह सम्प्रदायकारः—'पाशुकेडान्ते पूर्वदक्षिणे"ति । तेन केवला पूर्वदक्षिणैव युक्ता । शाङ्खायनस्तूभयदक्षिणामुक्तवान् (१४. १०. २२-२३) ।

ततः पशुविशसनादि । पशुयागे विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य हविषोऽनुब्रूहि । विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य हविः प्रेष्येति । एकादशानुयाजाः प्रैष्यप्रैषाश्च । बर्हिस्त्रेधा । पुष्पितानां काशानां प्रस्तरः । समिद्यजूंषि त्रीण्येव । व्यूहने विश्वेषां देवानां वनस्पतेरुज्जितिम्, विश्वे देवा वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति ।

पशुदेवतावनस्पतिसंकीर्तनमात्रम् । प्रासङ्गिकानामावाहनादिषु कीर्त्तनाभावः । स्रुच्यव्यूहनस्याप्यभाव एव । सूक्तवाकान्ते शम्योर्वाकान्ते वा वाजिनयागः, मानवे दर्शनात् । सह शाखया प्रस्तरानुप्रहरणम् । परिधिभिः सहोपवेषहोमः । हृदयशूलान्ते वपनम् । अन्यत्सर्वं निरूढवत् । इति सपशुवैश्वदेवपर्व ।

अथ सपशुवरुणप्रघासा उच्यन्ते । तत्र सपशुवरुणप्रघासार्थमित्याहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् । अग्न्यन्वाधानम् । अत्र वा व्रतग्रहणम् । ततो ब्रह्मवरणम् । सपशुवरुणप्रघासपर्वणाहं यक्ष्ये तत्र भूपत इति । व्रतग्रहणमत्र वा । तत ऐष्टिकवदध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्यथास्वं करम्भपात्रमेषमेषीकरणम् । ततो यूपाहुत्यादि स्वरुनिष्पत्त्यन्तम् । ततः षड्ढोताराहुतिः । ततो वेदिमानाद्युत्तरवेदिछादनान्तमध्वर्योः । वेदि-

(१) 'मजं गां च' इति पाठान्तरम् ।

पशुनेष्टया वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥ १६ ॥ आवृत्तिरनीजानस्य ॥ १७ ॥ फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवम् ॥१८॥ सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥१९॥ पू-

---

मानादिसम्मर्शनान्ते खरे सत्रभूर्संस्कारान्तं प्रतिप्रस्थातुः ।

ततः श्वोभूते उभयोरिध्माधानम् । पशुगृहीतग्रहणाद्युपयमन्युपनिवपनान्तमुभयोः । अथवा वेदिमानादि उपयमन्युपनिवपनान्तं सर्वं श्वोभूत एव कर्तव्यम्, पशोर्वरुणप्रघासानां च विकल्पेन सद्यः कालत्वविधानात् । पैष्टिकवदूहाः । हरिस्वामिमते ऊहाभावः ।

ततः प्रणीताप्रणयनम् । अकृतं चेद् व्रतग्रहणम् । मध्यमाहवनीयवर्जमध्वर्योः परिस्तरणम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वाग्नेः ।

अध्वर्योः पात्रासादनम् । शम्यादृषदुपलम्, स्थाली आज्यं च, वेदश्च, दक्षिणार्थः, अभ्रिः, इध्मचतुष्टयम् । बर्हिश्चतुष्टयम्, स्रुवपञ्चकम्, उखापञ्चकम् । मन्थनचतुष्टयम् । प्राशित्रहरणे, षडवत्तम्, योक्त्रम्, यूनकुशाः कुशास्तीर्णं पीठम्, इडापात्री, अन्तर्धानकटः, पूर्णपात्रम्, क्षुरचतुष्टयं च ।

प्रतिप्रस्थातुरपि कृतानुकरत्वात्तत्र कतिपयपात्राणामासादनम् । स्थाली आज्यं च, वेदश्च, अभ्रिः, इध्मा बर्हिः, स्रुवो जुहूः । करम्भपात्रहोमार्थं शूर्पम्, उपभृद् ध्रुवा च, करम्भपात्री च, यूनकुशाः, पालाशास्त्रयः परिधयः, एतावदासादनीयम् । तत उभयोरपि पात्रप्रोक्षणादि । ततः प्रोक्षण्यः संस्कृता एव । पात्रप्रोक्षणम् । असञ्चरे निधानम् ।

कुक्कुटाहननादि आत्मालम्भान्तमध्वर्योर्निरूढवत् । पात्रसंमार्जनान्ते संमार्जनानां रक्षणम् । प्रतिप्रस्थातुर्ध्रुवासादनानन्तरमाज्यस्थालीं स्रुवं करम्भपात्रीं चादाय गार्हपत्यसमीपे गत्वा तस्योत्तरत आज्यस्थालीं करम्भपात्रीं च निधायोपस्तीर्य करम्भपात्राणि तत्रोत्तानानि निधाय प्रत्येकं तूष्णीं प्राणदानं कृत्वा स्ववेदावेव वाऽऽज्यस्थालीमासाद्य करम्भपात्राणि चासाद्याज्यस्थाल्याज्यालम्भं कृत्वा तूष्णीं करम्भपात्राणां ततो जौहवादेश्चालम्भं कृत्वाऽऽत्मालम्भोदकालम्भं च करोति ।

ततोऽभ्रिमादाय यूपावटपरिलेखनाद्यग्निमन्थनान्तम् । अत्र वारुणः पशुः । तस्योपाकरणम् । नियोजने वरुणाय जुष्टं नियुनज्मि । प्रोक्षणे वरुणाय त्वा जुष्टम् । प्रोक्षणाद्यग्निसंमार्गप्रैषान्तम् ।

ततोऽकृतेऽग्निसंमार्गे केन चरसीति प्रश्नादि । पत्न्याः प्रत्यानयन

वैश्ववैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २० ॥ सद्यो वा ॥२१॥ वैश्वदेवः पशुः ॥२२॥ पशुपुरोडाशमनु हवींषि निर्वपति ॥२३॥ तेषांॅ स्विष्टकृद् भूयस्त्वात्॥२४॥यथोक्तमविरुद्धम्॥२५॥ हृदयशूलान्ते वपनम् ॥२६॥ वरुणप्रघासेषु वारुणः ॥२७॥ महाहविषि माहेन्द्रः ॥२८॥ शुनासीरीयेऽग्नां चतुर्थः ॥२९॥

पर्यन्तः करम्भपात्रहोमः । तत उभयत्राग्निसंमार्गादि । होतृवरणानन्तरं पुनराश्राव्य यजमानवरणम्, अग्निर्हं दैवीनामिति । दण्डप्रदानम् । एकादश प्रयाजाः प्रैष्यप्रैषाः । प्रतिप्रस्थाता नवमदशमयोः प्रयाजयोर्नानु जुहोति । तस्य पशोरभावेन तयोरप्राप्तेः । अष्टावेव प्रयाजानिष्ट्वा तिष्ठति । अध्वर्युणा सह स्रुचौ सादयति । उभयोः स्वाहाकृतियागाद्याज्यभागान्तम् ।

अथवा पशोराज्यभागयोर्विकल्पात्प्रतिप्रस्थातुराज्यभागानन्तरं पाणौ स्रुग्धारणविधानाच्च पशुपुरोडाश एव यजप्रैषावाज्यभागौ कर्त्तव्यौ नेह । अध्वर्योर्वपायागो मार्जनान्तः । तत्र वरुणाय छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि, वरुणाय छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति विशेषः । इदं वरुणाय।

वपामार्जनान्ते पशुपुरोडाशो वारुणोऽष्टाकपालः । तमनु वरुणप्रघासहविषां निर्वापः तत्र पूर्वमुभयोः शाखाछेदादि । ऐष्टिकवद्वारुणी मारुत्योः पयस्ययोरर्थं वत्सापाकरणादि शाखोपगूहनान्तम् । "हुतायां वपायां चात्वाले मार्जयित्वा वारुण्यै वत्सानपाकरोती"ति मानवे दर्शनात् । ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः ।

ततोऽध्वर्योः पात्रासादनम्-शूर्पम् कपालान्येकचत्वारिंशत्, सप्तत्रिंशद्वा, स्थाल्यस्तिस्रः, उलूखलमुसलम्, पात्रीधान्यम्, शाखोपवेषः, संयवनोदकम्, दोहनचतुष्टयम्, दक्षिणार्थे धेनुः शृतावदानम्, वाजिनभाण्डम्, पञ्च पुरोडाशपात्र्यः, शमीपलाशमिश्राणि करीराणि, पक्षे कर्मापवर्गी समित् । प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम्—दोहनचतुष्टयम्, शृतावदानम्, वाजिनभाण्डम्, शमीपलाशमिश्राणि करीराणि ।

ततोऽध्वर्योः पात्रान्तरे प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादादानादि । गृहणे पूर्वं पशुपुरोडाशस्य ग्रहणम् । वरुणाय जुष्टं गृह्णामीति, तत आग्नेयादीनामैष्टिकवत् । पात्रान्तरात्प्रोक्षणीः स्रुचि कृत्वा वरुणाय त्वा जुष्टमिति पशुपुरोडाशं प्रोक्ष्याग्नेयादीनां प्रोक्षणम् । ततः पात्राणां प्रोक्षणमुभयोः ।

ततः कृष्णाजिनादानादि । विभज्यालम्भे सर्वत्रेदं वरुणस्याग्ने रित्येवमग्नेः पूर्वं वरुणपदोच्चारणम् । कपालोपधाने अष्टौ कपालानि वारुणस्य,अन्येषामैष्टिकवत् । प्रोक्षणान्ते उभयोरुपसृष्टादि परिक्षालनान्तौ दोहौ । ततश्चक्षुषे त्वेतीक्षणादि उभयोरासआलम्भोदकालम्भनान्तम् । आ-स्त्यान्ते स्थापितैर्वेदाग्रमूलैः शृतावदानमेक्षणवाजिनपात्रद्वयपुरोडाश-पात्रीणां संमार्गः। पशावकृतं चेदिह नियमेनाग्निमन्थनम् ।

तत एतर्ठ३ होतृमैत्रावरुणावित्यादि । अत्रोभयोर्जुहूपभृतोरादानादि यजप्रैषयोराज्यभागयोर्यागौ। ततः स्रुचपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता । ततोऽ-ध्वर्युर्जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणाय पुरोडाशस्यानुब्रूहीति। ततः सकृदभिधारः नोपभृति स्विष्टकृदर्थमवदानम् । अतिक्रम्य वरुणाय पुरोडाशं प्रेष्येति प्रैषः । तत आग्नेयादीनां कायान्तानामैष्टिकवद्यागः ।

प्रतिप्रस्थातुरपि तद्वन्मारुतीयागः । ततोऽध्वर्युरग्नये स्विष्टकृतेऽनु-ब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामेवोपस्तीर्य पशुपुरोडाशादीनां सर्वहविषामुत्तरार्द्धाद-वदाय द्विरभिघार्यातिक्रम्योभयोरपि ऐष्टिकवत्स्विष्टकृद्यागः । प्रतिप्रस्था ताऽप्यत्रैष्टिकवत्स्विष्टकृदर्थमवदाय तथैव जुहोति ।

ततः प्राशित्रादिसर्वमैष्टिकवत् । वारुणस्य चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति । उपहूय मार्जनम् । तत इडाभक्षः । भागपरिहारः ततो दक्षिणा-दानम् , धेनुरसीति विशेषः सपशुवरुणप्रघासपर्वणः समृद्ध्यर्थं धेनुं दक्षिणामिति ।

ततः पशुविशसनादि । वरुणं गच्छेति प्राणदाने । वरुणाय छागस्य हविषोऽनुब्रूहि वरुणाय छागस्य हविः प्रेष्य। व्यूहने वरुणस्य वनस्पतेरु-ज्जितिम् । वरुणो वनस्पतिस्तमपनुदताम् । अन्यहविर्देवतानामत्र सङ्की-र्त्तनं भवति, आवाहनादाविव ।

अध्वर्योरेकादशानुयाजाः प्रतिप्रस्थातुर्नवैव । तस्य नराशंसादूर्द्ध्वं नवमदशमौ न भवतः अतस्तयोर्हूयमानयोस्तत्रैव तिष्ठति किमपि न क-रोति, पुनरेकादशे हुतेऽध्वर्युमनुजुहोति । एवं तस्य नवानुयाजा भव-न्ति । धारानुयाज उभयोः ।

समिष्टयजुरन्ते उरुर्ठ० हीति वावचनाद्यवभृथः समिदाधानान्तः । तत उभयोर्बर्हिर्होमः । ततः शूलावभृथः समिदाधानान्तः । ततो वपनम् । ततः प्रणीताविमोकाद्याहवनीयोपस्थानान्तम् । इह वा शूलावभृथो, वपनं, ततो व्रतविसर्गः । वैष्णव्याहुतिः । ततो भागप्राशनादि कर्मापवर्गान्तम् । शतसङ्कल्पः । समारोप्य प्रवेशनम् । ततः पौर्णमासम् ॥

इति सपशुवरुणप्रघासाः ॥

अथ सपशुसाकमेधा उच्यन्ते। तत्र सपशुसाकमेधपर्वणाऽहं यक्ष्य इति वरणे। समारोपादि कौडिन्यादित्येष्ट्यन्तमैष्टिकवत्। महाहविषि माहेन्द्रः पशुः। अष्टकपालो माहेन्द्रः पशुपुरोडाशः। तत्र पाशुकवैश्वदेववत्सर्वम्। नियोजने महेन्द्राय जुष्टं नियुनज्मि। महेन्द्राय छागस्य वपायै, महेन्द्राय छागस्य वपां मेदः।

पशुपुरोडाशमनु आग्नेयादि वैश्वकर्मणपर्यन्तानां महाहविर्हविषां निर्वापः। तत्र महेन्द्राय जुष्टम्। तत आग्नेयादीनि। विभज्यालम्भे इदं महेन्द्रस्याग्नेरित्येवं सर्वत्राग्निपदात्पूर्वं महेन्द्रपदम्। महेन्द्राय पुरोडाशस्यानु०। महेन्द्राय पुरोडाशं प्रेष्य। ऋषभो दक्षिणा। तस्य पशुपुरोडाशपात्रासादन आसादनम्। इडान्ते दानम्। पशुयागे महेन्द्राय छागस्य हविषोऽनु० महेन्द्राय छागस्य हविः प्रेष्य। व्यूहने-महेन्द्रस्य वनस्पतेरुज्जितिम्, महेन्द्रो वनस्पतिस्तमपनुदताम्। अग्न्यादीनामत्र न कीर्तनम्। कर्मापवर्गान्तं निरूढवत्। अत्रापि हृदयशूलान्त एव वपनम्। ततो यथोक्तं पित्र्या। ततस्त्रैयम्बका उदकोपस्पर्शनान्ताः। शतसङ्कल्पः। समारोप्य प्रवेशनम्। ततः पौर्णमासेष्ट्यादि॥

इति सपशुसाकमेधाः।

अथ सपशुशुनासीरीयम्। सपशुशुनासीरीयेण पर्वणाऽहमिति वरणे। दक्षिणाकीर्त्तनमैष्टिकवत्। अत्र शुनासीराभ्यां पशुः। तत्र शुनासीराभ्यां जुष्टम्०। शुनासीराभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनु०। शुनासीराभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्य। पशुपुरोडाशादिमनु आग्नेयादि सौर्यान्तानां शुनासीरीयहविषां निर्वापः।

तत्र पूर्वं शाखाच्छेदादि,वायव्यपयोऽर्थं वत्सापाकरणाद्यपमूहनान्तम्। ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः। ततः पात्रासादनादि। अत्र शुनासीरीयदक्षिणाया आसादनम्। ग्रहणे शुनासीराभ्यां जुष्टमितिपशु पुरोडाशग्रहणम्। तत आग्नेयादीनां विभज्यालम्भे इदं शुनासीरयोरग्नेरित्येवं सर्वत्राग्निपदात्पूर्वं प्रयोज्यम्।

प्रधानयागे शुनासीराभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहि। शुनासीराभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य। प्रचारकाले एव वायवे दोहं कृत्वा यागः। यजप्रैषो हविषां स्विष्टकृत्। पशुपुरोडाशे अन्ते दक्षिणादानमैष्टिकवत्।

पशुयागे शुनासीराभ्यां छागस्य हविषोऽनु०छागस्य हविःप्रेष्य। व्यूहने शुनासीरयोर्वनस्पतेरुज्जितिम्। शुनासीरौ वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति। अत्र हृदयशूलान्ते वपनाभावः। यथाप्राप्तस्यैव वपनस्य कालान्तरविधानात्। न चात्र प्राप्तिरस्यैष्टिके। अन्यत्सर्वं सपशुवैश्वदेववत्॥

इति सपशुशुनासीरीयम्॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः, पर्वणोऽन्ते वा ॥ ३० ॥ ११ ॥

अथवा सर्वेषु पर्वसु पर्वसु पर्वारम्भात्प्रागेव स्वः स्वः पशुः पृथक् तन्त्रः कर्तव्यः । तत्रापि पर्वदक्षिणैवेति सम्प्रदायकारः । पशोरपि चातुर्मास्यपर्वशब्देनैवाभिधानात् पशुसमाप्त्यनन्तरं पर्व । अस्मिन्पक्षे साकमेधेषु महाहविषः प्राक् पशुः । अथवा सर्वपर्वणामन्ते पृथक्तन्त्रः स्वः स्वः पशुर्भवति । अस्मिन्पक्षे महाहविषोऽनन्तरं पित्र्येष्टेः प्राक् पशुः । (अथवा सर्वपर्वणामन्ते) अत्रापि पर्वदक्षिणैव । अस्य पशोर्हविर्यज्ञविधत्वा निरूढपशुवत्सर्वम् ॥

इति पाशुकानि चातुर्मास्यानि ॥

कठानां पञ्चाहिकोनि पठ्यन्ते । तत्र फाल्गुनशुक्लैकादश्यां वैश्वदेवं पर्व । तस्मिन्नेवाहनि वरुणप्रघासार्थमुद्धृत्य करम्भपात्रकरणादुत्तरवेदिच्छादनान्तम् । द्वादश्यां वरुणप्रघासाः । त्रयोदश्यामनीकवत्यादि गृहमेधीयान्तम् । चतुर्दश्यां दर्विहोमादिसाकमेधसमाप्तिः । पौर्णमास्यां शुनासीरीयमिति । एवं पाशुकान्यपि पञ्चाहिकानि भवन्ति । कठानां च प्रतिपद आरभ्य क्रियन्त इति पठ्यते ।

इति पञ्चाहिकानि ।

अथैकाहिकान्यैष्टिकानि चातुर्मास्यानि लिख्यन्ते । तत्र पञ्चानामृत्विजां वरणम् । गोत्र० शर्मन् प्रथमजगवधेन्वृषभोष्ट्राराश्वदक्षिणैरैकाहिकैरैष्टिकैश्चातुर्मास्यैरहं यदय इति । अत्र महत्वाद्वारुणप्रघासिकं तन्त्रं भवति ।

अहतवस्त्रपरिधानम् । समारोपः । उदवसानम् । मन्थनम् । गार्हपत्यस्थापनम् । ऐकाहिकैष्टिकचातुर्मास्यार्थमित्युद्धरणम् ।

अग्न्यन्वाधानं सर्वेषु । समन्त्रकं चातुस्यार्थं ब्रह्मवरणम्, गोत्र० शर्मन्नैकाहिकैरैष्टिकैश्चातुर्मास्यैरहं यदय इति । ततोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रो र्यथास्वं करम्भपात्रमेषमेषीकरणम् ।

तत इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधानम् । उभयोः शाखाछेदादि पवित्रबन्धनान्तम् । उपवेषकरणमध्वर्योरेव । ततोऽध्वर्योर्वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो भागम् । ततो वारुणपयस्यार्थं वरुणाय भागम् । ततः प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्यर्थम् मरुद्भ्यो भागमिति ।

ततोऽध्वर्योर्गृहमेधिचरुश्रपणार्थदुग्धार्थं अयाणां वत्सानां यथास्वं वा तूष्णीमपाकरणम् । ततो वायव्यपयोऽर्थं वत्सापाकरणं वायवे भागमिति । उभयोः शाखोपमूलनम् । ततो व्रतग्रहणमत्रवा । ततः पद्कासादनादि । उभयोरुपयमन्युपनिवपनान्तम् ।

द्व्यहपक्षे पूर्वेद्युरुत्तरवेदिछादनान्तं कृत्वा प्रातरग्निप्रणयनादि कर्तव्यम् । अकृतं चेदत्र व्रतग्रहणं कृत्वा प्रणीताप्रणयनम् । मध्यमवर्जमध्वर्योः परिस्तरणम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वाग्नेः ।

अध्वर्योः पात्रासादनम् । शूर्पं कपालानि सप्ततिः षट्सप्ततिर्वा, चरुस्थाल्यः सप्त, शम्याकृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम् दृषदुपलम्, पात्रीधान्यम् शाखोपवेषः, संयवनोदकं बहु, स्थाल्याज्यं च, वेदश्च, दोहनचतुष्टयम्, तत्र तिस्रः स्थाल्यः, दक्षिणार्थं प्रथमजगवधेन्वृषभोऽष्टाराश्वाः, अभ्रिः । विंशतिरिध्मकाष्ठानि, कुशप्रसूप्रस्तरोपसन्नद्धं त्रेधा बर्हिः, स्रुवो जुहूः, उपभृत्पृषदाज्योपभृच्च, ध्रुवा प्राशित्रहरणे, शृतावदानमेक्षणे, वाजिनपात्रद्वयम्, एकादश पुरोडाशपात्र्यः, योक्त्रं यूनकुशाश्च, परिधयः, पृषदाज्यार्थं दधिपयस्यार्थं च शमीपलाशमिश्राणि करीराणि, मन्थनचतुष्टयम्, पीठं कुशास्तीर्णम्, इडापात्री षडवत्तम्, अन्तर्धानकटः, पूर्णपात्रम्, पक्षे कर्मापवर्गा समित्, वपनपक्षाङ्गीकारे क्षुरचतुष्टयम् ।

प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम् । स्थाली आज्यं वेदश्च, दोहनचतुष्टयम्, अभ्रिः, इध्मो विंशतिकाष्ठकः, प्राकृतं बर्हिः, स्रुवो जुहूः, शूर्पमुपभृद्ध्रुवा, शृतावदानम्, करम्भपात्री, वाजिनपात्रम्, यूनकुशाः, परिधयः, शमीपत्राणि करीराणि च ।

ततोऽध्वर्योर्गार्हपत्यस्य पश्चात्प्रागग्रां धान्यपात्रीं निधायाधस्तात्स्फ्यस्य प्रेरणम् । पात्रान्तरे प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादिग्रहणं सादनान्तम् । नानाबीजपक्षे तद्धर्मा वैश्वदेवपर्वण्युक्ताः ।

ग्रहणे विशेषः अग्नये जुष्टम् पुरो०, सोमाय जुष्टम् चरुः, सवित्रे जुष्टम् पुरो०, सरस्वत्यै जुष्टम् चरुः, पूष्णे जुष्टम् पौष्णश्चरुः, मरुद्भ्यः स्वतवोभ्यो जुष्टम् पुरोडाशः, द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टम् पुरो०, काय जुष्टम् पुरो०, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो जुष्टम् चरुः, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो जुष्टम् चरुः, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम् पुरो०, अदित्यै जुष्टम् चरुः, महेन्द्राय जुष्टम् चरुः, विश्वकर्मणे जुष्टम् पुरो, शुनासीराभ्यां जुष्टं पुरो०, वायोर्यवागूपक्षे वायवे जुष्टम्, सूर्य्याय जुष्टम्' पुरोडाशः ।

अत्रैकादश पुरोडाशाः, सप्त चरवः, द्वे पयस्ये, एकं पयो यवागूर्वा, एवमेकविंशतिर्हवींषि अध्वर्योर्भवन्ति, प्रतिप्रस्थातुश्च मारुती पयस्या एकं हविर्भवतीति । प्रोक्षणे त्वा जुष्टमिति ग्रहणमन्त्रे विशेषः । एकबीजपक्षे कणान्ते विभज्यालम्भः । इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुतां स्वतवसां द्यावापृथिव्योरिन्द्राग्न्योः कस्याग्नेरनीकवतो मरुतां क्रीडिनां विश्वकर्मणः शुनासीरयोः सूर्यस्य च, इदं सोमस्य सरस्वत्या मरुतां सा-

न्तपनानां मरुतां गृहमेधिनामदित्या महेन्द्रस्य च । यवाग्रूपक्षे वायो श्चेत्यधिकं पदम् ।

क्रमेण कपालोपधानम् । अन्तराऽन्तरा चरुस्थानकरणं च । एककपालेषु तप्यस्वेत्यभ्यूहनमन्त्रः । प्रोहणान्ते चाध्वर्योर्वैश्वदेवपयस्यार्थं दोहः । ततो वारुणपयस्यार्थं द्वितीयः ततः । प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्यर्थं दोहः । ईक्षणं तण्डुलानां पिष्टानां च । तदन्ते पूष्णः पिष्टं पृथक्कृत्यालम्भः ।

तत्र पूषपदवर्जं पूर्ववन्निर्देशः । इदं पूष्ण इति पूषपिष्टानाम् । तत श्चरूणां तण्डुलान् विभज्यालम्भः। इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः, इदं मरुतां सान्तपनानाम्, इदं मरुतां गृहमेधिनाम्, इदमदित्याः, इदं महेन्द्रस्य। यवाग्रूपक्षे इदं वायोरिति च । ततः पात्र्यां पिष्टानां संवापः ।

चरूणां स्थालीषु क्रमेणावापः । त्रिः प्रक्षालनम् । सान्तापनसंवापानन्तरं गृहमेधिचरुस्थाल्यां शाखापवित्रं निधाय तत्रैव तिस्रो गा दोहयित्वा गृहमेधितण्डुलानुदकेन त्रिः प्रक्षाल्य दुग्धमध्ये संवपति । पवित्रवति संदोह्य तं चरुं श्रपयति । "चरुर्ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ती"ति (२. ५. ३. ४) श्रुतेः । ततः प्राकृतम् ।

पुरोडाशानां विभज्यालम्भः-इदमग्नेः, इदं सवितुः, इदं मरुतां स्वतवसाम् अथवा मरुताम् , इदं द्यावापृथिव्योः, इदमिन्द्राग्न्योः. इदं कस्य इदमग्नेरनीकवतः, इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदं विश्वकर्मणः, इदं शुनासीरयोः, इदं सूर्यस्य। ततो यथाक्रममधिश्रयणम्। गृहमेधिचरोरपि घर्मोऽसी त्यधिश्रयणं पर्यग्निकरणं च भवति पयसः श्रपणार्थत्वात् । अग्नीधः क्रमेणाज्यद्वयाधिश्रयणम् । पयोवर्जं पर्यग्निकरणमध्वर्योः । प्रतिप्रस्थातुः स्वाज्यस्य श्रपणम् । तप्तेषु पयःसु दधिक्षेपो यथास्वम् । शृतालम्भः । अभिवासनम् । अध्वर्योर्मेषसम्बन्धिपाण्यङ्गुलिप्रक्षालनम् । उदकेन सह्याप्त्योदकदानम् । करम्भमेषीपाण्यङ्गुलिप्रक्षालनं प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युमनुनिनयति ।

ततः खननाद्युभयोः । पात्रसम्मार्गेऽध्वर्युपात्राणां पूर्वं संमार्गस्तत इतरस्य । स्रुचौ जुह्वौ शूर्पम् उपभृतौ पृषदाज्योपभृत् ध्रुवे प्राशित्रहरणे शृतावदानमेक्षणे । प्रतिप्रस्थातुः शृतावदानम् , वाजिन पात्राणि, करम्भपात्री, पुरोडाशपाण्यश्चेति ।

संमार्जनापासनम् । पत्नीसंनहनादि वरुणप्रघासवत्सर्वम् । प्राणदाने विशेषः पूर्वं प्रतिप्रस्थातुः करम्भपात्राणां प्राणदानम् , ततोऽध्वर्योराग्नेयादीनाम् अग्निं गच्छ, सोमं गच्छ, सवितारं गच्छ, सरस्वतीं

गच्छ, पूषणं गच्छ, मरुतः स्वतवसो गच्छ, विश्वान्देवान् गच्छ, द्यावापृथिव्यौ गच्छ, इन्द्राग्नी गच्छ, वरुणं गच्छेति मेषे, मरुतो गच्छेति प्रतिप्रस्थाता मारुतीमक्त्वा मेषीमनक्ति मरुतो गच्छेति। कं गच्छ, अग्निमनीकवन्तं गच्छ, मरुतः सान्तपनान् गच्छ, मरुतो गृहमेधिनो गच्छ मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदितिं गच्छ, विश्वकर्माणं गच्छ, शुनासीरौ गच्छ, यवागूपक्षे वायुं गच्छ, सूर्यं गच्छ, वाजिनो गच्छेति द्वयोः पृथक् प्रतिप्रस्थातुरपि वाजिनो गच्छेति ।

कपालाञ्जनम् । उद्वासनम् । आज्यस्थालीपूर्वकमासादनादि । प्रतिप्रस्थातुराज्यस्थाल्यनन्तरं स्ववेदौ करम्भपात्र्यासादनम् । अध्वर्योः सान्तपनीयं चरुमासाद्य गृहमेधिचरुं गार्हपत्यसमीपात्स्वयमेवानीय तूष्णीं वेदिमभिमृश्याहवनीये शकलान्याधाय चरुमासादयति ।

ततः क्रैडिन्याद्यासादनादि आत्मालम्भोदकालम्भान्तम्। ततोऽग्निमन्थनम् । होतृषदनस्थापनादि संमार्गप्रैषान्ते करम्भपात्रहोमः ततः संमार्गाद्याज्यभागान्तमुभयोः । मरुतां गृहमेधिनामत्रावाहनोत्तमप्रयाजस्विष्टकृन्निगदेषु कीर्त्तनाभावः। सूक्तवाकव्यूहनयोस्तु भवति ।

ततः प्रतिप्रस्थाता हस्ते स्रुचौ गृहीत्वोपविशति। अध्वर्योराग्नेयादि हविःप्रचारः । तत्र प्रैषाः अग्नयेऽनु०, अग्निं यज, सोमायानु०,सोमं यज, सवित्रे ऽनु०सवितारम्, पूष्णेऽनु० पूषणम्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनु०। मरुतः स्वतवसो यज, विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनु० विश्वान्देवान्यज, द्यावापृथिवीभ्यामनु० द्यावापृथिव्यौ यज । इन्द्राग्निभ्यामनु० इन्द्राग्नी यज, मेषमेष्योर्विपर्यासः। वरुणायानु०वरुणं यज मरुद्भ्यो ऽनु० मरुतो यज, कायानु०, कं यज, अग्नयेऽनीकवतेऽनु०, अग्निमनीकवन्तं यज, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योऽनु०, मरुतः सान्तपनान्यज, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु२ मरुतो गृहमेधिनो यज ।

गृहमेधियागे स्थाल्या एवोपस्तराभिघारौ न ध्रुवायाः । मरुद्भ्यः क्रीडभ्योऽनु० मरुतः क्रीडिनो यज,अदित्या अनु०अदितिं यज,महेन्द्रायानु० महेन्द्रं यज, विश्वकर्मणेऽनु० विश्वकर्माणं यज, शुनासीराभ्यामनुब्रूहि शुनासीरौ यज । पयःपक्षे इदानीमेव दोहः । प्राणदानासादनालम्भाः । वायवेऽनु० वायुं यज । सूर्यायानु० सूर्यं यज ।

तत उभयोः स्विष्टकृदादि सर्वं वरुणप्रघासवद् भागपरिहारान्तम्।गृहमेधिचरोर्न प्राशित्रावदानम् । वारुणीपयस्यावदानानन्तरं प्रतिप्रस्थात्रे समर्पणम् । मारुतीपयस्यावदानानन्तरमनीकवदादीनामिडान्तमवदानम् । इडामुपहूय पूर्वं मार्जनम् । ततो भक्षणम् ।

दक्षिणालम्भे प्रथमजगवधेन्वृषभोष्ट्राराश्वमसीति विशेषः। अमावास्यैकाहिकानामैष्टिकानां चातुर्मास्यानां समृद्ध्यर्थं प्रथमजं गां धेनुमृषभमोष्ट्रारौ अश्वं च दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि। ब्राह्मणा इदं वः प्रथमजगवधेन्वृषभोष्ट्राराश्वं प्रतिगृह्णीतेति।

उदगुद्वासनं हविःशेषाणां, गृहमेधिचरुशेषप्राशनं यथोक्तम्। वारुणीपयस्याशेषस्यावभृथार्थं सुगुप्ते देशे स्थापनम्। ततो गृहमेधिचरुशेषाद्दर्विहोमो यथोक्तः। ततोऽपराह्णे यथोक्ता पित्र्या। तत्र ब्रह्मवरणव्रतग्रहणयोरभाव इति विशेषः। ततस्त्रैयम्बका यथोक्ता उदङ्कोऽपशंमान्ताः। तत उल्मुकसमासाद्युभयोः कर्मापवर्गान्तं वरुणप्रघासवत्।

व्यूहने–अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णो मरुतां स्वतवसां विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरिन्द्राग्न्योर्वरुणस्य कस्याग्नेरनीकवतो मरुतां सान्तपनानां मरुतां गृहमेधिनां मरुतां क्रीडिनामदित्या महेन्द्रस्य विश्वकर्मणः शुनासीरयोर्वाय्योः सूर्यस्योज्जितिम्। अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसो विश्वेदेवा द्यावापृथिव्यौ इन्द्राग्नी वरुणः कोऽग्निरनीकवान्मरुतः सान्तपना मरुतो गृहमेधिनो मरुतः क्रीडिनोऽदितिर्महेन्द्रो विश्वकर्मा शुनासीरौ वायुः सूर्यस्तमपनुदन्त्विति। अत्रोपांशुदेवतानामुपांशूच्चारणमन्येषामुच्चैः। मरुतामुज्जितिम्। मरुतस्तमपनुदन्त्विति। प्रतिप्रस्थातुर्व्यूहनम्।

सूक्तवाकान्ते वा वाजिनयागः। समिष्टयजुरन्तेऽवभृथः। ततः प्रत्येत्य समिदाधानम्। ततो बर्हिर्होमादि नमः कृतायेत्यन्तं वरुणप्रघासवत्समापनीयम्। अन्ते चत्वारि शतानि ब्राह्मणान्भोजयेत्।

इत्यैष्टिकान्यैहिकानि चातुर्मास्यानि।

अथ पाशुकान्यैकाहिकानि चातुर्मास्यानि लिख्यन्ते॥

तत्र समारोपादि कर्मापवार्गान्तं पाशुकवरुणप्रघासवत्। विशेषः प्रथमजगवधेन्वृषभोष्ट्राराश्वदक्षिणैः सपशुभिरैकाहिकैश्चातुर्मास्यैरहं यक्ष्य इति वरणे। ब्रह्महोत्रध्वर्युमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राणां वरणम्। अहतवासःपरिधानम्। समारोपः। उदवसानं मन्थनम्। सपश्वैकाहिकचातुर्मास्यार्थमित्युद्धरणम्। सर्वेषु समन्त्रकमग्न्यन्वाधानम्। ब्रह्मवरणम्, व्रतग्रहणम्। करम्भपात्रमेषमेषीकरणं यथोक्तम्। यूपाहुत्यादि षड्ढोताराहुत्यन्तम्, वेदिमानाद्युभयोः। संमर्शनान्ते चात्वालमानाद्युभयोरुपयमन्युपनिवपनान्तम्।

सद्यो द्व्यहं वा पशुर्भवति। तत्र द्व्यहपक्षे उत्तरवेदिच्छादनान्तं पूर्वेद्युः। प्रातरग्निप्रणयनाद्युपयमन्युपनिवपनान्तम्। ततः प्रणीताप्रणयनादि।

प्रागकृतं चेदत्र व्रतग्रहणम् । अध्वर्योः प्रतिप्रस्थातुश्च पाशुकवरुणप्रघासवत्पात्रासदनादि वपामार्जनान्तम् । विशेषः ऐन्द्राग्नः पशुस्तत्रेन्द्राग्निभ्यां जुष्टमित्यादिनिरूढवत्प्रयोगः । समार्गप्रैषानन्तरं करम्भपात्रहोमः । वपामार्जनान्ते पशुपुरोडाशऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः । तमनु सर्वेषां चातुर्मास्यहविषां निर्वापः ।

तत्र पूर्वनिध्मस्थाने शकलपरिधिनिधानम् । उभयोः शाखाच्छेदनादि ऐष्टिकवद्वत्सापाकरणं शाखोपगूहनान्तम् । ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । ततः पात्राणामासादनम् । शूर्पं द्व्यशीतिरष्टासप्ततिर्वा कपालानि, स्थाल्यः सप्त, उलूखलमुसलम्, पात्रीधान्यम्, शाखोपवेषः, संयवनोदकम्, दोहनचतुष्टयम्, तत्र स्थाल्यस्तिस्रः, शृतावदानमेक्षणम्, वाजिनभाण्डद्वयम्, द्वादश पुरोडाशपात्र्यः, शमीपत्रकरीराणि, कर्मापवर्गा चेति । प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम् । दोहनचतुष्टयम्, शृतावदानम्, वाजिनभाण्डम्, शमीपत्रकरीराणि ।

ततो हविर्ग्रहणादि । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टमिति पुरोडाशग्रहणम् । तत आग्नेयादि सौर्यान्तानाम् । आप्त्यान्ते वाजिनपात्रे पुरोडाशपात्रीशृतावदानमेक्षणसम्मार्गः । सम्मार्जनापासनम् । विभस्मीकरणाद्यात्मालम्भनान्तम् । पशावकृतं चेदिह नियोगतो मन्थनम् । एतर्ठं० होतृमैत्रावरुणाविति प्रैषः । स्रुचावादायोभयोर्यजप्रैषावाज्यभागौ । ततः प्रतिप्रस्थाता स्रुक्पाणिरास्ते । अध्वर्योः पूर्वं पशुपुरोडाशयागः ।

तत आग्नेयादिभिः सौर्यान्तैः । ततो यजप्रैषः सगुणः स्विष्टकृद्यागः । प्राशित्रादिभागपरिहरणान्तम् । ऐष्टिकवद्दक्षिणादानम् । प्रथमजगवधेन्वृषभोऽष्टाश्वमसीति । सपश्वैकाहिकानां चातुर्मास्यानां समृद्ध्यर्थमिति च । शाङ्खायनमते पशुदक्षिणाऽपि भवति । ततो दर्विहोमः ।

ततः पशुविसशनादि त्रिःप्रभावयतादित्यन्तम् । ततः पिष्ट्या । ततस्त्रैयम्बका उदकोपस्पर्शनान्ताः । ततो जुह्वां पृषदाज्यमादायोपविश्य पृच्छतीत्यादि धारानुयाजान्तम् । व्यूहने–इन्द्राग्न्योर्वनस्पतेरुज्जितिम् । इन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमनुदन्त्विवति । आग्नेयादीनामावाहनादिष्विव व्यूहनेऽपि सङ्कोचनाभावः ।

सहशाखया प्रस्तरानुप्रहरणम् परिधिभिः सहोपवेषहोमः । हृदयशूलावभृथसमिदाधानान्ते वपनम् । पाशुकवरुणप्रघासवत्सर्वं कर्मापवर्गान्तम् । चत्वारि शतानि ब्राह्मणा भोज्याः ।

इत्यैष्टिकाकानि पाशुकानि चातुर्मास्यानि ।

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारिताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः । [न्या० वि १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम् । द्वितीयोभागः रु० १—४

८१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-संग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावा-गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १ से ४ सर्गः मूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः । रु० १—८

८५ योगदर्शनम् । पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम् । सटिप्पण । [योग वि० २] १—०

८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमो-भागः । [काव्यविभाग १३] रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य वृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—४

८८ मेघदुतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण-शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य०४] रु० १—८

८९ जागदीशीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे २) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८ उत्तरार्द्धं । रु० २-८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्।(पुराणेतिहास वि०१) रु० ५—०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः । संपूर्णः ।
(कर्मकाण्ड वि० ८) रु० ८—८

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—८

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१८) रु० १—४

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता देवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु० २—८

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे ४)) रु० १—८

१०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः) । [वेद० वि० ५] रु० २—८

१०३ माधवीयधातुवृत्तिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) रु० ५—०

१०४ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । [कर्म०वि० ११] रु० ४—०

१०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (प्रथमोभागः) (वेद वि० ६) रु० ५—०

१०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता । द्वितीयोभागः । [न्या० वि० १५] रु० ३—०

१०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् ।
(तन्त्रशा० वि० १) रु० ५—०

१०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचिता । (वेद० वि० ७) रु० २—०

१०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्त-विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रि-कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता ।
(न्या वि० १६) रु० ४—८

११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचितं, राघवानन्दसरस्वतीकृत-"पातञ्जलरहस्याख्य"टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रवि-रचितया "तत्त्ववैशारद्या"व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित"योगवार्त्तिक"-समुद्भासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येणोद्द्योति-तम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्य-दर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न-गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पन्या "पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवलितम्, एतदीयसंशोधनसम्पादन-कर्मीकृतं च । (योगशास्त्रविभागे ३) रु० ५—०

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

45992 45991